

AVRASYA ETÜDLERİ

52
2017-2

TİKA

T.C. BAŞBAKANLIK
Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı
Turkish Cooperation and Coordination Agency

Avrasya Etüdüleri hakemli bir dergidir.
TÜBİTAK/ULAKBİM SBVT tarafından taranmakta ve dizinlenmektedir.
Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı
tarafından yılda iki kez yayımlanır.
Dergide ifade edilen görüş ve fikirler yalnızca yazarlarına aittir;
Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığının düşünce ve
politikasını yansıtan metinler olarak değerlendirilemez.

ISSN 1300-1604

İletişim

TİKA, GMK Bulvarı No:140 Çankaya-ANKARA
Tel: +90(312)9397000 • **Faks:** +90(312)9397515-16
avrasyaetudleri@tika.gov.tr • www.tika.gov.tr

AVRASYA ETÜDLERİ

Yıl: 23, Sayı: 52 (2017/2)

TİKA Adına Sahibi

Dr. Serdar ÇAM
Başkan

Yayın Kurulu

Dr. Serdar ÇAM
Mehmet Süreyya ER
Dr. Zülküf ORUÇ
Tolga KESKİN

Yazı İşleri Müdürü

Dr. Zülküf ORUÇ

Editör

Dr. Mehmet KAHRAMAN
(m.kahraman@tika.gov.tr)
(uveyska@windowslive.com)

Danışma Kurulu

- Prof. Dr. Mehmet AKKUŞ • *Ankara Üniversitesi*
Yrd. Doç. Dr. Bülent AKYAY • *Trakya Üniversitesi*
Prof. Dr. Rıdvan CANIM • *Trakya Üniversitesi*
Prof. Dr. Ömer ÇAHA • *Yıldız Teknik Üniversitesi*
Prof. Dr. Uğur DOĞAN • *Ankara Üniversitesi*
Yrd. Doç. Dr. Mehmet DOĞAN • *Kırıkkale Üniversitesi*
Prof. Dr. Saadettin GÖMEÇ • *Ankara Üniversitesi*
Prof. Dr. Ramazan GÖZEN • *Marmara Üniversitesi*
Prof. Dr. Ömer Soner HUNKAN • *Trakya Üniversitesi*
Prof. Dr. Nihat IŞIK • *Kırıkkale Üniversitesi*
Yrd. Doç. Dr. Şükrü İNAN • *İnönü Üniversitesi*
Prof. Dr. Ramazan KAPLAN • *Ankara Üniversitesi*
Doç. Dr. Aşkın KOYUNCU • *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi*
Yrd. Doç. Dr. Cengiz SAMUR • *Kırıkkale Üniversitesi*
Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN • *Ege Üniversitesi*
Prof. Dr. Nasuh USLU • *Sosyal Bilimler Üniversitesi*
Prof. Dr. Ahmet UZUN • *Akdeniz Üniversitesi*
Prof. Dr. Ekrem YILDIZ • *Kırıkkale Üniversitesi*

Baskı:

Hangar Marka İletişim Reklam Hizmetleri Yayıncılık Ltd. Şti.

Konur Sokak 57/4 Kızılay / Ankara

Tel: (0312) 425 07 34

Faks: (0312) 425 07 36

İçindekiler / Contents

Muammer ÖZTÜRK

Establishing Order from the Complexity in the Middle East: A Global Challenge / 7-22

Orta Doğu'daki Karmaşadan Bir Düzen Tesis Etmek: Küresel Bir Meydan Okuma

Dilek DEMİRBAŞ - Yuhung LIN

Identifying the Determinants of High-Tech Taiwanese Firms' Foreign
Direct Investment Activities in the UK / 23-49

*Birleşik Krallık'a Doğrudan Yabancı Yatırım Yapan Yüksek Teknolojiye Sahip Tayvanlı
Firmaların Eylemlerini Belirleyen Faktörlerin Tanımlanması*

İdil TUNÇER KILAVUZ

Dağlık Karabağ Müzakerelerinin Geleceği / 51-78

The Future of Nagorno-Karabakh Negotiations

İrfan KALAYCI

İktisadi Güvenlik/leştirme: MENA ve Türkiye / 79-109

Economic Securit(y)ization: MENA and Turkey

Mustafa YILDIRAN - Mustafa Alpin GÜLŞEN

Kamu Sağlık Politikalarının Oluşturulmasında Finansman Sorunları: Orta Asya ve
Kafkasya Ülkelerinden Örnekler / 111-151

*The Financing Problems in the Formation of Public Health Policies: Evidence from
Central Asia and Caucasus Region*

İlker ALP

Srebrenitsa Soykırımını (Temmuz 1995) / 153-197

Srebrenica Genocide (July 1995)

Establishing Order from the Complexity in the Middle East: A Global Challenge

Muammer ÖZTÜRK¹

Abstract

The problem of order in the Middle East has always been a challenging issue on the world's political agenda. The peculiarity of the problem lies in the fact that the Middle East has a complex social and political character. The Middle East has become even a more complex region after the US invasion of Iraq in 2003 and with the advent of Arab Spring. The Middle East with its entire complex character is baffling the outsider's mind. The Middle Eastern complexity can be identified as a diversity of ethnicities, religions and conflicting ruling styles of the nation-states in the region together with the absence of a representative regional organization. All these factors together have turned establishing order in the region into a difficult task. It has been apparent on many occasions that the problem of order in the Middle East can hardly be resolved by the intervention from outside. The core of the problem seems to be related to incapacity of governance. The problem of establishing order in the Middle East is a problem of governing the ethnic, religious and political complexity. This means developing capable states and organizations representing the region. This task is under the responsibility of the Middle Eastern countries.

Keywords: *the Middle East, regional order, stability, regional complexity, competency of governance.*

¹ Dr., Political Science and International Relations, ozturkmr@yahoo.de.

Orta Doğu'daki Karmaşadan Bir Düzen Tesis Etmek: Küresel Bir Meydan Okuma

Öz

Orta Doğu'nun düzeni meselesi, dünya siyasi gündeminin daima ağırlıklı bir konusunu teşkil etmiştir. Meselenin özü, Orta Doğu'nun karmaşık sosyal ve siyasi karakterinde yatmaktadır. Orta Doğu, 2003'te Irak'ın ABD tarafından işgali ve Arap Baharı gibi hadiselerle daha da karmaşıklaşmıştır. Bütün bu karmaşıklığı ile Orta Doğu, bölge dışı zihinleri şaşırtmaktadır. Orta Doğu karmaşıklığı; etnik ve dini çeşitlilik, birbirine zıt yönetim biçimlerine sahip ulus-devletler ve buna bağlı olarak bölgeyi temsil edecek bir teşkilatın yokluğu olarak tanımlanabilir. Bütün bu unsurlar, bölgede düzen kurma işini zor bir görev haline dönüştürmektedir. Dışarıdan müdahalelerle Orta Doğu'da düzen tesis etmenin, birçok hadise vesilesiyle imkânsız olduğu görülmüştür. Meselenin aslı, yönetme yeteneğindeki yetersizlik olarak ortaya çıkmaktadır. Orta Doğu'da bir düzen tesis etme meselesi, etnik, dini ve siyasi çeşitliliği yönetme meselesidir. Bunun için de devletlerin yönetme yetkinliğinin kuvvetlendirilmesi ve bölgeyi temsil edecek teşkilatların kurulması gerekmektedir. Bu görev, Ortadoğu ülkelerine ait bir sorumluluktur.

Anahtar kelimeler: *Orta Doğu, bölgesel düzen, istikrar, bölgesel karmaş, yönetme yetkinliği.*

1. Introduction

The Middle East has long been known as a region of instability and disorder. It is an ever-changing region since it has always been a scene of unprecedented turbulences, civil wars and regime changes. As one author states, “The Middle East is a notorious region, known for conflicts and large-scale violence of all types.”² For this very reason, it remains as a global concern. The instability and disorder in the Middle East mainly stem from a deficiency in governing a region of complex structure. It was a region of diversity and complexity in the history. It has been a more complex and volatile region especially after the First World War and the demise of the Ottoman Empire in 1922. Accordingly this paper focuses on the modern Middle East and particularly takes the political turbulences and incidents into account. Regional complexity involves, to the thesis of this paper, the diversity of ethnicities and the religions in each individual country, the lack of a representative organization, and conflicting state systems. As Robin Wright put it strikingly, every individual country in the Middle East has its own enemy. The states in the region don’t even share a common definition for the word “enemy”. The word “complexity” can therefore be a key word in grasping the core of the present problem in the Middle East. Every effort has failed to provide a solution to the problem of order in the Middle East due to its complex character.³ Deficiency in managing the complex structure paves the way for uninterrupted foreign interventions, presence of non-state actors, proxy wars and changing national borders. The US invasion of Iraq in 2003 and the Arab Spring have triggered unprecedented events which led to some important changes in the political map and balance of power in the Middle East. The Arab Spring has turned out to be an Arab Winter⁴ since it didn’t put forward the expected outcome and positive transformation.⁵ In the face of the present turbulences in the

² Florence Gaub, “Middle Eastern multipolarity in movement the instability of structural change”, *Orient*, IV, 2015, p. 57.

³ Ian Bremmer, “The migrant issue is dividing Europe”, *Time*, Vol. 186, No. 21, November 23, 2015, p. 12.

⁴ The Economist, “The Arab winter”, 2 January, 2016, available at: <http://www.economist.com/news/middle-east-and-africa/21685503-five-years-after-wave-uprisings-arab-world-worse-ever>; accessed: June 13, 2016.

⁵ For more on the casualties triggered by the Arab Spring, see Florence Gaub, *Understanding instability: Lessons from the ‘Arab Spring’*, Report for the ‘History of British Intelligence and Security’ research project, AHRC Public Policy Series No. 9, The Arts and Humanities Research Council (AHRC), Swindon, Wiltshire, December 2012, <http://www.ahrc.ac.uk/documents/project-reports-and-reviews/ahrc-public-policy-series/understanding-instability-lessons-from-the-arab-spring>; accessed: August 21, 2016.

Middle East, it is a more unstable and complex region. The instability and disorder in the Middle East have also negative consequences for the rest of the world. This has been most recently shown by the refugee influx fleeing from the civil war in Syria. As one author argues, it is no more a ‘suburb of global politics’,⁶ it is rather now a core concern of the international politics with regard to the vast media coverage it has received.

This article first starts with a brief description of the ever changing nature of the Middle East. It secondly refers to main elements of complexity of the Middle East which makes the governing the region a difficult task both for regional countries and global powers. These elements will explicitly demonstrate that the outside efforts to establish order in the Middle East are destined to fail. Establishing order in the Middle East therefore appears to be a major test for not only regional states but also for global powers. They can only offer partition as a solution as experienced in the case of Syrian civil war. It is worth noting that Bernard Lewis used the term “Lebanonization” as a possible solution or destiny awaiting the Middle East.⁷

The referendum for independence held by the Kurdistan Regional Government (KRG) in north Iraq in September 25, 2017 proved again that the policies of separation would bring no solution and order to the Middle East. The referendum resulted in a 92% yes vote in favour of independence.⁸ Major neighbours, Turkey and Iran, responded with strong reactions to the result of the referendum. Turkey and Iran declared to take some actions against KRG in their immediate neighbourhood.⁹ The initial reactions signalled that the Kurdistan Regional Government’s attempt to conduct a referendum for a separate Kurdish state might trigger further crises and wars in the Middle East.

⁶ Florence Gaub, “Middle Eastern multipolarity...”, *op.cit.*, p. 58.

⁷ See Bernard Lewis, “Rethinking the Middle East”, *Foreign Affairs*, Vol. 71, No. 4, Fall 1992, pp. 116-118. For more on partition and “Lebanonization” discussions see, Bernard Lewis, *ibid.*, pp. 99-119; Joseph Brewda, “New Bernard Lewis plan will carve up the Mideast”, *EIR Strategic Studies*, Vol. 19, No. 43, October 30, 19992, pp. 26-29; Pay Takeh, “Partition presents the best hope for peace in Syria”, *The Financial Times*, October 31, 2016, available at: <https://www.ft.com/content/06e2af00-9d19-11e6-8324-be63473ce146>; accessed: November 14, 2016.

⁸ For an analysis of the result of the independence referendum, see Deutsche Welle, “Iraq’s Kurds vote ‘yes’ to independent state in referendum – official results”, September 27, 2017, <http://www.dw.com/en/iraqs-kurds-vote-yes-to-independent-state-in-referendum-official-results/a-40711521>; accessed: September 28, 2017.

⁹ For an account of the reactions caused by the result of the independence referendum, see Erika Solomon, “Iraqi Kurdistan faces economic fallout from independence vote”, *Financial Times*, September 28, 2017, <https://www.ft.com/content/0d592a0a-a388-11e7-9e4f-7f5e6a7c98a2>; accessed: September 30, 2017.

This article suggests that establishing order in the Middle East necessitates penetrating adequately into the true nature of the region. A possible order which will best suit to the Middle East can be a holistic one and only be designed by regional actors. It is apparent that the task of establishing order and securing stability in the Middle East lies with the Middle East. Regional prosperity is hardly achievable without establishing order in the Middle East for the states in this region.¹⁰ This article finishes with referring to the regional experience of governance developed through the course of history as a fundament to be used as know-how for establishing order in the region.

2. Grasping the Middle Eastern Complexity

In an earlier date of 1959, an American geographer from the Department of State, G. Etzel Percy,¹¹ had drawn attention to the difficulty and even impossibility of making a clear-cut definition of the Middle East even in terms of geographical borders due to its complex nature. It demonstrates a rich diversity of ethnicities and religions together with the fact that region's states have conflicting ruling styles. The Middle East also demonstrates a volatile character in terms of number of states and or non-state political actors. It is a region of emerging and to some extent vanishing states or actors as experienced in the example of Israel and Iraq. Before 1947 there was no state named Israel in the Middle East. As for Iraq, it is now something more than a unitary nation-state. The complex nature of the region poses a global challenge. Even in the case of any Middle Eastern country, the Middle East is baffling the mind, particularly that of the "outside" mind. It has incapacitated the outsiders' efforts trying to grasp its ethnic, religious and political complexity.¹² The Middle East appears to be a difficult region where governing has never been an easy task. The complex nature of the Middle East can be illustrated even in the example of only one country. Syria, for instance, poses a striking and challenging example with its entire complexity.

¹⁰ See Henry Kissinger, *Dünya Düzeni [The World Order]*, (Çeviren: Sinem Sultan Gül), Boyner Yayınları, İstanbul, 2016, s. 111-163.

¹¹ G. Etzel Percy, *The Middle East - An Indefinable Region*, Department of State, Near and Middle Eastern Series 72, Reprint from The Department of State Bulletin, Washington, Released June 1964, p. 1 and 6-7; see also Clayton R. Koppes, "Captain Mahan, General Gordon and the Origin of the Term 'Middle East'", *Middle Eastern Studies*, 12, 1, 1976, pp. 95-98; Roderic H. Davison, "Where is the Middle East?", *Foreign Affairs*, July 1960, pp. 665-675.

¹² For a good illustration of the ethnic diversity of the Middle East only in one particular example, see Wolfgang Pusztaï, "Libya: Another conflict without solution", *Orient*, IV, 56, Jahrgang, 2015, p. 36.

Table 1: Ethnic and Religious Diversity of Syria

Ethnic Groups	Percentage in total population	Religious Groups	Percentage in total population
Arabs	90,3%	Muslim	87% (Official; includes Sunni 74% and Alawi, Ismaili, and Shia 13%)
Kurd, Armenians and others ¹	9,7%	Christian	10% (includes Orthodox, Uniate, and Nestorian)
		Druze	3%
		Jewish (few remaining in Damascus and Aleppo)	-

Source: Data compiled from *CIA World Factbook*, available at: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/sy.html>; accessed: June 5, 2016.

Analysts in the West have generally linked the problem of disorder in the Middle East today to the incapacity of governing the regional complexity. Robert Fisk pointed out that the states in the Middle East were fragile because they had been established as being weak by Western powers. This fact can, on the other hand, also lead to unexpected turbulences for the world powers¹³ and conflicts among neighbouring countries in the Middle East. William B. Quandt uses the term “a crisis of governance” to define the root cause of the problems in the Middle East. Quandt accordingly made the following statement:

“[M]any of the problems of the Middle East today are the result of decisions made by leaders who could have acted otherwise. Choices were available, and bad decisions were made time after time. Many of those responsible for disastrous developments are still in power. This suggests that the source of the region’s unhappiness lies, to a very large degree, in the political realm. It does not lie with its culture, with the structure of its society, or with its economic potential, but with its politicians. In short, those who have acquired power often have used it poorly on behalf of their

¹³ Robert Fisk made this point in an interview printed in a monthly history magazine. See Berkan Özyer, “Robert Fisk Tarih’e Konuştu”, *Bugünü Anlamak İçin Tarih*, Sayı 2, Temmuz 2014, s. 23.

peoples. If the next century is to be different in fundamental ways from the present one, this core political deficit will have to be overcome.”¹⁴

Table 2: Diversity of Government Types of the some major Middle Eastern/Muslim Countries

Country	Political System/Government Type
Iran	Theocratic Republic
Iraq	Federal parliamentary republic
Israel	Parliamentary democracy
Jordan	Parliamentary constitutional monarchy
Egypt	Presidential republic
Lebanon	Parliamentary republic
Libya	In Transition
Qatar	Absolute monarchy
Saudi Arabia	Absolute monarchy
Syria	Presidential republic; highly authoritarian regime
Turkey	Parliamentary democracy
Yemen	In Transition

Source: The data in the table were compiled from CIA World Factbook, https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/wfbExt/region_mde.html; accessed: July 10, 2017.

The unstable and fragile nature of the Middle Eastern states urges them to be dependent on the world powers, particularly on the United States of America or Russia. The situation in the Middle East reveals the role of regional organizations as instruments of regional order. Unfortunately, the Middle East lacks a regional representative organization like the European Union (EU) or NATO as which may act as a peace enforcing or representative actor for the region when needed.¹⁵ This is an outcome of the incapac-

¹⁴ William B. Quandt, “The Middle East on the Brink: Prospects for Change in the 21st Century”, *Middle East Journal*, Vol. 50, No. 1, Winter 1996, pp. 10-12.

¹⁵ For a review of the absence of a competent Middle Eastern great power, see Ian S. Lustick, “The Absence

ity of the nation-states in establishing a regional organization. Samuel P. Huntington accordingly referred to the lack of a regional authority in the Middle East as a main factor for instability.¹⁶ The Middle East has experienced numerous attempts to shape a regional or supranational alliance for cooperation and stability like 1950 Arab Defence Pact; but unfortunately all of them failed to attain the desired results.¹⁷ The Arab League, as the most comprehensive regional organization of the Middle East, fails to provide a realistic representation of all the countries in the region. It excludes, for instance, two of the most important regional players, namely Iran and Israel, as Richard N. Haass contends.¹⁸ The discourse of Arab Unity, as Haass states, “is a slogan, not a reality”,¹⁹ and Arab nationalism is hardly providing a viable basis for order in the Middle East. Every individual nation state in the Middle East has its own priorities and perceptions of reality and threats which totally seem to conflict with those of the others. With the absence of a mighty regional organization representing the whole region, as seen in the example of NATO and the EU, the Middle East can hardly achieve order and stability.

3. Establishing Order from the Complexity in the Middle East

The Middle East has always been a focus of attention for the world, particularly for great powers due to its rich history, historic monuments and geopolitical location. In the face of today’s complex and unsolved problems, the Middle East has now turned into a global problem. The challenging and complex character of the Middle East might be best summed in Richard N. Haass’s following statement:

“The Middle East will remain a troubled and troubling part of the world for decades to come. It is all enough to make one nostalgic for the old Middle East.”²⁰

of Middle Eastern Great Powers: Political ‘backwardness’ in Historical Perspective”, *International Organizations*, 51, 4, Autumn, 1997, pp. 653-683.

¹⁶ Samuel P. Huntington, *Der Kampf der Kulturen, The Clash of Civilisations. Die Neugestaltung der Weltpolitik im 21. Jahrhundert*, (Aus dem Amerikan. Holger Fließbach), Europa Verlag, München-Wien, 1996, p. 250.

¹⁷ Florence Gaub, “Middle Eastern multipolarity....”, *op.cit.*, p. 59.

¹⁸ Richard N. Haass, “The New Middle East”, *Foreign Affairs*, Vol. 85, No. 6, (November – December), 2006, p. 8.

¹⁹ See Richard N. Haass, *ibid*, p. 7.

²⁰ Richard N. Haass, *ibid*, p. 11.

The West which shaped the previous structure of the Middle East seems rather incapable of developing a solution for the region. This fact has been seen through the bloody events triggered by just after the US invasion of Iraq in 2003. The interference of the great powers into domestic affairs of the Middle East made the situation in the region worse. Many analysts stated that the US politics towards the Middle East remained inefficient. Mark Leonard, for instance, pointed to the inefficiency and inappropriateness of the US policies towards the Middle East.²¹ The incapacity of the Western governance of the Middle Eastern affairs shows that it cannot bring stability and prosperity to this region. The analysts in the West have accordingly come to the conclusion that it is not possible to establish order in the Middle East by the interventions from abroad. There is a widespread pessimism in the West of the feasibility of establishing order in the Middle East.²² Wolfgang Günther Lerch²³ stressed the fact in a newspaper analysis that it is no more possible to establish order in the Middle East through intervention from outside. The West's pessimism in this regard can be regarded as a confession of the West's incapacity to establish order in the Middle East. As German expert Jochen Hippler states, the task of establishing order in the Middle East necessitates a direct involvement of this region's dynamics:

“Neither Russia, nor USA nor the EU can secure the stability from the outside. The source of the violence is the regional actors. It will not be possible to establish peace unless regional actors decide to stop war.”²⁴

The complex nature of the Middle East makes this region no more a mere object of governance. It is rather a complex and challenging problem which requires an adequate and competent handling. The Middle East necessitates and deserves a proper approach of understanding which is hardly gained without having a domestic insight into the very nature of this re-

²¹ See Mark Leonard, “Diplomacy by Other Means”, *Foreign Policy*, No. 132 (Sep. - Oct.) 2002, pp. 48-56.

²² Richard N. Haass, op. cit., p. 2.

²³ For the whole analysis, see Wolfgang Günther Lerch, “Neuordnung oder Selbstveränderung? Aus Anlass der Irak-Krise: Die Frage nach Wandel im Islam ist schon recht alt”, *Frankfurter Allgemeine Zeitung (FAZ)*, August 6, 2003, p. 10.

²⁴ For Jochen Hippler's statement see “Ortadoğu'da ‘yeni düzen’ arayışı” [The quest for a new order in the Middle East], *Deutsche Welle*, October 23, 2015, available at: <http://www.dw.com/tr/ortado%C4%9Fuda-yeni-d%C3%BCzen-aray%C4%B1%C5%9F%C4%B1/a-18802448>; accessed: June 18, 2016. The statement was translated from Turkish to English by the author of this paper.

gion.²⁵ This task requires, first, the direct involvement of the regional actors. Against this background, the Middle East faces the prolonged task of establishing order which must encompass the regional complexity. This means in a sense that the lacking order must be established from its complex nature through aligning the countries in the region around a common goal. William B. Quandt summarises the core of this task in following way:

“The biggest challenge facing the Middle East in the years to come is the development of better systems of governance. This means governments that are accountable, in some acceptable manner, to their people. Without some means of accountability, mistakes, which all governments make, cannot readily be corrected; the art of compromise, necessary in any healthy polity, will not flourish; and individual rights will be ignored.”²⁶

In this endeavour, the Middle East’s rich history presents many valuable experiences of numerous dynasties, kingdoms and empires. It is a historically proven fact that almost all empires or rulers in the history which had dominated the Middle East over the course of history in the Middle East maintained order and stability over a long period of times through only a governance style encompassing the regional complexity. The Roman Empire and the Ottoman Empire present the most well-known examples of this fact. The long-sustained order during the Ottoman Empire was only possible through skilful management of complexity and multiplicity in the Middle East. The Ottoman Empire lasted for more than 600 years. The long existence of the Ottoman Empire was attached to its governance style. It developed an order of coexistence which had encompassed all the ethnic and religious diversities in the Middle East. The Ottomans made no difference among its ethnic and religious communities.²⁷ The Ottoman style of governance was shortly named as *Pax Ottomana*,²⁸ an Ottoman peace order. The Ottoman Empire has left a legacy of good governance in

²⁵ This point poses a major challenge for the West in its attempt to grasp the true nature of the Middle East. The West’s attempts towards to this end are in fact in vain. See Edward W. Said, *Orientalism*, Pantheon Books, New York, 1978.

²⁶ See William B. Quandt, *op.cit.*, pp. 11.

²⁷ For further details on the Ottoman Empire’s policy towards its ethnic and religious communities, see Kemal H. Karpat, *Studies on Ottoman Social and Political History. Selected Articles and Essays*, Brill, Leiden, 2002, pp. 712-729.

²⁸ On the Notion of the *Pax Ottomana* (the Ottoman Peace) and its role in the Ottoman state system, see Ayla Göl, “Europe, Islam and *Pax Ottomana* 1453-1774”, in: Shogo Suzuki, Yongjin Zhang and Joel Quirk (ed.), *International orders in the Early Modern World. Before the rise of the West*, Routledge, Oxon and New York, 2014, pp. 34-54.

the Middle East. Its style of governance has been, even today, regarded to some extent as a good model.²⁹

It is widely known that almost every state in the Middle East had been ruled over a long period of time by only one political figure till the advent of the Arab Spring. The political figures who ruled and dominated the Middle Eastern countries were called as ‘tyrants’ or ‘autocrats’. The tyrants or autocrats or to paraphrase with the widely used term ‘authorities of one-man’ have been the main cause of the Arab Spring. However, the long period of authorities of one-man involves a hint of governance beyond the pure fact of using the hard-power instruments of state apparatus. It would not be an overestimation that the long-sustained rule of hegemonies and even dictators which lasted for about 40 years was not become a mere outcome of a ruling style of iron-fist administration. Even long-ruled one-man hegemonies of the Middle East were conscious of the fact that they had to create an order through distributing power among diverse ethnic, religious and interest groups. The best example of this case was Hafez al-Asad’s administration in Syria. Hafez al-Asad, who ruled Syria for about 30 years from 1970 to his death in 2000, had been also known for his unique skill of administrating a multi-ethnic and multi-religious country.³⁰ Interestingly Bill Clinton, the 42nd President of the United States, praised al-Asad with reference to his skill of creating and administrating a multi-ethnic society. Clinton was reported as saying that Hafez al-Asad was the only leader who he had ever seen who had managed administrating a multi-ethnic and multi-religious country.³¹ This assessment reveals a valuable point which must be taken into account in an endeavour of establishing order in the Middle East. All feasible solutions for establishing order in the Middle East reveal the importance of encompassing the regional complexity. Henry Kissinger strikingly stated in his book, *The World Order*, that one of the major reasons that hampered the process of Arab Spring in Egypt was the doubt of the religious minorities in this country. They were afraid of an unjust attitude towards them under a possible Muslim Brothers’ administration.³² The European Union (EU) which has long been named as the most successful

²⁹ For this reference, see Ilan Pappé, *Ortadoğu’yu Anlamak* (Understanding the Middle East), [Original Title in English: *The Modern Middle East: A Social and Cultural History*], (Çeviren: Gül Atmaca), NTV Yayınları, İstanbul, 2009, s. 19-20.

³⁰ Don Belt, “Shadowland. Poised to Play a Pivotal New Role in the Middle East, Syria Struggles to Escape its Dark Past”, *National Geographic*, November 2009, Vol. 216, No. 5, pp. 58-59.

³¹ Don Belt, *ibid*, p. 60.

³² See Henry Kissinger, p. 144.

example of regional integration and order has been developed and come out as a product of the concept of *unitas multiplex*. Edgar Morin, the author of the book named *Penser L'Europe*³³ (*Thinking Europe*) referred to the success of the European order as a success of the idea of *unitas multiplex*. *Unitas multiplex*³⁴ as a concept means a unity of plural or diverse entities. Shaping an order through regional integration in Europe has never been an easy task as it involved the unity or harmony of separate European nations having different languages, political interests an even to some extent religious beliefs and social customs. The real success of the EU has been establishing an order of peace and a united Europe through employing the instrument of regional integration. The EU has inspired other world regions to follow its example to accomplish the regional integration in their own regions.³⁵

4. Conclusion

The objective of this paper was to draw attention to the challenging task of establishing order from the complexity in the Middle East which is a prolonged problem in the region. The main conclusions of the paper can be summarised in the following points:

1. The core of the Middle Eastern problem has always been establishing order and securing stability in a complex region. The Middle East is today one of the most conflict-prone regions. And this in return paved the way for the foreign interventions which again fostered instability in the Middle East.

2. The problem of disorder in the Middle East is a problem of governing the complexity of the Middle East. It is a region of diverse ethnicities, religions and government systems.

3. The Middle East has been today transformed into a more complex and unstable region. The consequences of disorder and instability in the Middle East aren't limited to the region itself. It is rather a global concern. However the Western powers which shaped the structure of the Middle East in the past seem today incapable of developing a viable solution for the Middle East.

³³ Edgar Morin, *Avrupa'yı Düşünmek [Thinking Europe]*, (Çeviren: Şirin Tekeli), Afa Yayınları, İstanbul, 1995.

³⁴ Edgar Morin, *age*, s. 29-30.

³⁵ See more on this point, Muammer Öztürk, *Die regionale Integrationsstrategie der Europäischen Union als Erfüllung systemischer Aufgaben*, unveröffentlichte Dissertation, Universität Wien, Mai 1999.

4. A careful consideration of the past and present features of the Middle East may contribute to the solution of the problem of disorder in the region. It has always become a cradle of many civilisations and practices of governance in the history. The Ottoman Empire, for instance, left behind a legacy of good governance in the Middle East. The Ottoman managed to rule for a long period of time in a complex region through its governance model based on the notion of encompassing the regional diversity.

5. Understanding the modern Middle East requires a careful study of its complex and challenging nature. It can then be possible to develop a feasible model of governance resembling those established in the past in this region.

6. Developing a solution to the problem of disorder in the region is the responsibility of the Middle Eastern countries.

The following quotation from R. Buckminster Fuller may serve as a proper concluding remark for this paper:

“You never change things by fighting the existing reality. To change something, build a new model that makes the existing model obsolete.”³⁶

BIBLIOGRAPHY

BBC. “Who are the Turkmen in Syria?”, *BBC*, November 24, 2015, <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-34910389>; accessed: October 1, 2017.

Belt, Don. “Shadowland. Poised to Play a Pivotal New Role in the Middle East, Syria Struggles to Escape its Dark Past”, *National Geographic*, November 2009, Vol. 216, No. 5, pp. 52-75.

Bremmer, Ian. “The migrant issue is dividing Europe”, *Time*, Vol. 186, No. 21, November 23, 2015, p. 12.

Brewda, Joseph. “New Bernard Lewis plan will carve up the Mideast”, *EIR Strategic Studies*, Vol. 19, No. 43, October 30, 1992, pp. 26-29.

Davison, Roderic H. “Where is the Middle East?”, *Foreign Affairs*, July 1960, pp. 665-675.

³⁶ Quotation from <http://www.goodreads.com/quotes/13119-you-never-change-things-by-fighting-the-existing-reality-to>; accessed: September 20, 2016.

- Deutsche Welle. "Iraq's Kurds vote 'yes' to independent state in referendum – official results", September 27, 2017, available at: <http://www.dw.com/en/iraqs-kurds-vote-yes-to-independent-state-in-referendum-official-results/a-40711521>; accessed: September 28, 2017.
- Deutsche Welle. "Ortadoğu'da 'yeni düzen' arayışı", October 23, 2015, available at: <http://www.dw.com/tr/ortado%C4%9Fuda-yeni-d%C3%BCzen-aray%C4%B1%C5%9F%C4%B1/a-18802448>; accessed: June 18, 2016.
- Gardner, David. "A new balance of power in the Middle East", *Financial Times*, December 28, 2016.
- Gaub, Florence. "Middle Eastern multipolarity in movement. The instability of structural change", *Orient*, IV, 56, Jahrgang, 2015, pp. 57-65.
- Gaub, Florence. *Understanding instability: Lessons from the 'Arab Spring'*, Report for the 'History of British Intelligence and Security' research project, AHRC Public Policy Series No. 9, The Arts and Humanities Research Council (AHRC), Swindon, Wiltshire, December 2012, <http://www.ahrc.ac.uk/documents/project-reports-and-reviews/ahrc-public-policy-series/understanding-instability-lessons-from-the-arab-spring>; accessed: August 21, 2016.
- Göl, Ayla. "Europe, Islam and Pax Ottomana, 1453-1774", in: Shogo Suzuki, Yongjin Zhang and Joel Quirk (Ed.), *International Orders in the Early Modern World. Before the rise of the West*, Routledge, Oxon and New York, 2014, pp. 34-54.
- Haass, Richard N. "The New Middle East", *Foreign Affairs*, Vol. 85, No. 6, (November – December), 2006, pp. 2-11.
- Halliday, Fred. "Orientalism and Its Critics", *British Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 20, No. 2, 1993, pp. 145-163.
- Huntington, Samuel P. *Der Kampf der Kulturen, The Clash of Civilisations. Die Neugestaltung der Weltpolitik im 21. Jahrhundert*, (Aus dem Amerikan. Holger Flieesbach), Europa Verlag, München-Wien, 1996.
- Karpat, Kemal H. *Studies on Ottoman Social and Political History, Selected Articles and Essays*, Brill, Leiden 2002, pp. 712-729.
- Kissinger, Henry. *Dünya Düzeni [The World Order]*, (Çeviren: Sinem Sultan Gül), Boyner Yayınları, İstanbul, 2016.

- Koppes, Clayton R. "Captain Mahan, General Gordon and the Origin of the Term 'Middle East'", *Middle Eastern Studies*, 12, 1, 1976, pp. 95-98.
- Leonard, Mark. "Diplomacy by Other Means", *Foreign Policy*, No. 132 September - October, 2002, pp. 48-56.
- Lerch, Wolfgang Günther. "Neuordnung oder Selbstveränderung? Aus Anlass der Irak-Krise: Die Frage nach Wandel im Islam ist schon recht alt", *Frankfurter Allgemeine Zeitung (FAZ)*, August 6, 2003, p. 10.
- Lewis, Bernard. "Rethinking the Middle East", *Foreign Affairs*, Vol. 71, No. 4, Fall 1992, pp. 99-119.
- Lustick, Ian S. "The Absence of Middle Eastern Great Powers: Political 'backwardness' in Historical Perspective", *International Organizations*, 51, 4, Autumn, 1997, pp. 653-683.
- Morin, Edgar. *Avrupa'yı Düşünmek [Thinking Europe]*, (Çeviren: Şirin Tekeli), Afa Yayınları, İstanbul, 1995.
- Öztürk, Muammer. *Die regionale Integrationsstrategie der Europäischen Union als Erfüllung systemischer Aufgaben*, unveröffentlichte Dissertation, Universität Wien, Mai 1999.
- Özyer, Berkan. "Robert Fisk Tarih'e Konuştu", *Bugünü Anlamak İçin Tarih*, Sayı 2, Temmuz 2014, p. 20-25.
- Pappé, Ilan. *Ortadoğu'yu Anlamak (Understanding the Middle East)*, [Original Title in English: *The Modern Middle East: A Social and Cultural History*], (Çeviren: Gül Atmaca), NTV Yayınları, İstanbul, 2009.
- Pearcy, G. Etzel. *The Middle East - An Indefinable Region*, Department of State, Near and Middle Eastern Series 72, Reprint from The Department of State Bulletin, Washington, Released June 1964.
- Pusztai, Wolfgang. "Libya: Another conflict without solution", *Orient*, IV, 56. Jahrgang, 2015, pp. 32-41.
- Quandt, William B. "The Middle East on the Brink: Prospects for Change in the 21st Century", *Middle East Journal*, Vol. 50, No. 1, Winter 1996, pp. 9-17.
- Said, Edward W. *Orientalism*, Pantheon Books, New York, 1978.
- Solomon, Erika. "Iraqi Kurdistan faces economic fallout from indepen-

dence vote”, *Financial Times*, September 28, 2017, <https://www.ft.com/content/0d592a0a-a388-11e7-9e4f-7f5e6a7c98a2>; accessed: September 30, 2017.

“Syria Population 2017”, available at: <http://worldpopulationreview.com/countries/syria-population>; accessed: October 1, 2017.

The Economist. “The Arab winter”, 2 January, 2016, <http://www.economist.com/news/middle-east-and-africa/21685503-five-years-after-wave-uprisings-arab-world-worse-ever>; accessed: June 13, 2016.

Takeyh, Ray. “Partition presents the best hope for peace in Syria”, *The Financial Times*, October 31, 2016, available at: <https://www.ft.com/content/06e2af00-9d19-11e6-8324-be63473ce146>; accessed: November 14, 2016.

Wright, Robin. “Imagining a Remapped Middle East”, *The New York Times*, September 29, 2013, available at: http://www.nytimes.com/2013/09/29/opinion/sunday/imagining-a-remapped-middle-east.html?pagewanted=all&_r=0&pagewanted=print; accessed: December 05, 2016.

Identifying the Determinants of High-Tech Taiwanese Firms' Foreign Direct Investment Activities in the UK

Dilek DEMİRBAŞ¹
Yuhung LIN²

Abstract

This paper considers the migration of Taiwanese high technology industry and applies Dunn's policy problem structuring model to ensure the achievement of this research study's goal, that the findings can be used as government policy-making reference on firm's investment abroad. This study begins by reviewing relevant literature and then returns to the practical background analysis. Regarding FDI theories, this paper concludes that their main characteristics are covered by competitive advantage, organization strategy, externality, and production cost. The main empirical methodology we suggest is the factor-logit model which combines factor analysis and Logit econometric model to construct a more detailed, specific, and formal mathematical representational model in the problem specification phase of this research. The results of empirical examination suggest that the motive factors, include EU advantage in marketing, UK-based overseas marketing, research and development (R&D) input, regional investment and production environment, as well as convergence of location and skill. The findings also confirm the importance of enterprise size, senior staff's experience, and financial capacity; this study suggests that the stability of policy investment environment is also backed by the dimensions of trade activity, industry category and market style. Then, the policy suggestions are also listed in the final section.

Keywords: *UK, Faktor-Logit Analysis, Taiwanese high tech firms.*

¹ Prof. Dr., İstanbul University, Faculty of Economics, Department of Economic Theory, dilek.demirbas@istanbul.edu.tr

² Dr., Ling Tung University, Lecturer In the School of Finance and Economics, ltu3670@teemail.ltu.edu.tw

Birleşik Krallık'a Doğrudan Yabancı Yatırım Yapan Yüksek Teknolojiye Sahip Tayvanlı Firmaların Eylemlerini Belirleyen Faktörlerin Tanımlanması

Öz

Bu makale yüksek teknolojiye sahip Tayvanlı firmaların Birleşik Krallık'ta yaptıkları yatırımları ele almayı ve Dunn'ın politika problemini belirleme modelini kullanarak yurt dışında yatırım yapacak firmalara rehberlik yapmayı hedeflemektedir. Çalışma kısa bir kaynak taramasından sonra, pratik çözümler önerecek analizle devam etmektedir. Doğrudan yabancı yatırım teorilerinin yer aldığı literatüre dayanarak, bu çalışma temel belirleyiciler olarak rekabet avantajını, kurumsal stratejiyi ve üretim maliyetlerinin olduğunu bulmuştur. Temel yöntem olarak daha detaylı, spesifik ve formel matematiksel modelleme tekniğini kullanan Logit Modelleme ile faktör analizini birleştiren Faktör-Logit Modelleme yöntemi kullanılmıştır. Ampirik çalışmanın sonuçları doğrulamıştır ki Birleşik Krallık'ta yatırım yapan Tayvanlı firmalar için önemli temel faktörler; pazarlamadaki Avrupa Topluluğu avantajı, UK temelli pazarlama, Ara-Gör girdileri, bölgesel yatırım ve üretim ortamı, lokasyon ve emektir. Bulgular aynı zamanda firmaların ölçeğinin, çalışanın deneyimli oluşunun, firmanın finansal kapasitesinin de önemli olduğunu göstermiştir. Yatırım ortamının dengesi ticaret faaliyetleri, endüstri kategorileri ve piyasa sitili tarafından desteklenmektedir.

Anahtar kelimeler: *Birleşik Krallık, Faktör-Logit Modelleme, Tayvanlı yüksek teknoloji firmaları.*

1. Introduction

With the fashion of industrial migration, the development of firms' foreign direct investment (FDI) has brought a strong influence to bear on economic development. Although the original economic system still retains the major role in economic development, the influence of FDI does significantly affect a regional or national economy. With the establishment of the EU, the influence of economic integration created an unknown situation for FDI. Although the policy of the Taiwanese government was justified and developed in varying economic situations and development stages, it has been in the debate on industrial migration policy, particular for FDI, because the style of policy-making remains focussed on the original experience and is lacking a sufficiently explanatory framework. In other words, in order to avoid making correct policy for solving the wrong problems,³ problem structuring must happen prior to and is more necessary than problem solving before policy making.⁴

Therefore, this research adopted the process of problem structuring to identify the determinant factors of firm's direct investment by Taiwan in the UK and to focus on the observation of high-tech industrial migration activities; that is, this study's position was to put forward new policy-making. Briefly, to complete the task of providing suggestions before policy-making, problem structuring is used as the research framework of this study. Hsu and Chuan⁵ focused on Taiwanese high-tech firms' data from 2003 to 2007 to investigate the impacts of international technology spillovers and firms' R&D activities on firms' innovation performance and adopted panel Ordinary Least Squares (OLS) with fixed-effect and random-effect models as well as System Generalized Method of Moments (GMM) model to estimate. The empirical findings indicated the innovation performance of high-tech firms is positively affected by their R&D efforts, export performance, and the presences of multinational corporations.

³ Howard Raiffa explained Type III error: In mathematics, a researcher has either to accept or reject a so-called null hypothesis. The first principle of null hypothesis is to balance between making an error of the first kind (i.e. Rejecting the null hypothesis when it is true) and an error of the second kind (i.e. Accepting the null hypothesis when it is false). In reality, practitioners too often make errors of a third kind - solving the wrong problem. (W. N. Dunn, *Public Policy Analysis: An Introduction*. London: Prentice-Hall, 1994, p. 151)

⁴ W. N. Dunn, *Public Policy Analysis: An Introduction*, London: Prentice-Hall, 2004.

⁵ J. Hsu and Y. P. Chuan, "International technology spillovers and innovation: Evidence from Taiwanese high-tech firms", *The Journal of International Trade and Economic Development*, 23 (3), 2010, pp. 387-401.

Regarding research design, it is an essential process of framing research, De Vaus⁶ argued 'the function of a research design is to ensure that the evidence obtained enables us to answer the initial question as unambiguously as possible'. To put it simply, research design is to ensure a research project can be carried out successfully.⁷ In order to highlight the specific research issue – Taiwanese firms investing in the UK, the design of this research is a case study approach. Although the case-study research design has been used widely in different fields and developed into various different styles, the main common characteristics of case-study research design are widely accepted and used at present. In other words, it is like circle in that many academic studies reformulate or transform into newer different theories through reviewing or revising previous theories. The case study in this paper can be classified as an explanatory, theory building, multiple case, holistic, sequential, retrospective, case-study research design. In addition, this research has mainly adopted combinations of theoretical and empirical approaches with micro and macro economic points of view. Furthermore, in order to clarify the complicated network of economic reactions between FDI, UK and high technology industry, the philosophy of the research method regarding data collection and analysis was based on both qualitative and quantitative research to expand the method of data collection and analysis in methodology.

2. Model- Problem Structuring

Dunn⁸ suggested that problem structuring consists of four interdependent phases – problem sensing, problem searching, problem definition, and problem specification:

1) A prerequisite of problem structuring is problem sensing, i.e. the recognition or perceived existence of a problem situation.

2) At the stage between problem situation and meta-problem, the task is to discover the representatives of many multiple problems; namely, pick out a meta-problem – a problem behind problems - with problem searching.

⁶ D. A. De Vaus, *Research Design in Social Research*, London: SAGE, 2001.

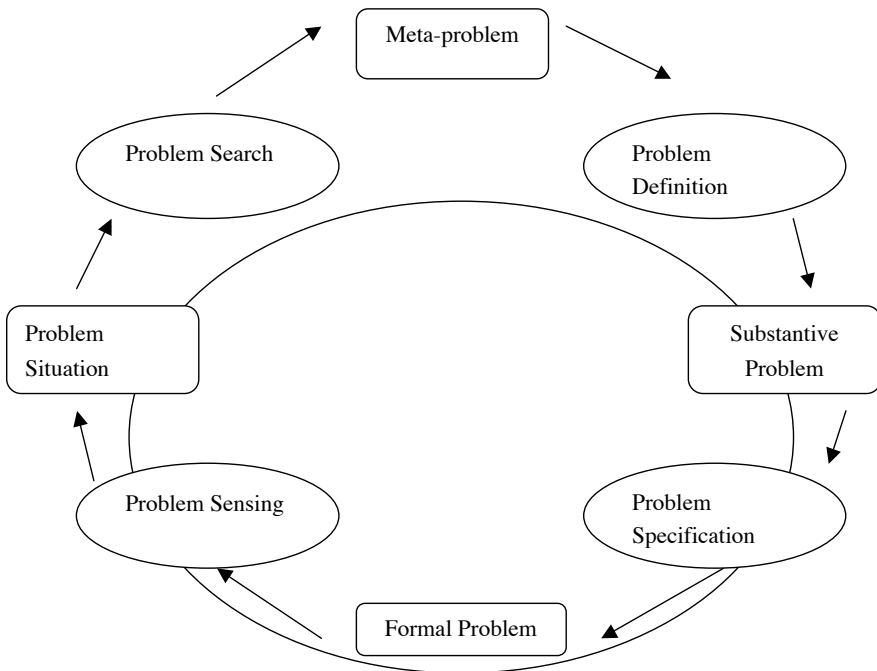
⁷ C. Robson, *Real World Research: A Resource for Social Scientists and Practitioner-Researchers*, London: Blackwell Publishers, 2002.

⁸ W. N. Dunn, *Public Policy Analysis: An Introduction*, London: Prentice-Hall, 1994.

3) The next phase is problem definition. The analyst is devoted to defining the problem in its most basic and general terms in this stage of moving from meta-problem to substantive problem.

4) Problem specification at the final stage is to construct a more detailed and specific formal problem from a substantive problem; normally, it involves the development of a formal mathematical representation (model) of the substantive problem.

Figure 1: Phases of Problem Structuring

Source: W. N. Dunn, *Public Policy Analysis: An Introduction*, London: Prentice-Hall, 1994.

The research process used in this study consisted of eleven steps with the four different stages of Dunn's problem structuring.

The first stage, in the main, reviews relevant literature and theories in order to collect what information would be considered in this study. The task of this stage is to sense or feel the existence of industrial migration from a broad view of academic theories and historical development.

2) Secondly, analysis of the present research's background discusses the development of research objects including FDI development and the high technology industry in the UK and Taiwan. The goal at the second stage is to construct representative problems (meta-problem) for setting up the initial problem at the next phase, meanwhile, it also served to narrow and clarify the complex scope of research area.

3) After the literature review, and analysis of present research background, in order to define the problem in its most basic and general terms, this study established the initial model. Then, based on this initial model, the questionnaire was designed at this stage. For reasons of reliability and validity, the questionnaire was pre-tested on a small number of respondents to check if it is designed well for respondents. Equally, to improve the quality of this questionnaire, the interviews with relevant people, as well as the pilot test of the original questionnaire, can complement each other in discovering ignored but important questions. In other words, by means of the interview and the pre-test of the questionnaire the reliability and validity of this questionnaire are strengthened. Briefly, the aim of this stage focuses on defining the research objects in basic and general terms to present the final version of the questionnaire

4) After problem definition, the main task is to construct a more detailed, specific and formal mathematical representation or model. The first task was to send out the questionnaires and to collect them. Then, the study carried out the empirical study to construct the representative model through mathematical analysis adopting factor analysis, Logit model, and multi-variance analysis. Next, this research established its explanatory model based on and modified by the results of empirical examination and the initial model presented at the previous research phase. To put it simply, the fourth phrase is the process of transferring from the representatives of substantive problems in the phase of problem definition to the specific formal problems in this stage.

3. Problem Sensing

At the first stage of the research process, the main goal is to understand the problem situation by means of sensing problems. In order to sense or recognize the existence of industrial migration throughout firm's direct investment, it was necessary to carry out a review of relevant literature and theories for this study. As far as the phases of problem sensing and problem searching, the data were collected from studying academic reports, gov-

ernment publications, theses and journal articles, the relevant arguments and various different responses to the topic of this study were selected. In terms of location, Lei and Chen⁹ investigates the location choice behaviour of firms originating in newly industrialized economies (Taiwanese firms) investing in emerging countries (China and Vietnam), and used logit analysis. They study found that: (1) firms with stronger ownership advantages prefer to invest in more developed than less developed regions; (2) firms occupying favourable positions in their network prefer to invest in more developed than less developed regions; (3) firms with a high degree of networking prefer to invest in less developed than more developed regions; (4) firms choose to invest in more developed than less developed regions to gain access to a large market; (5) firms with strong resource-seeking motives prefer to invest in more developed than less developed regions to access their resources.

These data were used to review the theoretical development of FDI and policy interaction as well as to analyse the development of FDI and high technology industrial migration from Taiwan to UK. Ganotakis and Love¹⁰ also examined the relationship between R&D, product innovation, and exporting for a sample of new technology based Taiwanese firms (NTBFs) in the UK, and found strong evidence of the importance of internal R&D and of supply-chain collaborations in fostering innovation, and that formal commercial collaborations can be important in overcoming the (information) sunk costs of entering export markets. Owing to the close linkage between policy interaction and FDI development, the study, in this phase, began with related literature of on policy interaction and FDI theories.

First, on policy interaction, from classical economics, neo-classical economics to modern economics, it can be seen that commonly a close linkage between national policy and international policy on trade has existed explicitly. Furthermore, many empirical studies, such as¹¹ and others offer sufficient evidence to support the viewpoint that a national economic

⁹ H. S. Lei and Y. S. Chen, "The right tree for the right bird: Location choice decision of Taiwanese firms' FDI in China and Vietnam", *International Business Review*, 20 (3), 2011, pp. 338-352.

¹⁰ L. Ganotakis and J. H. Love, "R&D, product innovation, and exporting: evidence from UK new technology based firms", *Oxford Economic Papers*, 63 (2), 2011, pp. 279-306.

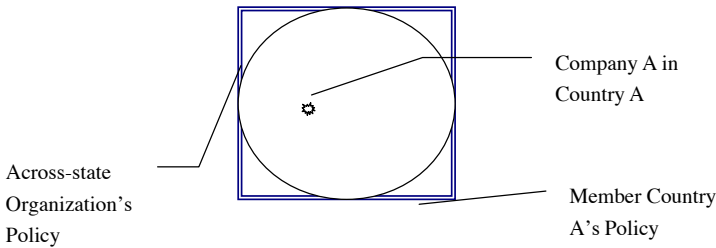
¹¹ R. A. W. Rhodes, *The National World of Local Government*, London: Allen & Unwin, 1986; J. Marks, *Into the Single Market: A MEED Practical Guide to Business in the New Europe*, London: Middle East. Economic Digest, 1993; R. Leonardi and R. Nanetti, *The Regions and European Integration: The Case of Emilia-Romagna*, London: Pinter, 1990.

policy, is influenced and adjusted by national and economic across-state organizations or authorities.

Of economic models involved in across-state policy interaction, the gravity model is the most widely adopted and examined by researchers¹². To reflect the importance of policy interaction in dynamic economic development, the modified gravity model (see Equation 2.8) presented by this study can clarify this core problem through considering the growth of high technology.

After discussing policy interaction between participants through reviewing literature, this study went on to establish the framework - one ball one box - to conceptualize the process of policy interaction; the framework presents three dimensions (trade activity, industry category and market style) and one restriction (stability of policy system).

Figure 2: One Ball in One Box – Stability of Policy Investment Environment

For example (see Figure 2), member Country A (eg. UK) makes and implements its policy on the basis of the three dimensions (market style, industry tendency and trade activity) under the policy by an economic across-state organization (eg. EU's policy). The character of Company A (eg. Taiwanese firm) in Country A reflecting on policy interaction is high-level overseas market, labour-intensive industry, and import over export. When the UK faces the new policy from the EU or itself is over the scope of

¹² J. Tinbergen, *Shaping The World Economy: Suggestion for an International Economic Policy*, New York: The Twentieth Century Fund, 1962; A. Giovannini and F. Giavazzi, "Monetary Policy Interactions Under Managed Exchange Rates", *Economica*, 56: 222, 1989, pp. 199-221; C. Allen and D. Currie, "Policy Interaction between the OECD Countries and Latin America in the 1980s", *The Manchester School of Economic and Social Studies*, Vol. 60, 1982, pp. 1-10; V. Nitsch, "National borders and international trade: Evidence from the European Union", *The Canadian Journal of Economics*, 33:4, 2000, pp. 1091-1105.

the EU policy stability (Box), the UK has to adjust its policy to maximize its benefit under the requirements of policy interaction; in other words, it will be automatically adjusted without non-economic intervention.

Regarding relevant FDI theories, before the 1960's, the studies in this field belonged to a part of international trade and received little attention from scholars. International trade theory includes the Heckscher-Ohlin Theorem,¹³ the Stolper-Samuelson Theorem¹⁴ and factor price equalization theory in 1949. The spirit of international trade theory is around comparative advantage and the life cycle of products.

Since Hymer¹⁵ presented the industrial organization theory, the issue of direct investment has gradually become another study area of international economics. Of these doctrines, Coase's transaction cost theory was broadly applied and developed by researchers, such as Williamson's¹⁶ pre- and post-cost and efficient governance, Hennart's¹⁷ existence of international enterprise, as well as Teece and Griffin's¹⁸ connection of affiliates, joint ventures and licensing. The common trait of these is that instability, asset ownership and asymmetry of information cause cost for both of buyer and seller.

In fact, firm theory and internalization theory are also developed from the nature of Coase's transaction cost. Regarding firm theory, Buckley and Casson¹⁹ presented an interpretation of how a firm develops a multi-national enterprise by means of FDI in order to obtain advantage; it was developed on the basis of the Coasian approach. Moreover, on internalization theory, Buckley and Casson²⁰ believe that because markets are imperfect firms take the approach of internalization to reduce their expenditure.

¹³ E. Heckscher, "The Effect of Foreign Trade on the Distribution of Income", *Ekonomisk Tidskrift*, 21, 1919, pp. 497-512; Reprinted in H. S. Ellis and L. A. Metzler (eds.), *Readings in the Theory of International Trade*, New York: Blakiston, 1949.

¹⁴ W. F. Stolper and P. A. Samuelson, "Protection and real wages", *Review of Economic Studies*, 1, 1941, pp. 58-73.

¹⁵ S. Hymer, *The International Operations of National Firms: A Study of Direct Investment*, Ph. D. Thesis, 1960, MIT: Published by MIT Press under Same Title in 1976.

¹⁶ O. E. Williamson, *Markets and Hierarchies: Analysis and Antitrust Implications*, New York: Macmillan Publishing Co. Inc., 1975.

¹⁷ J. F. Hennart, "Can the "New forms of investment" substitute for the old form", *Journal of International Business Studies*, 20: 2, 1989, pp. 211-35.

¹⁸ D. J. Teece and J. M. Griffin, *OPEC Behavior and World Oil Prices*, London: Allen & Unwin, 1982.

¹⁹ P. J. Buckley and M. Casson, *The Future of the Multinational Enterprise*, London: Mcmillan, 1976.

²⁰ Ibid; 25th Anniversary Edition. Hampshire: Palgrave Macmillan, 2002.

The theory of the international product cycle presented by Well and Louis²¹ as well as Vernon²² is also concerned with FDI; it covers Chen and Bolon's²³ argument of innovation ability and Porter's²⁴ competitive advantage of nations. It is mainly used to explain why international investment takes place from the angle of the product market cycle. The theory of market power based upon Hymer's international organization theory is developed by Kinckerbocker²⁵ to explain that FDI is an oligopoly reaction for markets because firm specific and industry specific factors in imperfect markets affect the strategy of firms. Further, for the application of location theory in FDI, Porter²⁶ argues that FDI firms prefer to invest directly in areas of plentiful resources in order to get lower costs.

Actually, Dunning's Eclectic Theory²⁷ of the investment development path (IDP) offers a more explicit position for FDI and argues that the determinants of FDI are ownership specific, location and internalization incentive advantages. At recent times, many researchers, such as; Itaki,²⁸ Brewer,²⁹ Rivoli and Salorio³⁰ have also adopted Dunn's approach.

4. Problem Searching

After the phase of sensing the problem, the existence of firm's direct investment in industrial migration is recognized by this study. The next step was to carry out analysis of our research background (problem searching) in order to discover the real representative of background (meta-prob-

²¹ J. Well and T. Louis, "A product life cycle for international trade", *Journal of Marketing*, 32: 3, 1968, pp. 1-6.

²² R. Vernon, *The Economic and Political Consequences of Multinational Enterprise: An Anthology*, Boston: Harvard University, 1972; R. Vernon, "The Product Cycle Hypothesis in a New Environment", *Oxford Bulletin of Economics & Statistics*, 41: 4, 1979, pp. 255-267.

²³ J. L. Cheng and D. S. Bolon, "The Management of Multinational R&D: A Neglected Topic in International Business Research", *Journal of International Business Studies*, 24, 1995, pp. 1-18.

²⁴ M. E. Porter, *The Competitive Advantage of Nations*, London: Macmillan Press, 1998.

²⁵ F. T. Kinckerbocker, "Oligopolistic reaction and multinational enterprise", *Tunderbird International Business Review*, 15 (2), 1973, pp.7-9.

²⁶ M. E. Porter, *The Competitive Advantage of Nations*, London: Macmillan Press, 1988.

²⁷ J. H. Dunning, "Trade, Location of Economic Activity and the MNE: A Search for an Eclectic Approach", in *The International Allocation of Economic Activity: Proceedings of A Nobel Symposium Held at Stockholm*, B. Ohlin, P. O. Hesselborn, and P. M. Wijkman, (eds.), London: Macmillan, 1977; J. H. Dunning, *International Production and Multinational Enterprise*, London: Allen & Unwin, 1981.

²⁸ M. Itaki, "A Critical Assessment of the Eclectic Theory of the Multinational", *Journal of International Business Studies*, 22: 3, 1991, pp. 445-61.

²⁹ T. L. Brewer, "Government Policy, Market Imperfections, and Foreign Direct Investment", *Journal of International Business Studies*, 24: 1, 1993, pp.101-31.

³⁰ *Ibid*, 27: 2, 1996, pp. 335-57.

lem). This study, then, takes FDI by Taiwanese high-tech companies in the UK as its case study. The research background is mainly made up by FDI growth in the UK and Taiwan as well as high technology industry in both countries.

British economic development is a strongly related to FDI, particularly after 1990. In the 1990s, the average annual growth of FDI into the UK was nearly 26 per cent;³¹ the inward FDI stock of GDP increased dramatically from 12 per cent in 1980 to 31 per cent in 2000,³² higher than that of the EU, US and other major economic countries. In fact, until 2001, the UK was ranked as the second biggest host country for FDI inflow.³³

The government's policy on FDI has adjusted in response to different economic situations. Before the Second World War, Britain adopted a *laissez-fair* attitude on FDI policy and there were few regulations and little assistance for investors. However, this type of policy was changed and revised; the government started making efforts to attract FDI, particular after the establishment of the IBB in 1977. The British FDI policy-making decision related to foreign investors is based on the details of the investors' motivation. These determinants can be said to have three dimensions: market environment, national and international constraints.

Regarding its high technology industrial environment, compared with the EU, the weakness on the supply side of high-tech industry is its lack of application of high technology from higher level R&D input despite of having high quality science. However, the greatly increasing consumer market in high technology created a more mature investment environment than in the other EU areas for investors. In addition, the UK has had a leading role in policy-reform in high technology industry, in particular the privatization of telecommunications, inspired competition policy in the EU. As a result, the UK offers a well-structured environment for firms to invest in high technology industry.

Along with economic development, the momentum of FDI was enhanced and policy has been continuously adjusted to the different stages of Taiwan's economic development. Before 1963, the amount of FDI was very small, the majority of FDI was from the US; the Taiwanese economic environment was lacking in incentives for investors and domestic firms

³¹ Calculated from the data of FDI inflows, 1991-2001(UNCTD, 2003).

³² Ibid.

³³ Its stock of inward FDI had accumulated to about 497 billion, taking nearly 7.26 per cent of all world inward FDI (UNCTD, 2003).

were not able to implement their own investment. From 1963 to 1980, FDI policy concentrated on attracting and regulating inward FDI. However, since the rise of globalisation and liberalization in the 1980s, the FDI policy of Taiwan's government has adjusted to be more open and flexible. That resulted in Taiwan's outward FDI expanding rapidly when Taiwan entered the stage of mature economy with rich economic resources. Taiwanese FDI is mainly distributed among EU nations, US, Southeast Asia, and China. The first two areas provide Taiwanese firms with secure high technology and large markets; Southeast Asia and China offer low production costs, especially a cheap workforce and land for Taiwanese firms.

As far as Taiwanese firms in the UK are concerned, the rapid growth of investment inflow goes with the high trade activities since 1990. Between 1952 and 2002, the UK attracted almost 46 per cent of Taiwanese firms' investment in Europe and became the biggest host country for Taiwanese investors.³⁴ In particular, from 1992 to 2002, the inflow of Taiwanese FDI into the UK was 13.64 times greater than the accumulated investment in the previous forty years from 1952-1991.³⁵ The majority of direct investment was concentrated on high technology industry,³⁶ especially on computers, computer peripherals, TV tuners, picture tube components, monitors, PC motherboards, power supplies and notebook computers. Their investment motives can be seen as the advantage of English, EU market access, the comparatively low production cost from the workforce and tax, as well as policy incentives for the high technology sector.

The process of this stage also enabled this study to clarify the complex research area and to identify the specific questions (meta-problems) for the following phase of problem definition.

5. Problem Definition

This phase is to define the problem in its most basic and general terms (the substantive problem) after discovering meta-problem. The first task of problem definition is to establish the initial model for this research. The initial model based on the findings of preceding phases (problem sensing and problem searching) contains three dimensions – the firm's internal condition, motive factors and policy environment. The dimension of the firm's internal condition includes the scale of the enterprise, the experience

³⁴ Calculated from the data of the investment commission, Taiwan Investment Commission (2002).

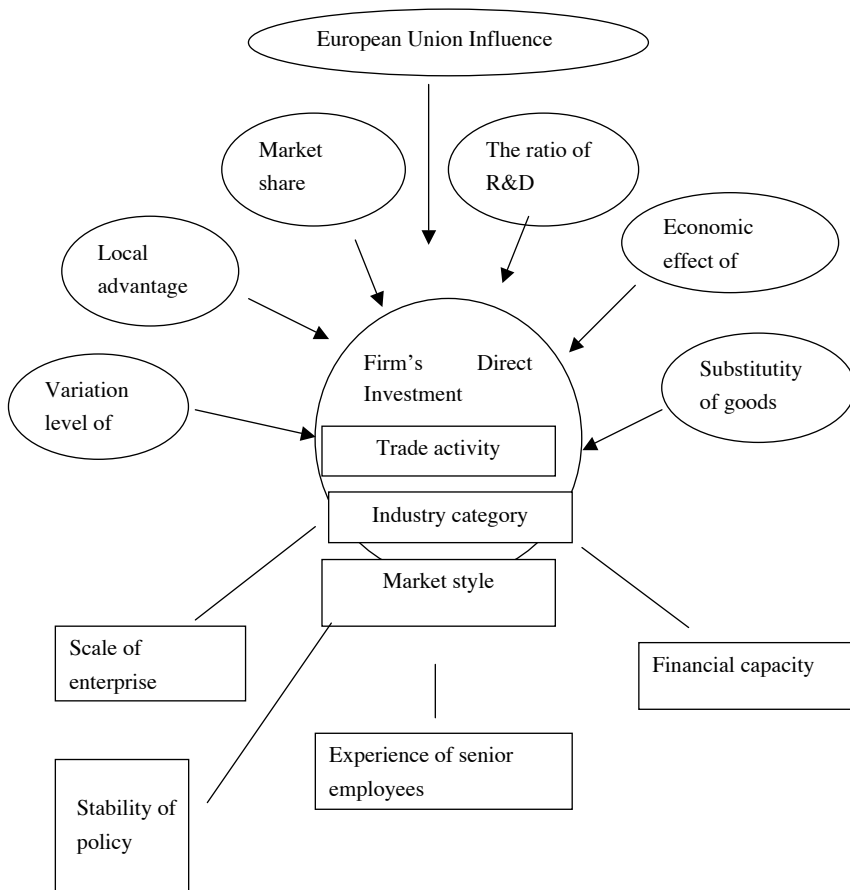
³⁵ Ibid.

³⁶ 89 of 149 formally registered in the UK belong to the sector of high technology (Taiwan Trade Center in London, 2003).

of its senior employees and its financial capacity. Motive factors include variation of production, local advantage, market share, R&D, substitutability of goods, economic effect of location, and EU influence. Finally, trade activity, industry category, and market style are measures of the stability of the policy environment.³⁷

The study proceeds to construct the questionnaire based on the framework of the initial model. Next, to improve the reliability and validity of this questionnaire, the research refined the questionnaire by means of interviews and a pre-test of questionnaire (pilot test).

Figure 3: The Initial Model

³⁷ D. A. De Vaus, *Research Design in Social Research*, London: SAGE, 2001.

In addition, in this phase, after establishing this initial model we were able to set up the examination hypotheses. That also provides this study with the examination objects to carry out the empirical study in the problem specification phase.

Hypothesis 1: H_0 : No specific motive factor affects the firm's direct investment in the UK, particularly after 1992.

Hypothesis 2: H_0 : Firm internal condition does not affect the entry time of its investment into the UK.

Hypothesis 3: H_0 : Stability of policy investment environment does not exist for the entry time of firm's direct investment into the UK.

6. Problem Specification

In this stage, the main task was to set up a formal mathematical model containing more detailed and specific formal problems. Namely, problem specification is the process of transferring from representatives of substantive problems in the problem definition phase to specific formal problems. The approach in this stage was to use empirical study to examine the initial model; the sources of data include a questionnaire to Taiwanese high-tech firms in the UK and an interview with senior employees in firms for the pilot test of the questionnaire. The methods adopted in the empirical study were descriptive statistics, factor analysis, a Logit model, analysis of variance (ANOVA) and correlation analysis. Based on the initial model and hypotheses set up at the previous phase, there are three dimensions to analyse: motive factors of firm's direct investment, firm's internal condition, and stability of policy investment environment.

6.1. Motive Factors of Investment

After factor rotation, based on the high level of relationship between the variables examined and each factor, these six factors, derived from a factor analysis of twenty two motive variables, can be redefined and renamed (see Table 1).

Table 1: Motive Factors

Factor	Motive Variable(Examined Variable)
Factor 1: R&D Input	RDETC: R&D expenses on total costs RDES: R&D expenses on sales RDEH: R&D employee in host firm RDNT: R&D on non-technology
Factor 2: Regional Investment and Production Environment	LI: local infrastructure CFS: convenience of financial system LLC: lower local labour cost QP: quality of product
Factor 3: UK-based Overseas Marketing	OM: distribution of overseas market BM: distribution of British market EM: European market DPM: distribution of product marketing
Factor 4: Differentiation of Brand Production	PB: product brand DP: differentiation of firm's production QP: quality of product PS: the level of product substitutability
Factor 5: Convergence of Location and Skill	IILS: industrial intensity of location toward sales CEC: convergence effect of customers PSK: possession of specific production skill
Factor 6: British EU Advantage on Marketing	EL: English – language advantage - one of the official EU languages BEU: Britain – one of EU member countries DPM: distribution of product marketing

After factor analysis, we got the six motive factors affecting the firm's investment behavior. These six factors were used as the independent variable in a Logit model. According to the analysis of research background, between 1992 and 2002, the inflow of Taiwanese FDI into the UK was 13.64 times greater than the accumulated investment in the previous forty years from 1952-1991. In order to explain why the majority of companies suddenly decide to invest in the UK after 1992, this study suggests it necessary to analysis how these motive factors affect the entry time of firm's

investment decision. Before we carry out the logit model to examine the relation between motive factors and entry time, the difference from the impact of motive factor on the entry time should be identified.

To confirm that these motive factors have different impact on the companies investing after 1992, the means of these factors between group one (invested before 1992) and group two (invested in 1992 and after) are tested using a t-test. It is therefore that the factors with significant differences between the two groups can be identified. In Table 2, the means of these six motive factors illustrate totally different directions; in addition, of them, Factor 3 and 6 demonstrate significantly different. It implies that, after 1992, the motive factors did make explicit contributions on Taiwanese firms' investment behavior and the impact weight from each factor has been different with the previous structure.

Table 2: The T-test of Means between the Companies Investing before 1992 and the Companies Investing after 1992

Factor	Mean (before 1992)	Mean (in 1992 and after)	T
1. R&D Input	.277	-.081	-1.54
2. Regional Investment and Production Environment	-.243	.071	1.25
3. UK-based Overseas Marketing	-.407	.119	1.63*
4. Differentiation of Brand Production	-.048	.013	.186
5. Convergence of Location and Skill	-.164	.047	.641
6. EU Advantages on Marketing	-.561	.164	2.29**

*significant at 0.1; ** significant at 0.05

Then, after ensuring the different impact of motive factors on entry time exists, this study adopted a Logit Model to examine the relation between motives factors and entry time. This model has been broadly used in many fields, particularly in business and economics. Hence, Logit modelling could be said to be an econometric analysis method often used in economic issues.

This research plans to use the factors from factor analysis to structure the evaluation model and to use the Logit model to measure the difference between investors setting up at different periods. In other words, to achieve the goal of empirical examination of investment motive factors, the approach is to combine factor analysis with the use of the Logit Model. Therefore, in order to understand the relation between motive factors and entry time, this study adopted the variable of entry time as the dependent variable and used the motive factors concluded from the factor analysis as the independent variables of our model. The notational form of the model to be estimated is:

$$y=f(X_1, X_2, X_3, X_4, X_5, X_6) \quad \text{Eq (1)}$$

Y: entry time

X_i : the i th motive factor, $i= 1 \dots 6$

In order to satisfy the requirement of binary Logit estimation that the dependent variable should be dichotomous and; to address the issue that there is no absolute line to divide all observations of my sample into two distinct categories; to analyze how these motive factors we concluded at the previous stage make Taiwanese investment motivation become incredible strong after 1992, we use the logit regression to concentrate on the impact of motive factors on the companies investing in the UK after 1992. Briefly, to concentrate on the importance of entry time and to distinguish the motivation difference between firms setting up before and after 1992, the dependent variable is defined as follows;

Y=1, the company invested after 1992

Y=0, otherwise

$$\text{Prob}(Y=1, \text{invested after 1992})=\Lambda(\alpha_1+\alpha_2+ \dots +\alpha_6X_6)+\varepsilon \quad \text{Eq (2)}$$

where $\Lambda(\cdot)$ indicates the logistic cumulative distribution function. Through variable definition, selecting a regression method, model formulation, evaluation and selection of models, examination of the strength of association for models, and model interpretation in a Logit model, the four regressions which cover five determinants were produced and rewritten in terms of the formulae below:

<i>Model 1:</i>						
FDI = f (Factor 1, Factor 2, Factor 3, Factor 4, Factor 5)						
	(+)	(+)	(-)	(+)	(+)	
=	1.640	+ 1.047Factor1	+ .580Factor2	- .544Factor3	+ .489Factor4 + .226Factor5	Eq.(3)

<i>Model 2:</i>						
FDI = f (Factor 1, Factor 2, Factor 3, Factor 4)						
	(+)	(+)	(-)	(+)		
=	1.651	+ 1.060Factor1	+ .591Factor2	- .549Factor3	+ .516Factor4	Eq.(4)

<i>Model 3:</i>						
FDI = f (Factor 1, Factor 2, Factor 3)						
		(+)	(+)	(-)		
=	1.602	+ 1.067Factor1	+ .535Factor2	- .561Factor3		Eq.(5)

<i>Model 4:</i>						
FDI = f (Factor 1, Factor 2)						
			(+)	(+)		
=	1.495	+ 1.014Factor1	+ .537Factor2			Eq.(6)

- Factor 1: EU Advantage on Marketing
 Factor 2: UK-Based Overseas Marketing
 Factor 3: R&D Input
 Factor 4: Regional Investment and Production Environment
 Factor 5: Convergence of Location and Skill

The models can present the influence of these five main factors on the entry time of FDI decision after factor analysis and Logit modelling. The two factors with highest impact are EU advantage on marketing (Factor 1) and UK-based overseas marketing (Factor 2). The lowest level of influence on FDI decision results from convergence of location and skill (Factor 5). However, the importance of regional investment and production environment (Factor 4) did not replace the significant role of Factor 1. It is, therefore, the factors of EU advantage on marketing and UK-based overseas that determine a firm's investment decision.

6.2. Firm's Internal Condition and Investment Decision

In this section, the study adopted the method of ANOVA and correlation analysis to evaluate respectively the firm's internal condition related to FDI decision as well as the structure of firm's internal condition.³⁸ First, Table 3 illustrates the empirical results of internal firm's status and FDI decision. Each variable of a firm's internal condition shows its difference on different entry time of investing in Britain. Among these variables, that of senior staffs' experience shows significant difference on the entry time of Taiwanese firms' investment. In other words, the average length of senior staffs' experience of firms established in the early time (before 1992) is significantly different from that of firms set up at later times (in 1992 and later). The negative correlation between the variables of senior staffs' experience and FDI entry time shows that the staffs' experience of firms investing recently is lower than that in firms set up in the earlier period. Therefore, as far Taiwanese firm entering the UK in the last ten years, senior staffs' experience in investing abroad is no longer gives advantage to its competitiveness. Briefly, the firms established recently become younger than before.

Table 3: Internal Firm's Status and Investment Decision

Variable	Description	Empirical Result
Scale of enterprise: the number of employee in the host firm (NEUB)	The scale of enterprise reflects the difference on the entry time of Taiwanese firms' investment.	Non-significant
Experience of senior staff: the average experience of senior employees in an enterprise of investing abroad (ALSEI)	The experience of senior staffs shows the difference on the entry time of Taiwanese firms' investment.	Significant (Negative Relationship)
Financial capacity in Taiwan: the duration of registration on Taiwan's Stock Exchange (DCRTS)	The financial capacity reflects the difference on the investment entry time.	Non-significant

³⁸ UNCTD. *UNCTAD Handbook of Statistics*, Retrieved 30th October, 2003, from World Wide Web http://stats.unctad.org/fdi/eng/ReportFolders/Rfview/Explorerp.asp?CS_referer, 2003.

6.3. Stability of Policy Investment Environment

In order to analyze the stability of the policy investment environment which was constructed by one-ball-one-box at the previous phase of problem structuring, the method applied in this part is ANOVA. Table 4 illustrates that the variables of investment environment show difference with the entry time of investing in the UK. It also contains the influence of the stability of these variables on Taiwanese investors. In Table 4, other than TPOIM, there is no significant evidence to challenge the importance of the stability of policy investment environment since no other variables show significant disparity on the entry time of investing in the UK.

Table 4: Stability of Policy Investment Environment

Variable		Description	Empirical Result	Stability
Trade Activity	Export (TPOEX)	The impact of the UK's trade policy on firm's export illustrates the difference on the investment entry time.	Non-Significant	Yes
	Import (TPOIM)	The impact of the UK's trade policy on firm's import reflects the difference on the investment entry time.	Significant	No
Industry Category	Labour-intensive (LINTENS)	The level of firm's labour intensity reflects the difference on the entry time of investment	Non-Significant	Yes
	Capital-intensive (CINTENS)	The level of firm's capital intensity demonstrates the difference on the entry time of investment	Non-Significant	Yes
Market Style	UK (DMS)	The distribution of firm's marketing strategy on the British market shows the difference on the entry time of investment	Non-Significant	Yes
	Overseas (OMS)	The distribution of firm's marketing strategy on the overseas market reflects the difference on the entry time of investment	Non-Significant	Yes
	Taiwan (TMS)	The distribution of firm's marketing strategy on the Taiwan's market expresses the difference on the entry time of investment	Non-Significant	Yes

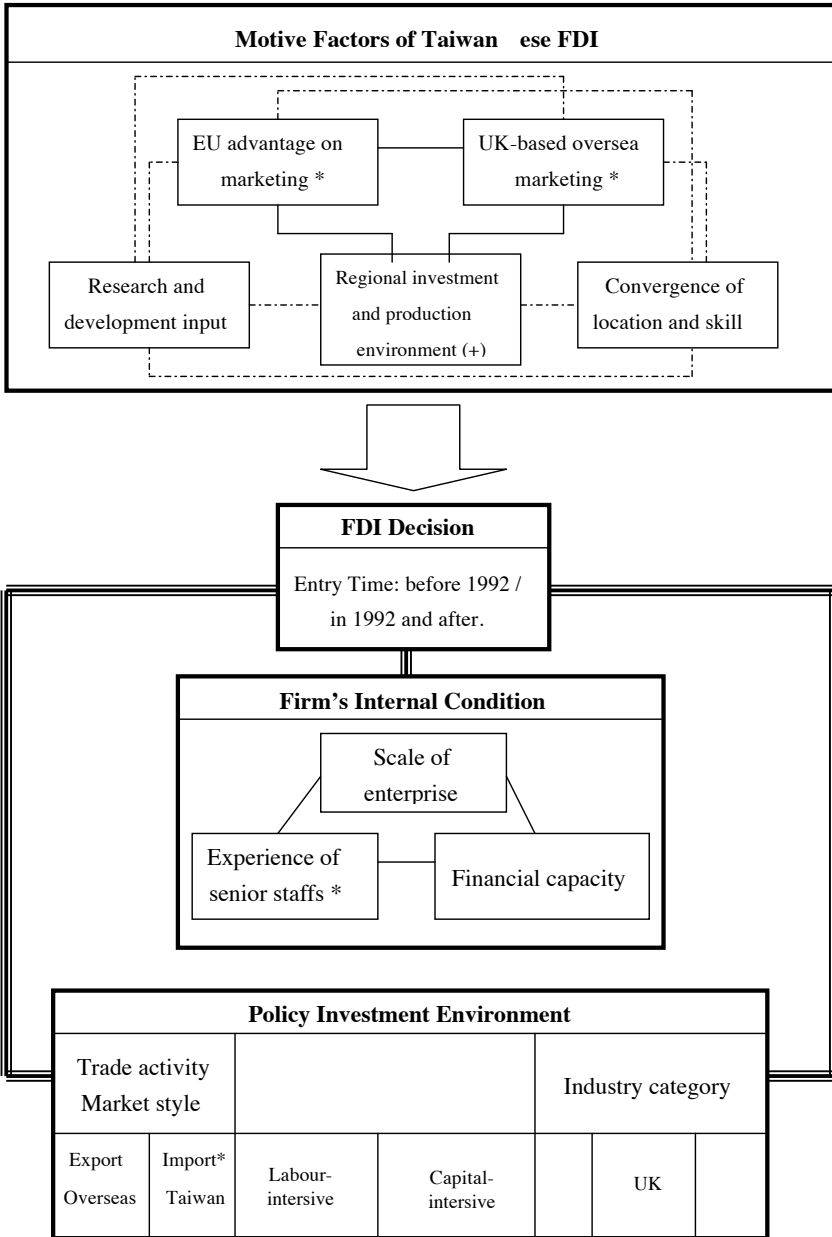
Table 5 presents a summary of the results from the empirical tests at this stage of problem structuring. Firstly, respecting motive factors for Taiwanese FDI, with the exception of the differentiation of brand production hypothesis all hypotheses associated with high-tech firms' direct investment decisions were proved to be accepted.

Table 5: Results of Empirical Examination

Hypothesis		Results
<i>Motive Factors for Taiwanese FDI:</i> (After Factor-Logit model analysis)		
Variation level of production	R&D input	Confirmed
Local advantage	Regional Investment and production environment	Confirmed
Market share	UK-based overseas marketing	Confirmed
The ratio of R&D	Differentiation of Brand Production	Not confirmed
EU influence	Convergence of location and skill	Confirmed
Economic effect of location	EU advantage on marketing	Confirmed
Substitutability of goods		Confirmed
<i>Firm's Internal Condition</i>		
Scale of Enterprise		Confirmed
Experience of senior staffs		Not confirmed
Financial capacity		Confirmed
<i>Policy Investment Environment</i>		
Trade activity- export		Confirmed
Trade activity- import		Not confirmed
Industry category- labour intensive		Confirmed
Industry category- capital intensive		Confirmed
Market style- UK		Confirmed
Market style- Overseas		Confirmed
Market style- Taiwan		Confirmed

Secondly, with respect to the firm's internal condition, the hypotheses of enterprise size and financial capacity were confirmed. Thirdly, for policy investment environment, except the hypothesis of trade activity - import, all hypotheses were found to be confirmed. Then, based on the results of empirical research, the initial model (see Figure 3) was modified and revised to construct the final formal representative model as the follows (see Figure 4).

Figure 4: Modified Model

* Significantly different with the other variables in the same dimension
 — negative correlation, positive correlation

The most important determinants of firm's investment motivation include EU advantage in marketing, UK-based overseas marketing, research and development input, the regional investment and production environment, as well as convergence of location and skill. Of them all, the motive factor of EU advantage in marketing is the strongest influence on a firm's investment decision. Secondly, except R&D input, all motive factors are positively related with a firm's investment decision. The significance of the importance of the two factors, investment production environment and convergence of location and skill, is not higher than the others. This implies that these two motive factors were overestimated before the results of the empirical examination were obtained.

As far as the dimension of the firm's internal condition is concerned, among the variables scale of enterprise, experience of senior staffs, and financial capacity, the variable of senior staffs' experience demonstrated a significant difference with the entry time of FDI decision with a negative correlation. That means that it is not necessary that a firm has its own lengthy experience of investing abroad before implementing foreign investment projects in the UK. The structure of firm's internal condition is significantly close in terms of company's scale, senior staffs' experience, and financial capacity. These three variables are positively related to one another.

The dimension of the policy investment environment can be seen as a matter of stability because only the variable of the impact of British trade policy on firm's imports (TPOIM) in trade activity showed significant difference regarding the entry time of investment. From this viewpoint, all variables, except TPOIM, have a stable status for firms no matter whether companies invested before 1992 or in 1992 and after. In other words, this result can confirm the mechanism of policy investment stability of the theoretical assumption of one-ball-one-box.

7. Conclusion

Firstly, the findings of this study can provide some suggestions for both the Taiwanese government and Taiwanese high-tech companies. It is clear that Taiwan policy³⁹ on industrial migration is committed to liberalization by deregulating financial rules and laws. However, the advantage of production differentiation has not been an investment motive for firms.

³⁹ Taiwan Investment Commission, *Annual Report of Statistics*, Taipei: Taiwan Investment Commission, Ministry of Economic Affairs, 2002.

Hence, in order to avoid the effect of goods marginalization, the task for the Taiwanese government⁴⁰ and individual enterprises is to improve the capacity for brand innovation.

In addition, the empirical results confirm the importance of R&D input but shows that this motive factor is negatively related with Taiwanese firm's direct investment, differently from the other four motive factors that are positively related with FDI entry time. The firms investing in the last ten years have preferred the benefits from the advantage of EU marketing rather than securing the advantages of technology. Firms seem unwilling to devote to the potential benefit from updating technology through cooperation with local industries and foreign high-tech firms. Moreover, the motive factors of investment production environment as well as the convergence of location and skill are not considered to be higher than the others; this implies that in recent times the policy of the British national and local governments toward foreign high-technology firms has lost a key role in attracting foreign investors. Hence, the study suggests that these declining advantages for attracting firms' direct investments should be restructured and improved.

Second, this study found that lengthy experience of investing abroad is not necessary for firms to carry out an FDI project. For the host country – the UK - increasingly, since 1992, Taiwanese firms have lacked experience of implementing investment projects; therefore, this paper suggests that the British government not only should evaluate the potential benefit from these firms' investment but also needs to measure the risk of these firms' credit.

In contrast to the others in policy investment environment, the impact of the UK's trade policy on firm's import gave an uncertain signal. For the host country - the UK - it achieved some policy goals, particularly in protecting domestic markets; but that gives firms more trade barriers affecting the delivery cost of production material imported from other countries. As far as firms that are heavily dependent on imported materials or goods are concerned, the instability of British import policy will erode those firms' willingness to make FDI. Hence, the study suggests that the UK trade policy should be more flexible and open in respect to importing of high tech goods, though its FDI policy has been restructured to be active and open for attracting FDI inflow from high technology industries from abroad since the 1980s.

⁴⁰ Taiwan Trade Centre in London, *Taiwanese Companies in the UK*, London: Taiwan Trade Centre, 2003.

BIBLIOGRAPHY

- Allen, C. and D. Currie. "Policy Interaction between the OECD Countries and Latin America in the 1980s", *The Manchester School of Economic and Social Studies*, Vol. 60, 1992, pp.1-10.
- Brewer, T. L. "Government Policy, Market Imperfections, and Foreign Direct Investment", *Journal of International Business Studies*, 24: 1, 1993, pp. 101-31.
- Buckley, P. J. and M. Casson. *The Future of the Multinational Enterprise*, London: Mcmillan, 1976.
- Buckley, P. J. and M. Casson. *The Future of the Multinational Enterprise*, 25th Anniversary Edition, Hampshire: Palgrave Macmillan, 2002.
- Cheng, J. L. and D. S. Bolon. "The Management of Multinational R&D: A Neglected Topic in International Business Research", *Journal of International Business Studies*. 24, 1995, p.1-18.
- De Vaus, D. A. *Research Design in Social Research*, London: SAGE, 2001.
- Dunn, W. N. *Public Policy Analysis: An Introduction*, London: Prentice-Hall, 1994.
- Dunning, J. H. "Trade, Location of Economic Activity and the MNE: A Search for an Eclectic Approach", in *The International Allocation of Economic Activity: Proceedings of A Nobel Symposium Held at Stockholm*, B. Ohlin, P. O. Hesselborn and P. M. Wijkman (eds.), London: Macmillan, 1977.
- Dunning, J. H. *International Production and Multinational Enterprise*, London: Allen & Unwin, 1981.
- Ganotakis, L. and J. H. Love. "R&D, product innovation, and exporting: evidence from UK new technology based firms", *Oxford Economic Papers*, 63 (2), 2011, pp. 279-306
- Giovannini, A. and F. Giavazzi. "Monetary Policy Interactions Under Managed Exchange Rates", *Economica*, 56: 222, 1989, pp. 199-221.
- Heckscher, E. "The Effect of Foreign Trade on the Distribution of Income", *Ekonomisk Tidskrift*, 21, 1919, pp. 497-512, Reprinted in *Readings in the Theory of International Trade*, H. S. Ellis and L. A. Metzler (eds.), New York: Blakiston, 1949.

- Hennart, J. F. "Can the 'New forms of investment' substitute for the old form", *Journal of International Business Studies*, 20: 2, 1989, pp. 211-35.
- Hsu, J. and Y. P. Chuan, "International technology spillovers and innovation: Evidence from Taiwanese high-tech firms", *The Journal of International Trade and Economic Development*, 23 (3), 2010, pp. 387-401
- Hymer, S. *The International Operations of National Firms: A Study of Direct Investment*, Ph. D. Thesis, 1960, MIT: Published by MIT Press under Same Title in 1976.
- Itaki, M. "A Critical Assessment of the Eclectic Theory of the Multinational", *Journal of International Business Studies*, 22: 3, 1981, pp. 445-61.
- Kinckerbocker, F. T. "Oligopolistic reaction and multinational enterprise", *Tunderbird International Business Review*, 15 (2), 1973, pp. 7-9.
- Lei, H. S. and Y. S. Chen. "The right tree for the right bird: Location choice decision of Taiwanese firms' FDI in China and Vietnam", *International Business Review*, 20 (3), 2011, pp. 338-352.
- Leonardi, R. and R. Nanetti. *The Regions and European Integration: The Case of Emilia-Romagna*, London: Pinter, 1990.
- Marks, J. *Into the Single Market: A MEED Practical Guide to Business in the New Europe*. London: Middle East Economic Digest, 1993.
- Nitsch, V. "National borders and international trade: Evidence from the European Union", *The Canadian Journal of Economics*. 33: 4, 2000, pp. 1091-1105.
- Porter, M. E. *The Competitive Advantage of Nations*. London: Macmillan Press, 1998.
- Rhodes, R. A. W. *The National World of Local Government*. London: Allen & Unwin, 1986.
- Rivoli, P. and E. Salorio. "Foreign Direct Investment and Investment Under Uncertainty", *Journal of International Business Studies*. 27: 2, 1986, pp. 335-57.
- Robson, C. *Real World Research: A Resource for Social Scientists and Practitioner-Researchers*. London: Blackwell Publishers, 2002.
- Stolper, W. F. and P. A. Samuelson. "Protection and real wages", *Review of Economic Studies*. 1, 1941, pp. 58-73.

-
- Taiwan Investment Commission. *Annual Report of Statistics*, Taipei: Taiwan Investment Commission, Ministry of Economic Affairs, 2002.
- Taiwan Trade Centre in London. *Taiwanese Companies in the UK*, London: Taiwan Trade Centre, 2003.
- Teece, D. J. and J. M. Griffin. *OPEC Behavior and World Oil Prices*, London: Allen & Unwin, 1982.
- Tinbergen, J. *Shaping the World Economy: Suggestion for an International Economic Policy*, New York: The Twentieth Century Fund, 1962.
- UNCTD. *UNCTAD Handbook of Statistics*, Retrieved 30th October, 2003, from World Wide Web, 2003, http://stats.unctad.org/fdi/eng/Report-Folders/Rfview/Explorerp.asp?CS_referer=.
- Vernon, R. *The Economic and Political Consequences of Multinational Enterprise: An Anthology*, Boston: Harvard University, 1972.
- Vernon, R. "The Product Cycle Hypothesis in a New Environment", *Oxford Bulletin of Economics & Statistics*, 41: 4, 1979, pp. 255-267.
- Well, J. and T. Louis. "A product life cycle for international trade", *Journal of Marketing*, 32: 3, 1968, pp. 1-6.
- Williamson, O. E. *Markets and Hierarchies: Analysis and Antitrust Implications*, New York: Macmillan Publishing Co. Inc., 1975.

Dağlık Karabağ Müzakerelerinin Geleceği

İdil TUNÇER KILAVUZ¹

Öz

Dağlık Karabağ sorunu bölgede uzun süredir devam eden, çözümlenemeyen bir anlaşmazlıktır. 1994'te imzalanan ateşkes anlaşmasından sonra bölgede “ne savaş ne de barış”ın olduğu bir durum devam etmekte, ama her yıl ateşkes hattında Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki silahlı çatışmalarda onlarca asker ölmektedir. 1992 yılından bu yana çatışmanın arabulucusu Minsk Grubu'dur. Bu çalışmada, ilk olarak daha önce getirilen çözüm önerileri tartışılacak, Azeri ve Ermeni taraflarının pozisyonları incelendikten sonra, Minsk Grubu eş başkanları olan ABD, Rusya ve Fransa'nın pozisyonları tartışılacak, Minsk Grubu'nun etkisizliği ve bunun nedenleri analiz edildikten sonra müzakerelerin başarılı olabilmesi için önerilerde bulunulacaktır. Türkiye'nin müzakere sürecindeki rolünün güçlendirilmesi gerekmektedir. Daha küçük bir müzakere grubunun oluşturulması, bu grubun da düzeyinin yükseltilmesi ve ciddiyetinin artırılması faydalı olacaktır. Sürecin belirli bir arabulucusunun olması, belirli bir takvim belirlenmesi süreci daha başarılı bir şekilde ilerletecektir. Bugün soruna ilgi gösteren ülkelerin başında Rusya gelmektedir. Suriye konusunda olduğu gibi, Rusya ve Türkiye Karabağ sorununda bir anlaşmanın sağlanmasına yönelik olarak ortak adımlar atabilirler.

Anahtar kelimeler: *Dağlık Karabağ, Azerbaycan, Ermenistan, çatışma, müzakere, anlaşma, arabuluculuk.*

¹ Yrd. Doç. Dr. İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, idil.kilavuz@medeniyet.edu.tr.

The Future of Nagorno-Karabakh Negotiations

Abstract

The Nagorno-Karabakh conflict is the longest unresolved dispute in the region. After the ceasefire agreement in 1994, there is a “no war no peace” situation, but every year tens of soldiers die in the armed clashes between Azerbaijan and Armenia on the border. Since 1992, the Minsk Group has been the mediator of the conflict. In this study, first, previously proposed solutions to the conflict will be examined; and after discussing the positions of the Azerbaijani and Armenian sides, the positions of the Minsk Group co-chairs, the USA, Russia and France, will be analyzed. Then, after the ineffectiveness of the Minsk Group and the reasons of this are examined, some suggestions will be made for a more successful negotiation process. Turkey’s role in the negotiation process needs to be strengthened. It will be useful to set up a smaller negotiating group, raise its level and increase its seriousness. Having a certain mediator for the process, and setting a specific calendar will move the negotiations more successfully. Russia is at the top of countries that are interested in the conflict today. As in the case of Syria, Russia and Turkey can take common steps towards an agreement on the Karabakh conflict.

Keywords: *Nagorno-Karabakh, Azerbaijan, Armenia, conflict, negotiation, settlement, mediation.*

1. Giriş

Bugün Güney Kafkasya bölgesi, etrafı önemli bölgesel güçlerle çevrili, uluslararası aktörler tarafından önemsenen, içinde Dağlık Karabağ, Abhazya ve Güney Osetya adlı üç ayrılıkçı bölge bulunan, üç ülkeden (Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan) ikisinin ilan edilmemiş bir savaş içerisinde olduğu, yüksek oranda bölünmüş bir bölgedir. Dağlık Karabağ sorunu Güney Kafkasya bölgesinde en uzun süredir devam eden, çözümlenemeyen bir anlaşmazlık ve bölgedeki iki devletin de içinde yer aldığı tek çatışma alanıdır. Bölge, jeopolitik konumu, zengin enerji kaynaklarına sahip olması, enerji hatlarının geçiş bölgesi olması sebebiyle uluslararası aktörler açısından da önemlidir.

Dağlık Karabağ sorunu ‘donmuş’ olarak tanımlanan çatışmalardan biridir. Donmuş çatışma tabiri, bir süre devam eden silahlı çatışmalardan sonra kurulan askeri statükonun uzun zamandır devam ettiği ve taraflar arasındaki anlaşmazlıkların çözümlenmesinin çok zor görüldüğü çatışmalar için kullanılan bir kavramdır. Karabağ meselesinin donmuş bir çatışma olarak görülmesinin nedeni, hali hazırda taraflar arasında devam eden topyekûn bir savaşın olmamasıdır. 27 Temmuz 1994’te imzalanan ateşkes anlaşmasından sonra bölgede “ne savaş ne de barış”ın olduğu bir durum devam etmektedir. Ama her iki taraf da silahlanmaya devam ediyor ve tarafların kendilerinin koruduğu kırılğan bir düzenleme mevcuttur.

Dağlık Karabağ sorununa “donmuş bir çatışma” demek de tam olarak doğru değildir. Son dönemde ateşkes ihlalleri önemli oranda artmıştır. Her yıl ateşkes hattında Azerbaycan ve Ermenistan orduları arasındaki silahlı çatışmalarda onlarca asker ölüyor. Bir anlaşma olmadıkça her geçen gün savaş olasılığının arttığı bir durum söz konusudur.

Uluslararası arabuluculuk çabalarının akamete uğraması ve silahlanmanın artışı, sınır hattında, hem sayı hem de yoğunluk bakımından ateşkes ihlallerinin artmasına yol açmıştır. Sınırdaki çatışmalarda kullanılan silahlar her geçen yıl daha güçlü silahlardan oluşmaktadır. 2012 yılından bu yana havan toplarından, daha uzun menzilli ve tahrip gücü yüksek topların kullanıldığı ve sonunda da tankların daha fazla kullanılmaya başlandığı bir sürece girilmiştir.² Şimdi bir savaş durumu olmasa da, uzun dönemde savaş tehlikesinin büyük olduğu konusunda bütün gözlemciler hem fikirdir.

² “Nagorno-Karabakh: New Opening or More Peril?”, *International Crisis Group*, Report No. 239, 4 July 2016, p. 12.

2 Nisan 2016'da Dağlık Karabağ'da ciddi çatışmalar meydana geldi. Azerbaycan 4 Nisan'da Dağlık Karabağ'ın fiili başkenti olan Stepanakent'i roketlerle bombalamakla tehdit etti, Ermenistan da Azerbaycan'daki hedeflere saldırı tehdidinde bulundu. Kısa bir süre çatışma topyekûn bir savaşa doğru gidebilirmiş gibi görüldü. Her iki taraftan en az 60 kişi öldü. Tam olarak bilinmemekle beraber ölü sayısının belki de 200 kadar olabileceği düşünülüyor.³

Çözüme ulaştırılamayan Dağlık Karabağ anlaşmazlığı sadece Güney Kafkasya bölgesini değil, çok daha geniş bir bölgeyi etkileyebilecek potansiyele sahiptir. Çatışmanın yeniden başlaması sadece Ermenistan ve Azerbaycan'ı etkileyecek bir mesele değil, Gürcistan, Rusya, Türkiye ve İran'ı da etkileyecek, enerji arzına etki ederek bölge dışında da önemli etkileri olabilecek bir meseledir. Bölgenin istikrarı çok önemlidir ve Dağlık Karabağ sorununun çözüme kavuşturulması Güney Kafkasya bölgesindeki istikrara çok önemli bir katkı yapacaktır.

Ermenistan, Rusya'nın liderliğini yaptığı, Rusya tarafından NATO'ya karşılık olarak kurulmuş Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütünün üyesidir. Rusya'yla yakın ilişkiler içerisinde ve iki ülke arasında 1997'de imzalanan Dostluk, İşbirliği ve Karşılıklı Yardım Anlaşması 2010 yılında yenilendi. Azerbaycan ise bir NATO üyesi olan Türkiye'nin yakın müttefiki ve Türkiye ve Azerbaycan arasında 2010 yılında bir Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Destek Anlaşması imzalanmıştır.

Sorunun çözümlenememesinin taraflara ve uluslararası aktörlere ciddi maliyetleri söz konusudur. Bu sorunun çözümlenememesi bölgesel işbirliği potansiyelinin geliştirilmesinin önünde ciddi bir engel oluşturmaktadır. Ülkelerin ekonomik gelişmesini ve istikrarını engellemekte ve bölgeye yapılacak olan yatırımları da olumsuz etkilemektedir. Hem Ermenistan hem de Azerbaycan milli gelirlerinin önemli bir kısmını savunmaya harcamaktadırlar. Son yıllarda her ikisi de silahlı kuvvetlerini güçlendirmekle meşgullerdir. Azerbaycan petrol gelirinin büyük kısmını savunmasına harcıyor. Ermenistan ekonomik açıdan çok daha zayıf bir ülke olmasına rağmen onun da savunma harcamaları GSYH'sinin yüzde dördüne denk geliyor ki, bu da eski Sovyet cumhuriyetleri içerisindeki en yüksek oranlardan biridir.⁴

³ Ibid, p. 3.

⁴ World Development Indicators, The World Bank, UNdata, http://data.un.org/Data.aspx?d=WDI&f=Indicator_Code%3AMS.MIL.XPND.GD.ZS#WDI; accessed: 26.04.2017.

Ermenistan bu sorun nedeniyle Güney Kafkasya’da izole edilmiş bir durumdadır. Her iki komşusu, Türkiye ve Azerbaycan ile ticari ve diplomatik bağlara sahip değildir. Bölgede işbirliğine en büyük engeli bu çatışma oluşturmaktadır. Dağlık Karabağ sorunu Azerbaycan ve Türkiye’nin içinde bulunduğu her projeden Ermenistan’ın dışlanmasına yol açmaktadır. Bu durum Ermenistan’ın ekonomik gelişmesini de olumsuz etkilemektedir.

Uluslararası toplum açısından, çatışmaların yeniden başlaması enerji altyapısının ve enerji arzının güvenliğini tehdit edecektir. Bugün Güney Kafkasya, Avrupa ve Asya’yı birbirine bağlayan coğrafi konumuyla önemli bir enerji nakil hattı olma özelliğine sahip, petrol ve doğal gazın Hazar Denizi bölgesinden Batıya taşınmasında önemli bir rol oynamaktadır. Çatışmaların tekrar başlaması fiyatları olumsuz etkileyecek ve arzın güvenliğini tehdit edecektir. Ayrıca çatışmaların yeniden başlama ihtimali bölgede yeni boru hatları inşa edilmesi planlarını da olumsuz etkileyebilir.⁵ Karabağ meselesi çözülmeden bölgenin güvenliği ve ekonomik gelişmesi tehdit altında kalacaktır.

2. Daha Önce Önerilen Çözümler

1992 yılından bu yana çatışmanın arabulucusu, AGİT’in (o zamanki adıyla AGİK) altında faaliyet gösteren Minsk Grubu’dur. Grubun üç tane eş başkanı vardır: Fransa, Rusya ve ABD. Diğer grup üyeleri Belarus, Almanya, İtalya, Portekiz, Hollanda, İsveç, Finlandiya, Türkiye, Ermenistan ve Azerbaycan.

Minsk Grubu’nun arabuluculuk çabaları Mart 1992 tarihinde başladı. O dönemde silahlı çatışmalar halen devam ediyordu. 1993 ortalarından itibaren Ermeni güçleri sahada önemli avantajlar kazandılar ve Azerbaycan’ın Dağlık Karabağ’a komşu olan birçok bölgesini ele geçirdiler. 1994 ortasından itibaren iki taraf arasında şu anki temas hattı kuruldu. Bugün halen hem Dağlık Karabağ, hem de etrafında Azerbaycan’a ait 7 ayrı bölge Ermeni işgali altındadır.

2.1. Paket Çözümü mü, Adım Adım Yaklaşımı mı?

Takip eden yıllarda AGİT Minsk Grubu anlaşmazlığı çözmek için çeşitli öneriler geliştirdi. Bunlardan ilki “adım adım” yaklaşımıydı. Buna göre çeşitli aşamalar öngörülmüştü. İlk aşama Ermenistan’ın Dağlık Karabağ dışında kalan işgal ettiği Azerbaycan topraklarından, Ermenistan ve

⁵ Tracey German, “The Nagorno-Karabakh Conflict between Azerbaijan and Armenia: Security Issues in the Caucasus”, *Journal of Muslim Minority Affairs*, Vol. 32, No. 2, June 2012, p. 225.

Karabağ'ı birbirine bağlayan Laçın koridoru hariç, çekilmesiydi. Daha sonra, barış koruma güçlerinin yerleştirilmesi, yerlerinden edilmiş Azeri nüfusun Ermeni güçlerinin çekildiği topraklara geri dönüşüne izin verilmesi gibi çeşitli güvenlik önlemleri alınacaktı. Bu öneri, Karabağ ve Laçın koridorunun nihai statüsü hakkında karar verilmesini daha sonraki bir aşamaya bırakıyordu. Bu iki konu bahsedilen adımlar uygulandıktan sonra tartışılacaktı. Adım adım önerisinin arkasındaki asıl fikir Ermeniler ve Azeriler arasında güven inşa edilmesiydi. Bu güven inşa edildikten sonra Dağlık Karabağ'ın nihai statüsü konusunda tarafların bir uzlaşmaya varabileceği düşünülüyordu.⁶

Paket yaklaşımı ise anlaşmazlığın çözümü ile alakalı tüm önde gelen meselelerin bir arada çözümlenmesi, tüm konular üzerinde tek bir seferde anlaşma sağlanması anlamına geliyordu. Bu yaklaşıma göre Dağlık Karabağ'ın nihai statüsü Ermeni güçleri işgal edilmiş topraklardan çekilmeden önce belirlenecekti. Ek olarak, Laçın koridoru hariç işgal altındaki toprakların geri verilmesi, Karabağ-Azerbaycan sınırına barış koruma güçleri yerleştirilmesi, yerlerinden edilenlerin evlerine geri dönüşünün sağlanması, ambargonun kaldırılması ve sınır boyunca tampon bölgelerin kurulması da eş zamanlı gerçekleşecekti.⁷

Dönemin Ermenistan Cumhurbaşkanı Levon Ter Petrosyan adım adım yaklaşımını kabul etmişti. Karabağ Ermenileri ise buna karşıydı. Çıkan anlaşmazlık nedeniyle oluşan siyasi kriz sonucunda Ter Petrosyan 1998'in Şubat ayında istifa etmek zorunda kaldı.

Ter Petrosyan'ın yaklaşımı Ermenistan'ın kendi güçlerine dayanan realist bir tavır olarak değerlendirilebilir. Çözüm olmaksızın, kaynakları daha kısıtlı olan Ermenistan, daha varlıklı ve güçlü olan Azerbaycan'la karşılaşacaktı. Bir anlaşma sağlanması hem Karabağ'ın güvenliğini sağlayacak hem de Ermenistan'ı siyasi ve ekonomik olarak güçlendirecekti. Adım adım bir başlangıç, Ermeni güçlerinin Karabağ dışında kalan Azerbaycan topraklarından çekilmesi, uzun dönemde çözüme yol açabilecek bir güven ortamı doğmasını getirecekti.⁸

⁶ Taleh Ziyadov, "Nagorno-Karabakh Negotiations: Through the Prism of a Multi-Issue Bargaining Model", *International Negotiation*, Vol. 15, No. 1, 2010, p. 109.

⁷ Ibid, p. 109.

⁸ David D. Laitin and Ronald Grigor Suny, "Armenia and Azerbaijan: Thinking a Way out of Karabakh", *Middle East Policy*, Vol. VII, No. 1, October 1999, p. 166.

Ter Petrosyan'ın istifasının ardından 1998 Mart ayında Robert Koçaryan Ermenistan Cumhurbaşkanı olarak seçildi. Koçaryan, Karabağ'ın eski başkanıydı. Hemen hemen bununla eş zamanda Ermeni hükümeti Karabağ meselesinde daha katı bir tutum aldı. Koçaryan Karabağ'ın Azerbaycan içinde bırakılmayacağı konusunda ısrarlıydı.

Ter Petrosyan Ermenistan'ın gelecekteki istikrarını ve ekonomik gelişmesini, Karabağ anlaşmazlığının çözümüne bağlamışken; Koçaryan'a göre Ermenistan Karabağ konusunda hiçbir tavizde bulunmadan siyasal ve ekonomik olarak gelişebilirdi. Türkiye ile ilişkileri geliştirmek yerine Koçaryan Ermenistan diasporasının desteğine dayandı, "soykırım" meselesini tekrar gündeme getirdi. Koçaryan hükümeti Minsk Grubu'nun adım adım planını reddetti. Onun yerine Ermenistan tarafı bütün anlaşmazlık meselelerinin tek bir anlaşmayla çözümleneceği "paket anlaşması" fikrini desteklemeye başladı.⁹

Ermenistan, müzakerelerde elini güçlendirdiğini düşündüğü için, anlaşmazlık yaşanan konulara bir paket halinde karar verilmesinden yanaydı. Bu şekilde Dağlık Karabağ etrafındaki işgal edilmiş bölgeleri bir pazarlık unsuru olarak kullanabileceğini ve müzakerelerde Azerbaycan'dan Dağlık Karabağ'ın statüsü konusunda daha fazla taviz koparabileceğini düşünüyordu. Azerbaycan da tam tersi, statü meselesi çözümlenmeden önce Ermenistan'ın Dağlık Karabağ'ın etrafında işgal ettiği bölgelerden çekilmesini talep ediyordu. Bunu da Ermenistan kabul etmiyor çünkü işgal edilen topraklardan çekilirse stratejik avantajını kaybedeceğinden ve ileriki süreçlerde isteklerine karşı bir çözümü kabul etmeye zorlanabileceğinden korkuyordu.¹⁰

2.2. Ortak Devlet

Mart-Aralık 1998 tarihleri arasında sadece beş ay yaşayabilen ve Azerbaycan tarafından reddedildikten sonra Minsk Grubu'nun da terk ettiği bir öneri olan Ortak Devlet çözümü, sadece Azerbaycan için değil, Gürcistan ve Moldova için de önerilmişti. Temel fikir şuydu: Azerbaycan, Gürcistan (öneri sadece Abhazya için düşünülmüştü) ve Moldova içerisindeki ayrılıkçı birimler, içinde buldukları ülkelerle beraber uluslararası olarak tanınmış sınırlara sahip olan bir "tek devlet" oluşturacaklardı. Buna göre Karabağ ve Azerbaycan ortak bir devlet oluşturacaktı. Öneri, Karabağ'ın

⁹ Ibid, p. 167.

¹⁰ Tabib Huseynov, "Mountainous Karabakh: New Paradigms for Peace and Development in the 21st Century", *International Negotiation*, Vol. 15, No. 1, 2010, p. 17.

dış temsilcilik kurma hakkı da dâhil egemen bir devletin tüm unsurlarına sahip olacağı bir yapı kurulmasına, Azerbaycan'ın bir tür konfederasyon olarak yeniden organize edilmesine dayanıyordu. Azerbaycan haklı olarak bu öneriyi reddetti.¹¹

2.3. Toprak Takası Planı

Birçok gözlemciye göre, şimdye kadar önerilen çözümler içerisinde 2001 yılında Key West, Florida'da yapılan toplantıda önerilen toprak takası planı anlaşmazlığı sona erdirmek açısından en iyi fikri ortaya çıkarmıştı. Bu önerinin bir çok açıdan anlaşmazlık meselelerinin çoğuna cevap veren bir öneri olduğu düşünülür: Karabağ Ermenileri için güvence sağlıyordu, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü korunuyordu, anklav topraklarda yaşayan halka ulaşımı mümkün kılıyordu ve bölgesel entegrasyon sağlıyordu. Ancak önerinin ayrıntıları tartışılmamış, siyasi irade eksik kalmış ve iç destek konusunda yaşanan problemler nedeniyle bu çözüm önerisi daha ileriye taşınmamıştır.¹²

Taraflar toprak takası planını 1999 yılında konuşmaya başlamıştı. ABD Dışişleri Bakanlığı'nın bölge uzmanı Paul Goble'ye ithafla Goble Planı olarak da bilinen toprak takası planı şu şekildeydi; Ermenistan güney bölgesi Meghri'de bir koridorla Azerbaycan'a Nahcivan bölgesine bir geçiş sağlayacaktı. Bunun karşılığında da Laçın koridoru Ermenistan'a verilecekti.¹³ Bu şekilde Ermenistan Dağlık Karabağ'a bir geçiş sağlarken, Azerbaycan da kendisine ait olan Nahcivan Özerk Bölgesine bir koridorla geçiş sağlayacaktı.

Sıkı bir gizlilik içerisinde yapılan, her iki ülke başkanlarının yüz yüze gelerek görüştüğü müzakereler sonucunda 1999'un Kasım ayında İstanbul'da yapılacak olan AGİT zirvesinde barış anlaşmasının imzalanması planlanıyordu.¹⁴

Ancak 27 Ekim 1999'da Ermenistan parlamentosuna bir saldırı gerçekleştirildi. Silahlı bir grup parlamentoya girerek 8 kişiyi öldürdü. Ölenlerin arasında Başbakan Vazgen Sarkisyan ve Ermenistan Parlamento Söz-

¹¹ David D. Laitin and Ronald Grigor Suny, "Armenia and Azerbaijan: Thinking a Way out of Karabakh", *Middle East Policy*, Vol. VII, No. 1, October 1999, p. 168.

¹² Ruben Harutunian, "The Nagorno-Karabakh Conflict: Moving from Power Brokerage to Relationship Restructuring", *International Negotiations*, Vol. 15, No. 1, 2010, p. 72.

¹³ Volker Jacoby, "The Role of the OSCE: An Assessment of International Mediation Efforts", in Laurance Broers (der.), *The Limits of Leadership: Elites and Societies in the Nagorny Karabakh Peace Process*, Conciliation Resources, London, 2005, p. 32.

¹⁴ Taleh Ziyadov, "Nagorno-Karabakh Negotiations: Through the Prism of a Multi-Issue Bargaining Model", *International Negotiation*, Vol. 15, No. 1, 2010, p. 117.

cüsü Karen Demirciyan da vardı. İkisi de dönemin en etkili siyasetçileriydi. Bu saldırı olmasaydı anlaşmanın imzalanıp imzalanmayacağı kesin olmamakla beraber, o dönemde Ermenistan parlamentosundaki saldırıdan önce her iki tarafın da bu tür bir anlaşma imzalamaya çok yakın olduğu biliniyordu.¹⁵

Bu takas planının başarılı olamamasının nedenlerinden biri de önemli detayların açıklığa kavuşturulamaması, özellikle koridorların nerelerden geçeceği ve derinliklerinin ne kadar olacağı konusunda anlaşılabilmesiydi. Ayrıca, anlaşma aynı zamanda toprak kaybı anlamına da gelebileceğinden ülke içinde muhalefet yaratacağı bekleniyordu.¹⁶

Ermenistan parlamentosundaki saldırının daha sonra takip eden müzakereler üzerinde ciddi etkileri oldu. Ermenistan parlamentosundaki saldırıdan sonra Koçaryan Ermenistan içindeki kırılğan güvenlik durumunu göstererek müzakerelerde daha az işbirliğine gitti. Haydar Aliyev bu dönemde ciddi sağlık sorunları yaşamaya başladı ve yerine kimin geçeceği meselesine odaklanmaya başladı. Aralık 2003'te de vefat etti.

Ardından İlham Aliyev Başkan oldu ve müzakerelerde yeni dönem Nisan 2004'te başladı. Ermenistan ve Azerbaycan'ın Dışişleri Bakanları görüşmeleri yeniden başlatmak için Prag'da bir araya geldiler. Prag'daki ilk toplantıyı takip eden zamanda iki bakan ve iki başkan 2004-2005 arasında bir seri önemli görüşme gerçekleştirdi. Bu süreç "Prag süreci" olarak adlandırıldı.¹⁷

2.4. Temel Prensipler

Ağustos 2005'te Minsk Grubu, Ermenistan ve Azerbaycan başkanlarına, Kazan'da yapılan BDT toplantısı sırasında, bir anlaşmanın çerçevesini çizen Temel Prensipler'in ilk taslağını sundular.

Bu prensipler şöyle özetlenebilir: Güç kullanımına son verilmesi; Ermeni güçlerinin Dağlık Karabağ etrafındaki işgal altındaki bölgelerden çekilmesi; bu bölgelerin silahtan arındırılması ve buralara uluslararası bir barış koruma gücünün yerleştirilmesi; Azerbaycan ve Ermenistan arasında ilişkilerin başlaması; yerinden edilmiş insanların evlerine geri dönmesi;

¹⁵ Ibid, p. 118.

¹⁶ Thomas Ambrosio, "Unfreezing the Nagorno-Karabakh Conflict? Evaluating Peacemaking Efforts under the Obama Administration", *Ethnopolitics*, Vol. 10, No. 1, 2011, p. 99.

¹⁷ Elkhan Mehtiyev, "Armenia-Azerbaijan Prague Process: Road Map to Peace or Stalemate for Uncertainty?" *Conflict Studies Research Center, Caucasus Series*, May 2005.

yerinden edilmiş Azerilerin geri dönmesinden sonra Dağlık Karabağ'ın nihai statüsü hakkında oylama yapılacağına dair karşılıklı taahhüt verilmesi; bu oylama yapılmadan önce Dağlık Karabağ'a uluslararası yardım ve garantilerle birlikte geçici bir statü verilmesi.¹⁸

Ağustos 2005'te Minsk Grubu'nun eşbaşkanları tarafından ortaya atılan Dağlık Karabağ'a verilmesi düşünülen "geçici statü" kavramı şu fikre dayanıyordu: Azerbaycan, Dağlık Karabağ'ın nihai statüsü belirleninceye kadar, Dağlık Karabağ'ın bu günkü fiili durumunu tanıyacak, bunun karşılığında da Ermeni tarafı Dağlık Karabağ dışında kalan işgal ettiği topraklardan çekilecekti.¹⁹

Kasım 2007'de AGİT'in Madrid'deki Bakanlar Konseyi toplantısı sırasında, Minsk Grubu eş başkanları Ermenistan ve Azerbaycan'a yukarıda açıklanan prensipleri içeren "Dağlık Karabağ Çatışmasının Barışçıl Çözümü Hakkında Temel Prensipler" başlıklı bir doküman sundular. Bu resmi bir öneri idi, gelecekteki müzakereler için bir temel olmak üzere oluşturulmuştu.²⁰

Buna göre müzakerelerin işleyişi, daha genel meselelerin en önce halledilmesi ve daha sonra daha karmaşık konuların ve özel detayların tartışılması şeklinde yapılandırıldı. Bu yaklaşım Ermenistan'ın desteklediği paket yaklaşımı ve Azerbaycan tarafından desteklenen adım adım yaklaşımının bir birleşimiydi. Diğer bir ifadeyle, buna göre eğer Azerbaycan ve Ermenistan anlaşmanın temel prensiplerinde anlaşabilirlerse, ki bu Dağlık Karabağ'ın nihai statüsünün belirlenmesi de dâhil olmak üzere bütün tartışmalı meseleler konusunda anlaşmayı kapsıyordu, bundan sonra anlaşma aşamalar halinde uygulanacaktı.²¹

Masadaki ana meseleler daha önceki görüşmelerle aynı olmakla beraber, iki yeni kavram getiriliyordu: 'geçici rejim' ve "referandum" ya da "halk oylaması". Diğer meseleler, Ermeni tarafının Azerbaycan'a ait olan işgal ettiği 7 bölgeden çekilmesi (Laçın'de bir geçiş koridor yolu hariç ol-

¹⁸ Tabib Huseynov, "Mountainous Karabakh: New Paradigms for Peace and Development in the 21st Century", *International Negotiation*, Vol. 15, No. 1, 2010, p.16.

¹⁹ Taleh Ziyadov, "Nagorno-Karabakh Negotiations: Through the Prism of a Multi-Issue Bargaining Model", *International Negotiation*, Vol. 15, No. 1, 2010, p. 120.

²⁰ "OSCE Minsk Group Co-Chairs Issue Statement on Nagorno-Karabakh", *Press Release*, 29 November 2007, <http://www.osce.org/mg/49237>; "OSCE Minsk Group Co-Chairs Issue Statement on Nagorno-Karabakh", *Press Release*, 19 Mart 2008, <http://www.osce.org/mg/49570>; accessed: 24.04.2017.

²¹ Liz Fuller, "Nagorno-Karabakh: Mediators Take the Process Republic", *Radio Free Europe/Radio Liberty*, 30 June 2006, <http://www.rferl.org/a/1069596.html>; accessed: 10.03.2017.

mak üzere), silahsızlandırma ve çatışma bölgesine barışı koruyucu güçler yerleştirilmesi, yerinden edilmiş insanların işgali sona eren bölgelere geri dönmesi idi.²²

“Geçici rejim” ya da “geçici statü” kavramı nihai statüsü belirlenene kadar Dağlık Karabağ’a verilebilecek geçici statüyü ifade ediyordu. “Halk oylaması” ya da “referandum” kavramı Dağlık Karabağ’da belirlenecek bir tarihte, hem Azeri hem de Ermeni toplumlarının katılacağı Dağlık Karabağ’ın nihai statüsünü belirlemek için yapılacak bir oylama anlamına geliyordu.²³

Azerbaycan ve Ermenistan tarafları kendilerine önerilen Temel Prensipler konusunda farklı yaklaşımlara sahipler. Ermenistan sadece Dağlık Karabağ’da bir halk oylaması yapılmasını ve kararın çoğunluk esasına göre verilmesini istiyor. Ermenistan ayrıca nihai statünün yerinden edilmiş Azerilerin Dağlık Karabağ’a dönmelerinden önce kararlaştırılmasını istiyor. Öte yandan Azerbaycan referandumun tüm Azerbaycan’da yapılmasını istiyor, ona göre kendi anayasası ülkenin sadece belirli bir kısmında bu tür bir referandum yapılmasına izin vermiyor. Ayrıca Karabağ Azerileri’nin evlerine dönmesi gerektiğini ve Karabağ Ermenileri ile eşit şartlarda Dağlık Karabağ’ın gelecekteki statüsüne karar vermesi gerektiğini söylüyor.²⁴

3. Azeri ve Ermeni Taraflarının Pozisyonları

Azerbaycan’a göre toprak bütünlüğü konusu çok önemlidir ve Dağlık Karabağ kesinlikle Azerbaycan’ın bir parçasıdır ve öyle de kalmalıdır. Azerbaycan’ın temel pozisyonu toprak bütünlüğünün yeniden tesisi üzerine kurulu ve Azerbaycan toprak bütünlüğü konusunda taviz vermeyi reddediyor. Azerbaycan ayrıca uluslararası pratikler içerisinde var olan en yüksek seviyedeki özerklik hakkını Dağlık Karabağ’a tanıyacağını söylüyor.²⁵ Azeriler Karabağ’ı kendi tarihi vatanlarının bir parçası, Azeri kültürünün, şairlerin ve bestecilerin beşiği olarak görüyorlar.²⁶

²² Taleh Ziyadov, “Nagorno-Karabakh Negotiations: Through the Prism of a Multi-Issue Bargaining Model”, *International Negotiation*, Vol. 15, No. 1, 2010, p. 120.

²³ Ibid, p. 120.

²⁴ Tabib Huseynov, “Mountainous Karabakh: New Paradigms for Peace and Development in the 21st Century”, *International Negotiation*, Vol. 15, No. 1, 2010, p. 17.

²⁵ Amanda Paul, “Nagorno-Karabakh: A Ticking Time Bomb”, *European Policy Center*, 17.09.2010, http://www.epc.eu/documents/uploads/pub_1148_nagorno-karabakh.pdf; accessed: 21.02.2017.

²⁶ Audrey L. Altstadt, *The Azerbaijani Turks: Power and Identity under Russian Rule*, Hoover Institution Press, Stanford CA, 1992, pp. 207-208.

Azerbaycan'da yaşanan, petrol gelirlerinden kaynaklanan ekonomik büyüme, Azerbaycan'a göre Ermenistan'la olan güç dengesinde Azerbaycan'ı açık ara öne geçirmiştir. Artan refahına paralel olarak Azerbaycan silahlı kuvvetlere ayırdığı bütçe payını da artırmıştır. Artan petrol gelirleri ve büyüyen ekonomisiyle güçlendirdiği ordusunun kendisini Ermeni işgali altındaki toprakları askeri güç kullanarak geri alacak kadar kuvvetli hale getirdiğini düşünmektedir. Askeri denge Azerilerin lehinedir.

Ermenistan ise Rusya'nın desteğiyle Azerbaycan'ın askeri zaferine engel olacağını düşünüyor.²⁷ Ermenilerin isteği ya Dağlık Karabağ için bağımsızlık ya da Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'la birleşmesi. Ermeni tarafı 1992-1994 arasındaki savaşı kazandığını Azerbaycan'ın bunu kabul etmesi gerektiğini ve Dağlık Karabağ üzerindeki taleplerinden vazgeçmesi gerektiğini söylüyor.²⁸

Ermeni tarafı genel olarak sorunun çözümünü ertelemenin kendi avantajlarına olacağını, statüko bu şekilde devam ettikçe Dağlık Karabağ'ın devlet olma isteğinin sonuçta bir oldubitti olarak kabul edileceğini düşünüyor.²⁹ Dağlık Karabağ ne kadar uzun süre fiili bağımsızlığını devam ettirirse, bunu tersine döndürmenin o kadar zor olacağını hesap ediyorlar.

Dağlık Karabağ'da yaşayanların Ermenistan pasaportları var ve dünyada Ermenistan vatandaşları gibi seyahat edebiliyorlar. Ayrıca Ermeni tarafı Dağlık Karabağ ile işgal edilen topraklar arasındaki farklılıkları muğlak hale getirmeye, bir bütün olarak yapılandırmaya çalışıyor. Bu da bir barış anlaşması için önemli bir engel oluşturuyor.³⁰ Ermenistan ve Dağlık Karabağ orduları arasında yakın bağlar var. Birçok Ermenistan askeri Dağlık Karabağ ordusunda görev alıyor.³¹

Ermenistan'ın kendisi Dağlık Karabağ'ı tanımamıştır. Resmi tanıma, Ermenistan'ı uluslararası olarak tanınan Azerbaycan topraklarını işgal etmek istediği yolundaki suçlamalara açık hale getireceği, uluslararası duruma zarar vereceği ve barış müzakerelerinin yeniden başlamasını pratik olarak imkânsız hale getireceği için bundan kaçınılıyor.³²

²⁷ Ruben Harutunian, "The Nagorno-Karabakh Conflict: Moving from Power Brokerage to Relationship Restructuring", *International Negotiations*, Vol. 15, No. 1, 2010, p.78.

²⁸ Tabib Huseynov, "Mountainous Karabakh: New Paradigms for Peace and Development in the 21st Century", *International Negotiation*, Vol. 15, No. 1, 2010, p. 17.

²⁹ "Nagorno-Karabakh: A Plan for Peace", *International Crisis Group*, Report No.167, 11 October 2005, p. 11.

³⁰ "Nagorno-Karabakh: New Opening or More Peril?", *International Crisis Group*, Report No. 239, 4 July 2016, p. 12.

³¹ Ibid, p. 3.

³² Ibid, p. 3.

Ermeniler arasında zaman zaman farklı pozisyonlar olabiliyor; Karabağ Ermenilerinin, Ermenistan'ın ve Ermeni diasporasının görüşleri birbirinden farklı olabiliyor.³³ Yukarıda belirtildiği gibi, 1998 öncesinde, Ermenistan, çoğunlukla Dağlık Karabağ sorununun çözümüne yönelik olarak adım adım yaklaşımına daha yakındı. Fakat bu yaklaşım Dağlık Karabağ'ın nihai statüsü konusundaki kararı geciktirdiği için Dağlık Karabağ Ermenilerinin pozisyonuna ters düşüyordu. Karabağ Ermenileri ya Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'la birleşmesini ya da Azerbaycan'dan tam bağımsızlığı talep ediyorlardı. Adım adım yaklaşımının destekçisi Ter Petrosyan'ın artan eleştiriler ve Ermenistan liderliği içerisindeki Dağlık Karabağ grubundan gelen baskılarla, 1998 yılında görevinden ayrılmasından sonra Ermenistan'ın ve Dağlık Karabağ Ermenilerinin pozisyonları birbiriyle az çok örtüşür durumdadır. Son iki Ermenistan Cumhurbaşkanı, Koçaryan (1998-2008) ve Serj Sarkisyan (2008-) köken olarak Dağlık Karabağ bölgesinden geliyorlar. Bugün ne Ermenistan ne de Dağlık Karabağ Ermenileri daha önce yaptıkları gibi açıkça Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'la birleşmesini talep etmiyorlar. Onun yerine Dağlık Karabağ için uluslararası tanınma arayışındalar.³⁴

Bir diğer grup olan Ermeni diasporası ise Zürih'te 2009 yılındaki Türkiye-Ermenistan protokollerinin imzalanmasının ardından barışa bir engel olarak ortaya çıktı. Hemen hemen tümüyle Ermeni soykırımının tanınması arayışıyla harekete geçen ABD, Fransa ve diğer Avrupa ülkelerindeki Ermeni diasporası Ermenistan'dan çok daha fazla milliyetçi ve uzlaşmaz bir duruşa sahiptir. Diasporadan Ermenistan'a giden para transferleri ve yardımlar, Erivan'ı Ermeni diasporasına yüksek oranda bağımlı kılmaktadır. Diaspora örgütleri Ermenistan hükümetine ciddi baskı yapabilecek ve kamuoyunu şekillendirebilecek durumdadırlar.³⁵

Görüşmelerde bir gelişme sağlanamadıkça hem Ermeni hem de Azeri liderliği, “zaman kazanma” stratejisi olarak adlandırılan bir strateji benimsediler. Bu stratejinin bir parçası olarak taraflar büyük bir çatışma içerisine girmeksizin, büyük oranda statükoyu koruma yoluna gittiler. Statükoyu kendileri açısından karşıtları üzerinde avantaj kazanma zamanı olarak kullanıyorlar.³⁶

³³ Ruben Harutunian, “The Nagorno-Karabakh Conflict: Moving from Power Brokerage to Relationship Restructuring”, *International Negotiations*, Vol. 15, No. 1, 2010, p. 75.

³⁴ Taleh Ziyadov, “Nagorno-Karabakh Negotiations: Through the Prism of a Multi-Issue Bargaining Model”, *International Negotiation*, Vol. 15, No. 1, 2010, p. 110.

³⁵ Fariz Ismailzade, “The Nagorno-Karabakh Conflict: Current Trends and Future Scenarios”, *Instituto Affari Internazionali (IAI)*, Working Papers 11/29, November 2011, p. 7.

³⁶ “Nagorno Karabakh: Risking War”, *International Crisis Group*, Report No. 187, 14 November 2007.

Azerbaycan artan petrol gelirleri ile büyüyen bütçesiyle askeri harcamalarını artırdıkça Ermenistan karşısında kendini çok daha güçlü hissediyor. Ermenistan ve Karabağ Ermenileri de, zaman geçtikçe hem Azerbaycan'ın hem de uluslararası toplumun şu anki fiili kazanımlarını tanımak zorunda kalacaklarını düşünüyorlar. Ermeniler statükonun normalleşmesine, fiili bir devlet inşa etmeye odaklanmış durumdadır. İleride bu fiili devletin uluslararası meşruiyet kazanacağını umuyorlar.³⁷

Azerbaycan güç kullanarak Dağlık Karabağ'ı geri almasına Rusya'nın izin verip vermeyeceğinden emin değildir. Azerbaycan'ın askeri olarak harekete geçmemesinin kısmen nedeni Rusya'nın buna izin vermeyeceğini düşünmesidir. Rusya'nın 2008'de Gürcistan'a karşı güç kullanması ve Ermenistan'ın müttefiki olması, aynı zamanda eski Sovyetler Birliği topraklarında kendisini barış ve güvenliğin garantörü ilan etmesi, Bakü'yü düşündüren etkenlerdir.³⁸

4. Minsk Grubu Eş başkanları ve Pozisyonları

4.1. Rusya

Genel olarak Dağlık Karabağ üzerine olan literatürde Rusya'nın çatışmanın devamından yarar gördüğü, çözümsüzlüğün devamını sağlayarak kendi çıkarlarını korumaya çalıştığına dair bir yaklaşım vardır. Bu yaklaşıma göre, Dağlık Karabağ sorununun çözülememesinin getirdiği istikrarsız durum, olası bir savaşı engelleme bahanesiyle Rusya'nın bölgede askeri varlık buldurmasına hizmet ediyor. İstikrarlı bir barış ABD ve AB'nin etkisini artıracaktır. Bu durum NATO'nun Güney Kafkasya'ya nüfuz etmesinin yolunu açabilir. Bu, Rusya'nın engel olmaya çalıştığı bir durumdur. Rusya'nın çıkarları bu nedenle, sürdürülebilir bir barış ya da ilişkilerin geliştirilmesinden, sürekli bir çatışma durumunu gerektirmektedir. Rusya bir barış istese de kendi çıkarlarına uygun bir barış isteyecektir; Hazar petrollerinde hak, Kafkasya'da sürekli bir askeri varlık ve bölgede ekonomik hâkimiyetini tanıyacak bir barış.³⁹

Çatışma ilerledikçe bir Rus pozisyonu yavaş yavaş ortaya çıktı: Rusya, Ermenistan'ı Kafkasya'daki baş müttefiki olarak görmekte, onlara askeri

³⁷ Thomas de Waal, "Remaking the Nagorno-Karabakh Peace Process", *Survival*, Vol. 52, No. 4, August-September 2010, p. 160.

³⁸ Thomas Ambrosio, "Unfreezing the Nagorno-Karabakh Conflict? Evaluating Peacemaking Efforts under the Obama Administration", *Ethnopolitics*, Vol. 10, No. 1, 2011, p. 104.

³⁹ Phil Gamaghelyan, "Rethinking the Nagorno-Karabakh Conflict: Identity, Politics, Scholarship", *International Negotiation*, Vol. 15, No. 1, 2010, p. 46.

yardım sağlamakta, buraya Rus birliklerini yerleştirmektedir. Bunlara ek olarak Ermenistan’da Ruslar tarafından sahip olunan işletmelerin sayısındaki artış ve Ermenistan’ın Rusya’nın entegrasyon projelerine dahil edilmesi, Rusya’nın Güney Kafkasya politikasının merkezi unsurları oldular. Ermenistan açısından da, Azerbaycan askeri gücünü kuvvetlendirdikçe Ermenistan’ın Ruslarla olan güvenlik ilişkisi çok daha önemli hale geldi.⁴⁰

Rusya-Gürcistan savaşının ardından hem Rusya hem de Avrupa Birliği siyasal ve ekonomik entegrasyon inisiyatifleri oluşturarak kendi pozisyonlarını güçlendirme yoluna gittiler. Rusya Federasyonu, Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü, Gümrük Birliği ve Avrasya Birliği gibi yapıları, Avrupa’nın Doğu Ortaklığı ya da NATO gibi kurumlarına karşılık ve onlarla rekabet etmek için geliştirdi.

2013’te Ermenistan kendisini doğrudan bu iki jeopolitik projenin arasında buldu. AB, Erivan’a, Aralık 2013’te yapılacak Üçüncü Doğu Ortaklığı Zirvesinden önce, Ortaklık Anlaşmasını imzalamasını önerdi. Bunun içinde Derin ve Kapsamlı Serbest Ticaret Anlaşması da vardı. Ermenistan anlaşmayla ilgilendi. AB ile anlaşma içeriğini üç yıl müzakere etti. Rusya, Ermenistan’la olan ittifakının tehdit edildiğini düşünüyordu. 13 Ağustos 2013 tarihinde Putin Bakü’ye 7 seneden sonraki ilk ziyaretini gerçekleştirdi. Ziyaret sırasında medyada Rusya’nın Azerbaycan’a yaklaşık 4 milyar dolar değerinde silah satacağı yönünde haberler çıktı. Ek olarak Temmuz ayında Gazprom, Ermenistan’daki bireysel müşteriler için gümrük vergilerini yüzde 50 oranında artıracaklarını açıkladı. Daha sonra da, eğer Ermenistan, Gümrük Birliği’ne katılmayı kabul ederse bu fiyat artışının geri alınacağını açıkladı. 3 Eylül’de Sarkisyan ve Putin arasında yapılan görüşme sonrasında Sarkisyan Ermenistan’ın Rusya’nın önerdiği Gümrük Birliği’ne girme kararı aldığını, AB’nin Ortaklık Anlaşmasıyla ilerlemeyeceğini açıkladı.⁴¹

Birçok yorumcu Rusya’nın çatışmanın devamında yarar gördüğü için çatışmanın sona erdirilmesini istemediği yönünde değerlendirmelerde bulunuyor: Statüko Moskova’nın çıkarlarına uygun, çünkü sorunun çözümünün Ermenistan’ın Rusya’ya olan bağımlılığını azaltacağına ve Güney Kafkasya’daki bu müttefikinin Batı’ya yöneleceğine inanıyor. Rusya ayrıca Dağlık Karabağ sorununun çözümlenmesinin Azerbaycan’ı

⁴⁰ Neil Melvin, “Nagorno-Karabakh: The Not-So-Frozen Conflict”, *Transconflict*, 21.11.2014, <http://www.transconflict.com/2014/10/nagorno-karabakh-frozen-conflict/>; accessed: 12.03.2017.

⁴¹ Ibid.

güçlendireceği ve Azerbaycan'ın bölgesel etkisini artıracacağı için de bir anlaşmaya karşıdır. Azerbaycan'ın Ankara ile güçlü bağları da Rusya'da rahatsızlık uyandırmaktadır.⁴²

Rusya'nın bir çözüme karşı olduğu yönündeki diğer argümanlar şu şekilde özetlenebilir: Ermenistan'la yakın ortaklık Rusya'ya Güney Kafkasya'da Türkiye ve İran karşısında stratejik ve ekonomik bir dayanak sağlıyor. Güçlü askeri varlığına ek olarak Rusya, özellikle enerji sektörü, metal sanayii, telekomünikasyon ve bankacılıkta Ermenistan'ın altyapısına da büyük yatırımlar yaptı. Statükoda herhangi bir değişiklik Rusya'nın bölgedeki güvenlik ve stratejik enerji çıkarları için olumsuz olacaktır. Karabağ çatışmasının çözümü Rusya'nın bölgedeki varlığını zayıflatacaktır ve Ermenistan için mesela Azerbaycan'la ekonomik işbirliği yapmak gibi alternatif olasılıklar yaratacaktır; bu da bazı sanayilerde ve özellikle gaz arzı gibi konularda Rus tekeline zarar verecektir.⁴³

Rusya'nın Ermenistan'da güçlü bir askeri ve ekonomik varlığı söz konusu olup Ermenistan üzerinde önemli manivelaya sahiptir. İki Rus askeri üssü, birçok büyük iktisadi ve ulaşım projeleri ve Rus devleti tarafından kontrol edilen tekellerin sahibi olduğu şirketler, Rusya ile Ermenistan arasında güçlü bir bağımlılık ilişkisi yaratıyor. Rusya'daki bazı askeri ve siyasi çevreler, Dağlık Karabağ sorununun çözümünün Ermenistan'ın kendisini Rus etkisinden kurtarmasını sağlayacağına ve Euro-Atlantik yapısına entegre olmasına giden yolu açacağına inanıyorlar. Bu nedenle barış sürecini sürüncemede bırakmak ve önemli ilerlemeler kaydetmesini önlemek Rusya açısından hem Ermenistan hem de Azerbaycan üzerinde baskı kurmaya devam etmesinin bir yolu olarak görülüyor.⁴⁴

20 Ağustos 2010'da Medvedev ve Sarkisyan, Erivan'da Rusya'nın Gümrü'deki askeri üssünün kiralama süresini 24 yıl daha uzattılar. Rusya'nın Gümrü'deki üssünün 2020 yılında boşaltması gerekiyordu, fakat yeni anlaşmaya göre bu 2044 yılına kadar uzatıldı. Yeni anlaşmayla Moskova Ermenistan'ın askeri donanımını da modernize etme taahhüdü verdi. Yeni savunma anlaşması Moskova'yı resmen ülkenin güvenliğinin garantörü yapıyor. Bu aynı zamanda Karabağ sorunuyla ilgili önemli etkileri

⁴² Fariz Ismailzade, "The Geopolitics of the Nagorno-Karabakh Conflict", *Global Dialogue*, Vol. 7, No. 3-4, Summer-Autumn 2005, p. 110.

⁴³ "Nagorno-Karabakh: Obstacles to a Negotiated Settlement", *Center for Security Studies (CSS) Analysis in Security Policy*, No. 131, April 2013, p. 3.

⁴⁴ Fariz Ismailzade, "The Nagorno-Karabakh Conflict: Current Trends and Future Scenarios", *Instituto Affari Internazionali (IAI)*, Working Papers 11/29, November 2011, pp. 6-7.

de olabilecek bir anlaşmadır. Bazı analistler, Karabağ, Ermenistan'ın uluslararası olarak tanınmış bir parçası olmadığı için, Rusya ile Ermenistan arasındaki anlaşma tarafından kapsanamayacağını söylüyorlar. Başka analistlere göreyse 2008'deki Gürcistan savaşının da gösterdiği gibi, Rusya eğer isterse Karabağ çatışmasına müdahale etmek için kolayca bir baha bulabilir. Her durumda 2010 Ermenistan-Rusya anlaşmasının Azerbaycan'ın Karabağ'ı yeniden almak konusunda cesaretini kırarak bir gelişme olduğu söylenebilir.

Anlaşma ayrıca Rusya'nın Kafkasya'daki askeri varlığını güçlendirirken, aynı zamanda Türkiye ve İran gibi daha büyük komşulara da bir uyarı niteliğindedir. Gümrü Ermenistan'ın ikinci büyük şehri ve Türkiye sınırından sadece 20 km uzaktadır.

4.2. Amerika Birleşik Devletleri

ABD'nin çıkarları aslında kalıcı bir barış ve Ermenistan'la Azerbaycan arasındaki ilişkilerin geliştirilmesini gerektiriyor. Amerika'nın petrol şirketleri Hazar petrollerine yatırım yapıyorlar ve yeni bir savaş onların çıkarlarını tehlikeye düşürecektir.⁴⁵

ABD'nin Karabağ politikası ülke içinde çok fazla eleştiri almaktadır. Karabağ müzakere biriminin, eski Rus olmayan Sovyet Cumhuriyetleri ile ilişkileri izleme birimi içerisine alınarak, daha geniş bir görev içerisinde daha alt düzey bir pozisyona getirilmesi eleştirildi. Dağlık Karabağ meselesinin, ABD tarafından Rus çıkarlarının öncelendiği bir çerçevede ele alındığı, Amerikan yönetiminin Dağlık Karabağ konusuna düşük bir öncelik verdiği ve bu konunun Moskova'yla iyi ilişkiler sağlama yaklaşımıyla, öncelik hiyerarşisinde çok aşağılara itildiği yönünde eleştiriler yapılmaktadır. Amerikan yönetiminin Rusya'nın açıkça kendi "etki alanına" girdiğini düşündüğü bir mesele hakkında liderlik pozisyonu almakta isteksiz olduğu ve eğiliminin Rusya'nın bu "etki alanı" iddiasını kabul etmek yönünde olduğu eleştirileri de yapılmaktadır.⁴⁶

Diğer eleştiriler, ABD'nin Bakü'nün meşru güvenlik ihtiyaçlarını ve Batı yanlısı eğilimini görmezden gelmeye devam ettiği, Rusya'nın ABD'nin bıraktığı boşluğu doldurmaya çalıştığı ve Bakü'yü hala kendi etki alanına almak için ciddi manevralar yaptığı bir ortamda, ABD'nin böl-

⁴⁵ Phil Gamaghelyan, "Rethinking the Nagorno-Karabakh Conflict: Identity, Politics, Scholarship", *International Negotiation*, Vol. 15, No. 1, 2010, p. 46.

⁴⁶ John Maresca, "Lost Opportunities in Negotiating the Conflict over Nagorno-Karabakh", *International Negotiation*, Vol. 1, No. 3, 1996, p. 490.

gede bütünlüklü bir politika formüle edemediği ve ABD ve Avrupa'nın pasifliğinin topu Rusya'nın sahasına geçirdiği yönündedir.⁴⁷

Nisan 2001'de Key West'te yapılan Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki görüşmeler iki tarafın şimdiye dek bir anlaşmaya çok yaklaştığı bir zamandı. Burada Bush yönetiminin uzun süre devam eden anlaşmazlığın çözümüne yönelik daha aktif bir arabuluculuk stratejisi benimsediğini görüyoruz. Daha sonra 11 Eylül oldu ve Bush yönetiminin “terörizme karşı küresel savaş” başlatması, idarenin önceliklerini temelden değiştirdi. Obama döneminde bazı adımlar atılsa da önemli bir gelişme sağlanamadı ve Dağlık Karabağ sorununda çözüme yönelik aktif, yüksek profilli diplomatik çabalara girilmedi.⁴⁸

Bu dönemde Obama'dan farklı olarak Rusya başkanı Dmitri Medvedev çok daha aktif ve doğrudan Dağlık Karabağ barış süreciyle ilgilendi. Medvedev Ermenistan ve Azerbaycan Başkanları ile Sen Petersburg'da 2010 Haziranında bir araya gelişi, Rusya Başkanının 2008'de başkan olduktan sonra ev sahipliği yaptığı altı üçlü zirveden biriydi. Medvedev böyle 6 toplantı yaparken Obama hiçbir toplantı yapmadı.⁴⁹

ABD'de Obama yönetiminin ABD'nin arabuluculuk rolünü Rusya'ya devrettiği yolunda eleştiriler yapıyordu. Obama yönetiminin Rusya'yla ilişkilere yönelik “yeniden başlatma (reset)” politikasının, ABD'yi bölgede daha Rusya merkezli bir strateji izlemeye yönelttiği, bunun da Azerbaycan ve diğer bölge ülkeleriyle ilişkileri aşağıya çektiği yönünde değerlendirilmeler vardı.⁵⁰

Bundan, Dağlık Karabağ sorununun ABD için öncelikli konulardan biri olmadığı anlaşılıyor. ABD Minsk Grubunu desteklemekle birlikte, kayda değer bir çalışma içine girmedi. Rusya ile karşılaştırıldığında çok sınırlı bir ilgi gösterdi. Yeni Trump yönetiminin politikasının ne olacağı ise hâlihazırda belirsizliğini koruyor.

4.3. Fransa

Fransa'nın aktif olarak bir anlaşmaya yönelik arabuluculuk yapmak için yeterli motivasyona sahip olmadığı söylenebilir. Fransa şimdiye kadar

⁴⁷ Stephen Blank, “US Policy, Azerbaijan, and the Nagorno-Karabakh Conflict”, *Mediterranean Quarterly*, Vol. 26, No. 2, June 2015, pp. 107-109.

⁴⁸ Thomas Ambrosio, “Unfreezing the Nagorno-Karabakh Conflict? Evaluating Peacemaking Efforts under the Obama Administration”, *Ethnopolitics*, Vol. 10, No. 1, pp. 99-100.

⁴⁹ *Ibid*, p. 107.

⁵⁰ *Ibid*, p. 108.

bu çatışmaya karşı pasif bir tutum aldığı için müzakerelerin ilerlemesine katkısı olduğu söylenemez. Fransa'nın petrol devi Total, Baku-Tiflis-Ceyhan boru hattının yüzde beşine sahiptir. Tarihsel olarak Ermeni yanlısı bir aktör olarak görüldüğü ve etkili bir Ermenistan diasporasına sahip olduğu için Azerbaycan, Fransa'ya bir arabulucu olarak şüpheyle yaklaşıyor. Fransa'nın yaklaşımı Ermeni yanlısı olsun ya da olmasın, bu ülkenin mevcut durumdan memnun olduğunu, iyileşmesi konusunda bir niyete sahip olmadığı anlaşılıyor. Bazı açıklamalara göre, bir çözüme ulaşılması ya Ermeni ya da Azeri tarafından taviz verilmesini gerektirecek ve bu durum da ya Fransa'daki Ermeni diasporasını ya da Fransa'nın petrol lobisini rahatsız edecektir. Bu nedenle Fransa'nın anlaşma sağlanmasına aktif bir şekilde arabuluculuk edecek motivasyona sahip olmadığı söylenebilir.⁵¹

5. Minsk Grubu'nun Etkisizliği

Çatışmaların müzakere ile sonuçlanıp sonuçlanmayacağını etkileyen birçok faktör vardır. Savaşan taraflar arasındaki askeri güç dengesinin yanı sıra üçüncü tarafların arabuluculuk çabaları da önemlidir. Güç dengesi bakımından, Azerbaycan petrole ve bu gelirden kaynaklanan silahlara sahiptir. Bu açıdan Ermenistan'dan daha güçlüdür. Ancak, Ermenistan askeri açıdan Rus desteğine dayanmaktadır ve bu da Azerbaycan'ı askeri çözümden caydıran bir faktördür. Bu anlamda güç dengesi açısından her iki tarafın da güvendiği noktalar vardır. Öte yandan Dağlık Karabağ sorusunda şimdiye kadar uluslararası arabuluculuk çabaları başarılı olamamıştır. Uluslararası arabuluculuk çabaları etkisiz ve yetersiz kaldıkça giderek Minsk Grubu'nun bu sorunun çözümü için etkili bir arabuluculuk rolü oynayabileceğine olan inanç azalmaktadır.

Minsk Grubu konusunda ABD temsilcisi olarak görev yapmış John Maresca'nın tecrübeleri soruna ışık tutucu olabilir. Minsk Grubu'nun hantal prosedürlerini sorunun çözümlenememesinin nedenlerinden biri olarak gören Maresca'ya göre, Minsk grubu ciddi müzakere yürütmek için çok büyük bir grup ve çok alt düzeyde oluşturulmuştur. Gruba ciddi eleştiriler getiren Maresca, köpeğini gezdirmek için görüşmelere gelmeyen Batılı diplomatlardan, ülkeler tarafından hep en alt düzey diplomatların görevlendirildiğinden, İtalya'lı grup başkanının müzakere dillerinin hiç birini bilmediğinden bahsediyor. İtalyan başkan dil bilmediği için tercüme isteyince Fransız ve Alman temsilcilerin de kendi dillerinin eşit şekilde kulla-

⁵¹ Phil Gamaghelyan, "Rethinking the Nagorno-Karabakh Conflict: Identity, Politics, Scholarship", *International Negotiation*, Vol. 15, No. 1, 2010, p. 46.

nılması için ısrarcı olduklarını belirtiyor. Böylece Minsk grubu 11 ülke ve 5 tercüme odasından oluşan, hantal, ağır işleyen bir müzakere aracı haline gelmişti, diyor. Haklı olarak, savaş ve barış, hayat ve ölüm hakkındaki ciddi meselelerin bu tür bir oluşumda konuşulup çözüme bağlanmasının mümkün olmadığını belirtiyor.⁵²

Minsk grubunun genel olarak etkisiz olduğunu ve çözüme yönelik bir ilerleme sağlamasının pek mümkün olmadığını hemen tüm gözlemciler ifade ediyor. Thomas de Waal, Minsk sürecinin sadece bazen toplanan bir konferanstan, bir grup olarak hiç bir araya gelmeyen bir gruptan ve pek de belli olmayan bir yetkilendirme altında çalışan bir eşbaşkanlıktan ibaret oluştuğunu ve ironik bir şekilde bu grubun adını da arabulucuların hiçbir zaman buluşmadıkları bir şehirden aldığını belirtiyor. Minsk Grubunun 1990'ların başında farklı bir tarihsel dönemde oluşturulduğunu, artık eskidiğini belirtiyor.⁵³

6. Uluslararası İlgisizlik ve Rusya'nın 'Etki Alanı' Politikası

Bugün bu sorunun var olan Minsk süreci içerisinde çözümlenememesinin nedenlerinden biri soruna yönelik üst düzey, sürdürülebilir bir Batı ilgisinin bulunmamasıdır. Dağlık Karabağ sorunu ABD ve diğer batılı liderler tarafından önemli bir öncelik olarak görülmedi, çünkü yukarıda tartışıldığı gibi, doğru olmayan bir bakış açısıyla, önemli Batı çıkarlarıyla alakalı olmadığı düşünülüyordu.

Bir diğer neden ise Rusya'nın uluslararası toplumu olabildiğince dışarıda bırakmaya yönelik tutumudur. Sadece Dağlık Karabağ'da değil tüm eski Sovyetler birliği topraklarındaki bütün arabuluculuk ve barışı koruma faaliyetlerinde Rusya'nın öncelik hakkının tanınmasının sağlanmasına yönelik Rus politikası, Rusya'nın bu bölgeleri kendi etki alanı olarak görmesinin bir sonucudur. Batılı hükümetler de, zaten güçlü bir Rus ilgisi olduğu için, kendileri de bu meseleyi öncelik olarak görmediklerinden, bu konunun Rusya'ya bırakılmasına çok da karşı çıkmadılar. Çok açıktı ki Batılı ülkeler Karabağ sorunuyla çok da ilgili değillerdi. Rusya liderlik rolünü oynamaya kararlıydı ve ABD de bu konuda ona yol vermeye hazırdı.⁵⁴

⁵² John Maresca, "Lost Opportunities in Negotiating the Conflict over Nagorno-Karabakh", *International Negotiation*, Vol. 1, No. 3, 1996, pp. 481-482.

⁵³ Thomas de Waal, "Remaking the Nagorno-Karabakh Peace Process", *Survival*, Vol. 52, No. 4, August-September 2010, p. 162.

⁵⁴ John Maresca, "Lost Opportunities in Negotiating the Conflict over Nagorno-Karabakh", *International Negotiation*, Vol. 1, No. 3, 1996, p. 482.

Minsk Grubu içerisinde üç ülkeden oluşan eşbaşkanlık yapılanmasının oluşturulma amacı, Rusya'nın ve Batılı Minsk Grubu üyelerinin çatışan çıkarlarını dengelemek ve birbirlerine karşı var olan şüphelerini minimize etmektir. Ancak ilerleyen süreçte ABD ve Fransa arabuluculuk faaliyetlerini Rusya'ya bıraktılar. Moskova barış sürecinin lideri oldu. Medvedev kendi Cumhurbaşkanlığı zamanında barışa yönelik birçok toplantı yaptı, ancak Putin'in, Başkan olunca soruna Medvedev kadar ilgi gösterdiği söylenemez.

2015 yılında Rusya arabuluculuk sürecini yeniden harekete geçirdi. Rusya Dışişleri Bakanı Sergei Lavrov'un yoğun diplomatik çalışmaları oldu. Yine Fransa ve ABD destek verdiklerini açıkladılar ama Ruslarla aralarında koordinasyon yoktu ve yine çok da ilgili değillerdi.⁵⁵

Şimdiye kadar Dağlık Karabağ sorununun çözümünde uluslararası aktörlerin hiçbiri hiçbir zaman Dayton'da, Good Friday'de ya da Camp David'de yapılanlar gibi önemli miktarda siyasal ve diplomatik kaynak harcayarak bu çatışmayı çözmek için nitelikli ve yoğun bir çaba göstermedi. Şimdiye kadar arabulucu hükümetlerin çatışmanın müzakere edilmiş bir anlaşmayla bitmesi için yoğun bir biçimde desteğini ifade ettiği, öneriler getirdiği, tarafları birbiriyle görüşmeye teşvik ettiği, karşılıklı anlayış için ortak bir nokta bulmaya çalıştığı bir arabuluculuk yapıldı.⁵⁶

Her iki tarafın üst düzey yöneticileri ve uluslararası arabulucular arasındaki toplantılar, bitmeyen bir öneriler geçidi, çatışmayı barışçıl çözüme ulaştırmayı teşvik eden açıklamalar sürecin genel karakteristiği idi. Fakat arabuluculuk yapan ülkelerin önemli miktarda siyasal sermaye harcamasına dayanan bir arabuluculuk hiçbir zaman gerçekleşmedi. Sonuç olarak da statükonun temel dinamikleri değişmeden kaldı.⁵⁷

7. Çözumsuzlüğün Ermenistan ve Azerbaycan'a Maliyetleri

Batılı ülkeler önemli görmese de, bu çatışma anlaşmazlık yaşayan ülkelerin kendileri için ciddi bir sorundur. Ermenistan açısından sorunun çözümlenememesi birçok probleme yol açmaktadır. Kendi nüfusu 3 milyonun biraz üzerinde olan Ermenistan, yaklaşık olarak 8 milyon olduğu

⁵⁵ Nagorno-Karabakh: New Opening or More Peril?", *International Crisis Group*, Report No. 239, 4 July 2016, pp. 7-8.

⁵⁶ Thomas Ambrosio, "Unfreezing the Nagorno-Karabakh Conflict? Evaluating Peacemaking Efforts under the Obama Administration", *Ethnopolitics*, Vol. 10, No. 1, p. 95.

⁵⁷ *Ibid*, p. 96.

düşünülen dünyadaki en büyük diasporalardan birine sahiptir.⁵⁸ Son dönemde yapılan bazı araştırmalara göre, Ermenistan nüfusunun yüzde 40'ı ülkedeki fırsat ve gelişme eksikliğinden mutsuzdur ve eğer yapabilse yurtdışına taşınmayı düşünmektedir.⁵⁹ Bunun Ermenistan ve komşuları arasında devam eden anlaşmazlıkların bir sonucu olduğu söylenebilir.

Ayrıca bu sorun Ermenistan'ı Rusya'ya bağımlı bir ülke konumunda bırakmaktadır. Rusya Ermenistan'ın ana ticaret ortağı, enerji sağlayıcısı ve ana güvenlik kaynağıdır ve Rusya bu ülkeye aynı zamanda askeri ekipman ve destek sağlamaktadır.⁶⁰

Türkiye-Ermenistan yakınlaşmasında açık şekilde görüldüğü gibi, Dağlık Karabağ anlaşmazlığı çözülmeden Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin düzelmesi de mümkün değildir. Sınırın açılmasının ilk şartı Dağlık Karabağ anlaşmazlığının çözülmesidir.

Çatışmanın çözülmemesinin Azerbaycan açısından da maliyetleri büyüktür. Bugün egemen bir devlet olarak kabul edilmeyen, Ermenistan dâhil hiçbir ülkenin tanımadığı bir birim olsa da, "Dağlık Karabağ Cumhuriyeti" işleyen kurumları olan, fiili olarak Ermenistan'ın bir parçası haline gelmiş durumdadır.⁶¹ 20 küsur senedir bu durum güçlenerek devam ediyor ve bu fiili durum içerisinde bir nesil büyümüştür. Bu durumun devam etmesi Azerbaycan'ın da zararınadır.

Bugün gelinen noktada Dağlık Karabağ sorunu Amerika ve Batı için yüksek önceliğe sahip olmayan bir sorundur. Rusya içinse, kendi çıkarları açısından statüko daha yararlı görünmektedir. Ama statüko Azerbaycan açısından olumlu değildir. Bu fiili durum böyle devam ettikçe, Azerbaycan giderek bölgeyi tekrar kendine bağlamak konusunda zorlanabilir. Ermenistan da aslında buna, yani zaman faktörüne oynamaktadır. Dağlık Karabağ zaten hali hazırda devlet benzeri bir yapı olarak varlığını devam ettirmektedir.

⁵⁸ "Armenia Population 2017", *World Population Review*, <http://worldpopulationreview.com/countries/armenia-population>; accessed: 22.04.2017.

⁵⁹ Neli Esipova ve Anita Pugliese, "Desire to Leave FSU Ranges Widely Across Countries", *Gallup*, 4 Nisan 2013, <http://www.gallup.com/poll/161591/desire-leave-fsu-ranges-widely-across-countries.aspx>; accessed: 17.04.2017.

⁶⁰ Tracey German, "The Nagorno-Karabakh Conflict between Azerbaijan and Armenia: Security Issues in the Caucasus", *Journal of Muslim Minority Affairs*, Vol. 32, No. 2, June 2012, p. 220.

⁶¹ Thomas de Waal, "Remaking the Nagorno-Karabakh Peace Process", *Survival*, Vol. 52, No. 4, August-September 2010, p. 159.

Aslında, yukarıda da belirtildiği gibi, sorun herkes için maliyetleri olan bir sorundur. Çatışma, Azerbaycan ve Ermenistan'ın gelişmesine engel olurken bütün Güney Kafkasya bölgesinin gelişmesine ve dünya ile entegrasyonuna da ket vurmaktadır.

8. Sonuç

Bugün için statüko özetle şu durumdadır: tarafların üzerinde, çatışmanın çözüme ulaştırılması için uluslararası bir baskı mevcut değildir. ABD ve AB kendi problemleriyle meşgullerdir. Rusya bölgede siyasal ve askeri varlığını güçlendirirken, Ermenistan ve Azerbaycan'a yönelik, daha bir Ermeni yanlısı, ama Azerbaycan'ı da açıkça karşısına almayan görece dengeli bir politika izlemeye çalışıyor. Taraflar arasındaki askeri ve siyasi güç dengesi büyük bir askeri çatışmanın yaşanmasını önleyebilecek gibi görünüyor.

Ancak, çözümsüzlük devam ettikçe statükoyu değiştirmek daha da zor hale gelecektir. Ayrıca bir anlaşma olmadıkça, yeni bir savaş riski daha da artacaktır. Çözümlemeyen anlaşmazlıklar, özellikle de daha önce silahlı bir çatışma süreci yaşanmışsa, her zaman çatışmaların tekrar başlaması tehlikesini içlerinde barındırmaktadırlar.

Görünen o ki, müzakereler Prag süreci denilen görüşmelerden sonra kilitlendiği için tekrar canlandırılmaya ihtiyaç vardır. Barış sürecinin akamete uğraması, tarafları sonunda barışın değil savaşın olduğu bir yola doğru götürmektedir. En büyük tehlike uluslararası toplumun Dağlık Karabağ sorununun önemini ancak çatışmalar yeniden başlayınca anlayacak olmasıdır.⁶²

Statüko, çok fazla tehlikeli ve istikrarsız olmasına rağmen, hala yerinde duruyor. Karşılıklı güvensizlik ve uzun dönemdir çözüme ulaşmayan barış görüşmeleri konusunda duyulan ve giderek de artan hayal kırıklığı durumu gitgide kötüleştiriyor. Ateşkes ihlalleri arttı, taraflar arasındaki askeri retorik de yükselmiş durumdadır. Bu durum ayrıca ikili görüşmelerde tarafların pozisyonlarını sertleştirmelerine neden olmaktadır.⁶³ Aslında savaş da örtülü bir biçimde devam ediyor. Her iki taraf silahlanmaya devam ediyor ve sınırda ateşkes ihlalleri sürüyor. Var olan ateşkes de kırılğan bir ateşkestir.

⁶² Ibid, p. 175.

⁶³ Fariz Ismailzade, "The Nagorno-Karabakh Conflict: Current Trends and Future Scenarios", *Instituto Affari Internazionali (IAI)*, Working Papers 11/29, November 2011, p. 3.

Azerbaycan ve Ermenistan arasında en son toplantı Viyana'da 16 Mayıs 2016'da yapıldı. Toplantıda alındığı açıklanan kararlar hiçbir ilerleme olmadığına göstergesidir.⁶⁴ Hiçbir önemli taahhütün yer almadığı açıklamalarda, sadece ateşkes gözlemcilerinin artırılması taahhüt ediliyordu ki, hali hazırda bu gözlemcilerin de yetkileri çok sınırlıdır ve oldukça etkisizdirler. Temas hattında, sınırda haber vermeden gelerek denetim dahi yapamayan, tarafların askeri olarak harekete geçmelerini önleme gücü olmayan, altı kişiden oluşan bir AGİT gözlemci ekibi vardır.⁶⁵

Fransa ve Amerika bu sorunu Rusya'ya devretmiş sayılır. Kendi alanı olarak gördüğü bölgede kendi çıkarlarını korumaya çalışan Rusya diplomatik inisiyatiflerin liderliğini yapmaktadır. Viyana'daki anlaşmada, daha sonraki toplantıların Minsk Grubu eş başkanlarına destek olacak mahiyette, Rusya/Ermenistan/Azerbaycan Cumhurbaşkanları toplantısı formatında yapılmasından bahsediliyordu. Bunun Minsk grubunun çabalarını destekleyecek ya da ondan daha farklı bir mecrada devam edecek bir inisiyatif mi olacağı belirsizdir.⁶⁶

Şimdiye kadar Ankara'nın Dağlık Karabağ müzakere sürecindeki rolü çok fazla olamadı. Daha fazla ve daha doğrudan bir rol oynanması çözüme katkı sağlayabilir. Sürece daha yoğun bir katılım, müzakerelerin daha sonuca yönelik ilerlemesine çalışılması, uluslararası aktörlerin ilgisinin sağlanması gibi alanlarda Türkiye'nin sürece önemli katkıları olabilir.

Her ne kadar literatürde Rusya'nın sorunun çözümünü istemediği yolunda genel bir yaklaşım mevcutsa da, bugün soruna ilgi gösteren ülkelerin başında Rusya gelmektedir. Türkiye ve Rusya'nın son dönemde ilişkilerini, aralarındaki sorunları büyütmeden devam ettirmeye büyük özen gösterdikleri göz önünde bulundurulduğunda, Suriye konusunda olduğu gibi, Dağlık Karabağ sorununda da bir anlaşmanın sağlanmasına yönelik olarak ortak adımlar atabilir. Bu çabalar Minsk Grubu'nun çalışmalarını tamamlayıcı olabilir.

Minsk Grubu içerisinde çalışmak, var olan statükoyu değiştirecek gibi gözüküyor. Bu süreç çok uzun zamandır çözüme yönelik bir ivme üretmekte başarılı olamadı. Bu kadar büyük bir grupla sorunun çözülmesi zor

⁶⁴ "Joint Statement", OSCE Minsk Group, 16 May 2016, <http://www.osce.org/mg/240316>; accessed: 11.03.2017.

⁶⁵ Amanda Paul, "Nagorno-Karabakh: A Ticking Time Bomb", *European Policy Center*, 17.09.2010, http://www.epc.eu/documents/uploads/pub_1148_nagorno-karabakh.pdf; accessed: 21.02.2017.

⁶⁶ Nagorno-Karabakh: New Opening or More Peril?", *International Crisis Group*, Report No. 239, 4 July 2016, p. 17.

olduğundan daha küçük bir müzakere grubunun oluşturulması ve bu grubun da hem düzeyinin yükseltilmesi hem de ciddiyetinin artırılması faydalı olacaktır.

Bu çatışmanın çözümüne yönelik olarak uluslararası ilginin zayıflığı ve etkisizliği açıktır. Çözüm için uluslararası toplum bariz ilgisizliğini sona erdirmeli, etkili bir varlık ortaya koymalıdır. Uluslararası aktörleri çözüme yönelik harekete geçirmekte Türkiye önemli bir rol oynayabilir. Dağlık Karabağ sorunu uluslararası alanda düşük önceliğe sahip bir sorun olarak görülüyor, çünkü yanlış bir değerlendirmeye, yakın bir savaş tehdidi olmadığı konusunda bir fikir birliği var.

Bu soruna ilişkin olarak başarılı olmuş arabuluculuk örneklerinden çok farklı metotlar izleniyor. Örneğin sürecin belirli bir arabulucusu yok. Bilinen, bu sürecin arabulucusu rolünü üstlenecek, bu görevi yürütecek yetkili bir kişi de yok. Sürecin belirli bir takvimi olmadığı için toplantılar çok aralıklı yapılıyor. Böyle bir kişinin olması, bir takvim belirlenmesi süreci daha başarılı bir şekilde ilerletebilir.

Genel olarak Dağlık Karabağ sorununda taraflar arasında şu meselelerde anlaşma var gibi görünüyor: Ermenistan güçlerinin Laçin hariç Dağlık Karabağ'ın dışındaki bölgelerden çekilmesi, bu bölgelere yerinden edilmiş Azeri halkın geri dönmesi ve çatışma bölgesine barışı koruyucu güçlerin yerleştirilmesi. Bunların hayata geçirilmesinin sağlanması müzakere sürecinin önceliği olmalıdır.

Henüz üzerinde anlaşma sağlanamamış iki konu, yerinden edilmiş Azeri nüfusun Dağlık Karabağ'a geri dönmesi ve Dağlık Karabağ'ın nihai statüsü ile ilgilidir. Bu iki konu birbirleriyle bağlantılıdır. Azerbaycan'ın pozisyonu şu şekilde ifade edilebilir; daha önce Dağlık Karabağ'da yaşayan yerinden edilmiş bütün Azeriler Dağlık Karabağ'a geri dönmeliler. Bu, Dağlık Karabağ'ın nihai statüsü konusunda yapılacak herhangi bir oylamadan önce gerçekleşmeli ve bu referandum sadece Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü içerisinde bir "hukuki statü" hakkında olmalıdır. Ermenistan ve Dağlık Karabağ Ermenileri yerinden edilmiş Azeri nüfusun geri dönmesi fikrine karşı çıkıyorlar ve sadece genel bir geri dönüş hakkı verilmesini öneriyorlar. Ayrıca Dağlık Karabağ Ermenilerinin Azerbaycan'dan hukuki olarak ayrılmasına izin verecek tarzda Dağlık Karabağ'da bir referandum yapılmasını istiyorlar.⁶⁷ Uluslararası alanda mevcut hukuk kuralları Azer-

⁶⁷ Taleh Ziyadov, "Nagorno-Karabakh Negotiations: Through the Prism of a Multi-Issue Bargaining Model", *International Negotiation*, Vol. 15, No. 1, 2010, p. 129.

baycan'ın yaklaşımını destekler mahiyettedir. Tek taraflı kullanılabilir bir ayrılma hakkı şimdiye dek hiçbir ülkede hukuki olarak kabul edilmemiştir. Çatışmalar nedeniyle zorla yerinden edilenlere evlerine geri dönüş hakkının verilmesinden önce statünün belirlenmesi, çatışmanın getirdiği zorlamanın kabul edilmesi anlamına gelecektir.

İlk aşamada Ermenistan liderliği Dağlık Karabağ dışında kalan işgal edilmiş Azerbaycan'a ait 7 bölgeden çıkmaya hazır olduğunu ilan etmelidir. Bunun, hiçbir zaman açıkça söylenese de, hemen tüm görüşmelerde ifade edilen Ermeni pozisyonu olduğu belirtiliyor.⁶⁸ Azerbaycan hükümeti de Dağlık Karabağ'a vermeyi düşündüğü statünün ne olduğunu açıklamalıdır.

Ateşkes hattında giderek artan bir sıklıkla yaşanan çatışmalar, Karabağ sorununun artık donmuş bir çatışma olarak görülemeyeceğinin ve var olan yöntemlerle sürdürülecek bir müzakere süreciyle çözümünün mümkün olmadığına kanıttır. Dağlık Karabağ'ın kuzeyinde, Ukrayna'da ve güneyinde Suriye ve Irak'ta çatışmalar devam ederken, bir de Karabağ'da topyekün çatışmaların başlamasına engel olmak için, Dağlık Karabağ müzakerelerini yeniden canlandırmaya, yeni fikirlere ve yaklaşımlara ihtiyaç vardır.

KAYNAKÇA

- “Armenia Population 2017”, *World Population Review*, <http://world-populationreview.com/countries/armenia-population>; accessed: 22.04.2017.
- “Joint Statement”, OSCE Minsk Group, 16 May 2016, <http://www.osce.org/mg/240316>; accessed: 11.03.2017.
- “Nagorno-Karabakh: Obstacles to a Negotiated Settlement”, Center for Security Studies (CSS) Analysis in Security Policy, no. 131, April 2013.
- “OSCE Minsk Group Co-Chairs Issue Statement on Nagorno-Karabakh”, *Press Release*, 29 November 2007, <http://www.osce.org/mg/49237>; accessed: 24.04.2017.
- “OSCE Minsk Group Co-Chairs Issue Statement on Nagorno-Karabakh”, *Press Release*, 19 Mart 2008, <http://www.osce.org/mg/49570>; accessed: 24.04.2017.
- Alstadt, Audrey L. *The Azerbaijani Turks: Power and Identity under Russian Rule*, Hoover Institution Press, Stanford CA, 1992.

⁶⁸ Thomas de Waal, “Fearing the Worst”, *The World Today*, Vol. 62, No. 12, December 2006, p. 24.

- Ambrosio, Thomas. "Unfreezing the Nagorno-Karabakh Conflict? Evaluating Peacemaking Efforts under the Obama Administration", *Ethnopolitics*, Vol. 10, No. 1, 2011, pp. 93-114.
- Blank, Stephen. "US Policy, Azerbaijan, and the Nagorno-Karabakh Conflict", *Mediterranean Quarterly*, Vol. 26, No. 2, June 2015, pp. 99-114.
- de Waal, Thomas. "Remaking the Nagorno-Karabakh Peace Process", *Survival*, Vol. 52, No. 4, August-September 2010, p. 159-176; accessed: 23.04.2017.
- Esipova, Neli and Anita Pugliese. "Desire to Leave FSU Ranges Widely Across Countries", *Gallup*, 4 Nisan 2013, <http://www.gallup.com/poll/161591/desire-leave-fsu-ranges-widely-across-countries.aspx>, accessed: 17.04.2017.
- Fuller, Liz. "Nagorno-Karabakh: Mediators Take the Process Republic". *Radio Free Europe/Radio Liberty*, 30 June 2006, <http://www.rferl.org/a/1069596.html>; accessed: 10.03.2017.
- Gamaghelyan, Phil. "Rethinking the Nagorno-Karabakh Conflict: Identity, Politics, Scholarship", *International Negotiation*, Vol. 15, No. 1, 2010, pp. 33-56.
- German, Tracey. "The Nagorno-Karabakh Conflict between Azerbaijan and Armenia: Security Issues in the Caucasus", *Journal of Muslim Minority Affairs*, Vol. 32, No. 2, June 2012, pp. 216-229.
- Harutunian, Ruben. "The Nagorno-Karabakh Conflict: Moving from Power Brokerage to Relationship Restructuring", *International Negotiations*, Vol. 15, No. 1, 2010, pp. 57-80.
- Huseynov, Tabib. "Mountainous Karabakh: New Paradigms for Peace and Development in the 21st Century", *International Negotiation*, Vol. 15, No. 1, 2010, pp.7-31.
- International Crisis Group Report. "Nagorno Karabakh: Risking War", No. 187, 14 November 2007.
- International Crisis Group Report. "Nagorno_Karabakh: A Plan for Peace", No.167, 11 October 2005.
- International Crisis Group Report. "Nagorno-Karabakh: New Opening or More Peril?", No. 239, 4 July 2016.
- Ismailzade, Fariz. "The Geopolitics of the Nagorno-Karabakh Conflict", *Global Dialogue*, Vol. 7, No. 3-4, Summer-Autumn 2005.

- Ismailzade, Fariz. "The Nagorno-Karabakh Conflict: Current Trends and Future Scenarios", *Instituto Affari Internazionali (IAI)*, Working Papers 11/29, November 2011.
- Jacoby, Volker. "The Role of the OSCE: An Assessment of International Mediation Efforts", (ed.) Laurance Broers, *The Limits of Leadership: Elites and Societies in the Nagorny Karabakh Peace Process*, Conciliation Resources, London, 2005, pp. 30-33.
- Laitin, David D. and Ronald Grigor Suny. "Armenia and Azerbaijan: Thinking a Way out of Karabakh", *Middle East Policy*, Vol. 7, No.1, October 1999, pp. 145-176.
- Maresca, John. "Lost Opportunities in Negotiating the Conflict over Nagorno-Karabakh", *International Negotiation*, Vol. 1, No. 3, 1996, pp. 471-499.
- Mehtiyev, Elkhan. "Armenia-Azerbaijan Prague Process: Road Map to Peace or Stalemate for Uncertainty?", *Conflict Studies Research Center*, Caucasus Series, May 2005.
- Melvin, Neil. "Nagorno-Karabakh: The Not-So-Frozen Conflict", *Transconflict*, 21.11.2014, <http://www.transconflict.com/2014/10/nagorno-karabakh-frozen-conflict/>, accessed: 12.03.2017.
- Paul, Amanda. "Nagorno-Karabakh: A Ticking Time Bomb", *European Policy Center*, 17.09.2010, http://www.epc.eu/documents/uploads/pub_1148_nagorno-karabakh.pdf; accessed: 21.02.2017.
- World Development Indicators, The World Bank, UNdata, http://data.un.org/Data.aspx?d=WDI&f=Indicator_Code%3AMS.MIL.XPND.GD.ZS#WDI; accessed: 26.04.2017
- Ziyadov, Taleh. "Nagorno-Karabakh Negotiations: Through the Prism of a Multi-Issue Bargaining Model", *International Negotiation*, Vol. 15, No. 1, 2010, pp. 107-131.

İktisadi Güvenlik/leştirme: MENA ve Türkiye

İrfan KALAYCI¹

Öz

İktisadi güvenlikleştirmenin konusu, bir ülkenin iktisadi çıkarlarının tatmin edilmesi ve güvenliğinin sağlanmasıdır. Klasik iktisat öğretisinin kurucusu A. Smith, güvenliğin zenginlikten önce geldiğini söylemiştir. 'kü-yerelleşen' dünyada tehdit özneleri ve algıları sürekli değişirken iktisadi güvenlikleştirmeye ya da güvenliksizleştirmeye açık uçlu süreçler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu noktada, dünyanın en zengin fakat en istikrarsız bölgelerinden biri olan Orta Doğu ve Kuzey Afrika (MENA) ülkeleri (Mısır, Irak, İran, Suriye, vb.) ile, gelişen piyasalardan biri olarak öne çıkan Türkiye akla gelmektedir. MENA, şimdilerde, fokur fokur kaynayan bir kazana benzemekte ve bazı ülkeler bu durumdan kazanç elde etmeye çalışmaktadır. Kazan, çok büyük; içi çok karışık; altında hiç sönmeyen bir ateş var. Türkiye, kimi zaman bu kazanın içinde yer almakta; kimi zaman da istikrar ve barış arayan bir kepçe konumundadır. Hem kazanı hem de kepçeyi ilgilendiren sorunlardan biri de iktisadi güvenlikleştirmedir. Bu sorunun bileşenleri arasında; doğal kaynakların yerel mülkiyetinin korunması, göç denetimi, enerji dağıtım güvenliği, kara paraya dayalı ticaret, terör, vb. bulunmaktadır. Bu çalışmada, MENA arka planında, çeşitli güvenlik okullarının (Kopenhag, vb.) yaklaşımları ışığında iktisadi güvenlik(siz)leştirme kavramı tartışılmaktadır.

Anahtar kelimeler: *İktisadi güvenlikleştirmeye, MENA, Türkiye.*

¹ Prof. Dr., İnönü Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü Öğretim Üyesi, irfan.kalayci@inonu.edu.tr

Economic Securit(y)ization: MENA and Turkey

Abstract

The subject of economic securitization is the satisfaction and security of the economic interests of an country. A. Smith, the founder of the doctrine of Classical Economics, indicates that the security comes before welfare. While the threat subjects and perceptions are changing in “*g-localization*” world, the economic securitization or desecuritization appears to be open-ended processes. At this point, Middle East and North Africa (MENA) countries (Egypt, Iraq, Iran, Syria, etc.) which is the most unstable but one of the richest region in the world and Turkey as one of the emerging markets come to mind. MENA is a boiling pot that similar to scalding hot and some countries have tried to gain from this situation. The pot is too big, its contents are too complex and there is a fire which is no blinking. Turkey, who also take part in this boiler, sometimes a scoop position is also looking for stability and peace. One of the problems is concerning both the pot and the spoon is economic securitization. Among the components of this problem there are protection of local property of natural resources, immigration control, energy distribution security, land-based trade, terrorism, etc. In this study, the concept of economic (de)securitization has discussed in the background of the MENA, in light of various safety doctrines (Copenhagen, etc.).

Keywords: *Economic securitization, MENA, Turkey.*

1. Giriş

Güvenlik, hayatta kalma sorunuyla; güvenlikleştirme de, bu sorunu içselleştirme ve çözme ile ilgilidir. Klasik İktisat Okulu'nun öncüsü A. Smith, “*güvenliğin zenginlikten önce geldiğini*” söylemektedir. Ayrıca, denir ki, “*güvenlik, oksijen gibidir; varsa hissetmezseniz, yoksa hissedersiniz.*” Buna göre, kıymetinin her zaman bilinmesi gereken güvenliğin olmadığı yerde iktisadi faaliyetlerin rahat yapılamayacağı ve zenginliğin oluşamayacağı ya da sahip olunan zenginliğin korunamayacağı savlanmaktadır. Bu çalışmanın konusu olan Orta Doğu ve Kuzey Afrika (Middle East and North Africa, MENA) coğrafyası bu sözün deneyimlendirilmesi bakımından iyi bir laboratuvar sayılmaktadır.

MENA bölgesinde birçok ülke, hem ulusal güvenlik hem de insan güvenliği gibi iki yaşamsal konuda ciddi sorunlarla sarmalanmış durumdadır. Bu iki güvenlik tipinin dayanak noktasında ise ‘iktisadi güvenlik’ yer almaktadır.

Bir askeri politika konusu olarak ulusal güvenlik, sosyal politika alanına dâhil olan insan güvenliği ile iç içe olduğu için iktisadi güvenlik daha özel bir önem taşımaktadır. Zira iktisadi güvenlik için ulus ve insan güvenliğinin bir parçası da denilebilir. Bu çalışmada odak alınan ‘iktisadi güvenlik/leştirme’ denilen olgu, küreselleşme ve/ya iktisadi / askeri / siyasal bütünleşme hareketlerinin bir sonucu ve gereğidir. Stewart ve Davis’in vurguladıkları gibi, “*küreselleşme; küresel piyasalar ve değişen teknolojinin yarattığı finans, ticaret, teknoloji transferi ve göç şeklindeki uluslararası bağlarının öneminin artması demek olup bazı ülke ve insanlar için (diğerlerinin aleyhine olmak üzere) fırsatlar ve kazançlar yaratmıştır.*”² Bütünleşme ise, yerel düzeyde ve içerikte olan üretim faktörleri (emek, sermaye, doğal kaynaklar, girişimcilik, döviz ve hatta bilgi) ile ekonomi ve ekonomi dışı sektörlerin (tarım, enerji, imalat, finans ve hizmetlerin) küresel ekonomiye aktarılması olayıdır.

Paniagua ve Hernandez, güvenlikleştirmeyi, bir iktisadi bütünleşme (entegrasyon) etmeni olarak ele almışlardır.³ Onlara göre, AB ve NAFTA birer iktisadi güvenlikleştirme modelidir; çünkü bu bütünleşmeler bölgesel sınır güvenliğini, ticari serbestliği, finans ve hizmet akışını sağlamak ve askeri, etnik ve kültürel çatışmaları ortadan kaldırmak üzere kurulmuşlardır.

² F. Stewart and S. Daws, “An Economic and Social Security Council at the United Nations”, *QEH Working Paper Series – QEHWPS68*, No. 68, March 2001.

³ D. G. Paniagua and J. G. Vargas-Hernández, ‘Securitization as a Factor of Economic Integration’, *Business Management Dynamics* Vol. 1, No. 1, July 2011, pp. 94-106.

Türkiye, bir Afro-Avrasya ülkesi olduğu için MENA'nın hem içinde hem de kenarındadır. Öyle olunca, siyasal ve iktisadi güvenlik sorunları yüzünden fokurdayan bir 'kazan' niteliğinde olan MENA'da denge ve istikrar unsuru olmak zorundadır. Türkiye, kalabalık bir nüfusa ve büyük bir ekonomiye sahip olmakla, kazanda patlayan nesnelere ve oyuncuları tehdit olmaktan çıkartmak, dengeleri kurmak ve belki de istikrarı arayıp bulmak ve -küresel çıkarlarına uygun bir şekilde- dağıtmak adına -büyük kaşık anlamında- 'kepçe' işlevini görmek durumundadır.

Bu çalışmanın temel konusu iktisadi güvenikleştirme alanları, güvenlik ve güvenikleştirme ile ilgili kuramsal tartışmaların etrafında incelenmektedir.

2. İktisadi Güvenlik/leştirme: Kavramsal Tartışma

İktisadi güvenlik (ve onun bir çeşitlemesi olan mali güvenlik); şimdi ve gelecekte hak edilen yaşam standardını sağlamak ve sürdürmek için istikrarlı ve adil gelire ya da diğer kaynaklara sahip olmak demektir. Bunun için hükümetlerin, 'hükmetme' gücüne dayanarak iç ve dış politikaları kaynaştırarak ulusal ekonomiyi toplumun ortak talebi ve faydası doğrultusunda etkin yönetmesi ve çağın değişen koşullarına göre yeniden biçimlendirip geliştirmesi gerekir. Doğal olarak, iktisadi güvenliği -dar anlamda herkese iş ve aş- sağlamak için de 'para' gerekir.

Kahler'e göre, iktisadi güvenlik, hükümetler için yeni bir iş alanı değildir. İktisadi araçlar, Hirschman ve Baldwin'in deyimlendirmesiyle, "devlet zanaatının el çantasındaki parçalar yani kendi politikalarını ve diğer devletleri etkileyen araçlardır." Yine yazarın vurguladığı gibi; geleneksel yapı içinde iktisadi güvenlik, bu araçları kullanan diğer hükümetlerin 'düzenbazlık' (manipulation) konusu yaptıkları güvenlik iken, 'güveniksizlik' ise diğer devletler için savunmasızlıktır. Modern yapı içinde de iktisadi güvenlik bir sorundur, fakat şimdi iktisadi güvenikte en büyük düğüm, küreselleşen bir çevrede iktisadi refah için kurumlarla politikaların uyumunun ne kadar istendiğidir.⁴

Buzan, güvenikleştirme kavramını, "bir şeyin, değerli olduğu kabul edilen bir öznenin varlığına yönelik bir tehdit olarak kurgulanması ve bu kurgulamanın buna karşı alınan istisnai önlemleri desteklemek için

⁴ M. Kahler, "Economic security in an era of globalization: Definition and provision", *School of International Relations and Pacific Studies*, University of California, 2005.

kullanılması” olarak tanımlar. Ona göre, güvenlikleştirmenin dört boyutu bulunmaktadır:⁵

i-Devlet devlete karşı: Egemen devletlerin güç dengesine giriştikleri ve sürekli kendi aralarında savaştıkları, anarşinin ikinci düzey biçimindeki düzensizliklerine yönelik Westfalyan uluslararası ilişkilerin geleneksel kaygısıdır. Bu kaygı, Soğuk Savaş’ın sona ermesi ve uluslararası sistemin merkezinde demokratik bir barış bölgesinin ortaya çıkmasıyla bütünüyle azalmıştır.

ii-Devlet sivil olmayan topluma karşı: Devlet, hukuksal bir çerçeve çizerek ve savaş ağaları, teröristler, organize suçlar gibi barışa zarar vermeye ve yurttaşlara karşı güç kullanmaya çalışan sivil olmayan her türlü unsura karşı meşru şiddet tekeline uygulayarak yurttaşları birbirine karşı korur.

iii-Devlet ve sivil toplum karşı karşıya: Bu gündem, devleti daha çok bir baskı birimi ve çıkarların bütünlükçü savunucusu olarak gören Hobbes’çu anlayış yerine elit çıkarlarının savunucusu olarak görenlerin temel kaygısıdır. Bugünkü uluslararası sistemde siyasal üstünlüğünü ve polis, yargı ve ordu üzerindeki denetimlerini kendi çıkarlarını izlemek, zenginleşmek ya da iktidarlarını korumak için sivil toplumu bastırarak kötüye kullanan devlet elitlerinin geniş gündemini gözler önüne serer.

iv-Sivil ve sivil olmayan toplum karşı karşıya: Bu, devletin varlığının neredeyse sona erdiği, ayrıca, toplumun sivil ve sivil olmayan taraflarını birbirleriyle ve dünyanın geri kalan kısmıyla saf-doğal durumunda bıraktığı durumdur.

Güvenlikleştirme; güvenlik elitinin, bazı sorunları olduğundan daha ciddi gösterme, düşman-tehdit zinciri oluşturma ve güvenliğin konusunu ve alanını belirleme önceliğini elinde tutmak istemesiyle ilgilidir. Güvenlikleştirme sayesinde ülkenin güvenliği ve çıkarları tanımlanır, düşman ve tehdit algısı yaratılır ve dolayısıyla iç ve dış politikada güvenlik elitinin belirleyici olmasına olanak verilir. Güvenlikleştirilen bir tehdit, genellikle konjonktürelidir; zira bir süre sonra güvenlik oyuncularını ya da elitleri tarafından düşman-tehdit zinciri dışına çıkarılabilir yani ‘güveniksizleştirilebilir.’ Güvenlikleştirme gibi güveniksizleştirme de ucu açık süreçlerdir.⁶ Ancak bu iki kavramın konusu olan devlet güvenliği,

⁵ B. Buzan, “Askeri Güvenliğin Değişen Gündemi”, *Uluslararası İlişkiler*, C. 5, S. 18 (Yaz), 2008, s. 107-123.

⁶ Gellner, 1983’ten aktaranlar; B. Aras, Ş. Toktaş ve Ü. Kurt, “Araştırma Merkezlerinin Yükselişi:

toplum güvenliği ve insan güvenliği şeklindeki diğer güvenlik türleri ile aynı anlama gelmemektedir.

Güvenliğin olduğu yerde risk de vardır. Küçükşahin ve Şafak'ın belirttikleri gibi, güvenliğin, zenginliğe ve değerlere yönelik boyutları dikkate alındığında iki farklı riskten sözedilmiş olur:⁷ Buna göre, risk, sözkonusu varlığın / değerinin 'zarara uğraması ve hatta tümüyle yok olması' tehlikesi olarak kabul edilebilir. Risk; riski kabul eden kişi, olgu ya da olayın varlığını tümüyle ortadan kaldırma sınırına gelmişse onun yönetilemezliği durumu ortaya çıkar.

Riskin iktisadi anlamda değişik tanımları vardır. Brück'ün belirttiği gibi; nüfusu doyuracak kadar doğal ve işlenmiş kaynaklara sahip olamama; döviz kuru ve gelecek yatırımların geri dönüşü gibi iktisadi göstergelerdeki aşırı oynaklık (volatilité); gayri safi yurt içi hasılda birkaç dönem üst üste oluşan daralmalar (resesyon), kısa ya da uzun vadeli risklerdir.⁸ Bu riskler önlemsiz ve denetimsiz bırakıldığında her ülke güvenliksiz hale gelmiş olur.

Rustamov'un sistematikğine göre, şu unsurlar dâhilinde güvenlikleştirme süreci daha iyi anlaşılabilir:⁹

i-Referans nesnelere: Buna göre referans nesnelere, varoluşsal bir tehditle karşı karşıya kaldığı varsayılan ve yaşamını sürdürmek için meşru bir iddiaya sahip varlıklara işaret etmektedir. Güvenlikleştirme yaklaşımında orta ölçekli sınırlı kolektifler olarak tanımlanan devletler/uluslar temel referans nesnelere olarak kabul edilmektedir.

ii-Güvenlikleştiriciler (ajanlar): Referans öznesinin varoluşsal bir tehditle karşılaştığını ilan eden ve bu konuyu güvenlik kapsamına alan oyunculardır. Bir başka deyişle, güvenlikleştirici eden ve bazen referans nesnesine dönüşen, güvenlik konuşma eylemini yapan kişileri/grupları (siyasal liderler, bürokratik yapı ve bürokratlar, hükümetler, lobiler / baskı grupları) kapsamaktadır.

Türkiye'de Dış politika ve Ulusal Güvenlik Kültürü", *SETA*, Kasım 2010.

⁷ A. Küçükşahin, İ. Safak ve Ç. Dedeoğlu, "Güvenlik Bağlamında Risk ve Risk Yönetimi", *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, Yıl 5, S.10, Aralık 2009, s. 5-34.

⁸ T. Brück, "Chapter 7. Assessing the Economic Trade-offs of the Security Economy", *The Security Economy*, OECD, 2004, pp. 101-126.

⁹ R. Rustamov, *Azerbaycan Dış Politikasında Kimlik, Tehdit Algılaması ve Güvenlik Yaklaşımları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.

iii-İşlevsel edenler: İlgili alanın (askeri, iktisadi, siyasal, çevresel ya da toplumsal) dinamiklerini etkileyen oyunculara işaret etmektedir. Bunlar, referans nesnesinden ve referans nesnesi adına güvenlik çağırısı yapan güvenlikleştirici edenden farklıdır. Örneğin, askeri güvenlikleştirme alanında savunma sanayii birimleri ya da güvenlik entelektüelleri...

Abitbol'a göre, güvenlikleştirme, "*birimin-takımın iletişim bilgisi ve onun materyal kapasitesi araçları ile yapılır.*"¹⁰ Burada adı geçen 'birim', güvenlikleştiren aktör ve güvenliğin raportör nesnesi olabilir. Bu nedenle, bir devlet, sınırlarının bir referans nesnesi ya da yurttaşlarını korumak için bir sorumlu olarak –soruna- dâhil olabilir. Devlet kendi sınırlarına –sınır güvenliğine- odaklanırken, bireyler de kendi sağlıklarını, iktisadi statülerini ya da mülkiyetlerini bir referans nesnesi sayabilir. Waever¹¹ ise, güvenlik dinamiklerinin referans nesnelerinden bağımsız paylaştıkları bazı ortak özelliklere sahip olduklarını vurgular: Farklı güvenlik çeşitleri, çoğu zaman birbirleriyle öyle bir etkileşime girer ki bir aktörün askeri güvenlik korkusu, bir başka devletin iktisadi güvenlik kaygısına yol açabilir. Bu da karşı önlemlere yol açarak farklı güvenlik çeşitleri arasında bir güvenlik ikileminin ortaya çıkmasına neden olur.

Öte yandan, Krakov,¹² iktisadi güvenlik hakkında bir dizi tanım grubuna dikkat çekmektedir. Bunlardan biri, garantili ve istikrarlı yaşam standartlarına odaklı, ayrıca yoksulluğa karşı korunmalı bireysel ve toplumsal güvenlikle doğrudan ilgili olanıdır. Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) bir "iktisadi güvenlik dizini" önermiştir. Söz konusu dizinde sekiz farklı güvenlik türü yer almaktadır:¹³

- i-Emek piyasası güvenliği,
- ii- istihdam güvenliği,
- iii- iş güvenliği,
- iv-yetenek güvenliği,

¹⁰ J. Abitbol, "These security conceptualization by NATO, Canada, and Afghanistan's Local Perceptions Comparative Study in a Context of Multiple Stakeholders", *Global Political Studies, Malmö University* IR 61-90, Fall 2009.

¹¹ O. Waever, "Toplumsal Güvenliğin Değişen Gündemi", *Uluslararası İlişkiler*, C. 5, S. 18 (Yaz) 2008, s. 151-178; www.uidergisi.com

¹² M. Krakov, "Ekonomik Güvenlik", *age*, s. 125-150.

¹³ B. Stevens, "Chapter 1. The Emerging Security Economy: An Introduction", *OECD The Security Economy*, 2004, pp. 7-16.

- v-yapılan işin güvenliği,
- vi- temsil güvenliği,
- vii- gelir güvenliği,
- viii-emekli aylığı güvenliği.

Krakov'un işaret ettiği bu güvenlik türlerinin hepsi, hem sosyal güvenlik kapsamında, hem de temel insan ihtiyaçlarının karşılanması anlamında birey güvenliğinin bileşenlerini oluşturmaktadır. BM Kalkınma Programı'nın 1994 Bireysel Kalkınma Raporu'nun tanımı esas alınır, 'iktisadi güvenlik', bireyler için belli bir miktar gelirin garanti edilmesinin yanı sıra, bireysel yaşamı doğrudan ilgilendiren gıda, sağlık, eğitim, siyasal, vb. güvenlik durumlarından başka bir şey değildir. Bir diğer iktisadi güvenlik tanımı, mali istikrar odaklıdır: Buna göre, toplumun mali yapısını olumsuz etkileyen makro krizlere karşı sürdürülebilir makro dengeyi hedefleyen bir güvenlikten söz edilir.

Buna göre, iktisadi güvenlikleştirmenin temel ayakları kendiliğinden oluşmaktadır. Bu ayaklar, istisnasız tüm dünya için öncelikle gıda ve enerji güvenliğine dayanmaktadır:

i-Gıda güvenliği, açlık ve yoksullukla mücadele için bir küresel meydan okumayı gerektirmektedir. BM Gıda ve Tarım Örgütü FAO'nun 2008 verilerine göre dünya nüfusunun yaklaşık 6'da 1'i (1 milyar kişiden fazlası) 'süreğen açlık'tan zarar görmektedir.¹⁴ Dünya nüfusunun süreğen açlık oranındaki artışa ek olarak, gezegendeki yetersiz beslenme sayısı ise 2015 yılında 777 milyonken 2016'da 815 milyona yükselmiştir. Tüm göstergeler 2030'a kadar açlık ve beslenme yetersizliği olan bir dünyanın zorlu olacağına işaret etmektedir.¹⁵ Çünkü halen aç ve yoksul aileler gelirlerinin yarısından fazlası ile yiyecek satın almak durumundadırlar. Temiz içme suyundaki kıtlık da, Orta ve Doğu Afrika'da yoğunluklu olarak, gıda güvenliği tehdidinin ana parçalarından birini oluşturmaktadır.¹⁶

¹⁴ L. Tweeten, "The Economics of Global Food Security", *Citeserx*, 1998.

¹⁵ FAO, "How close are we to # Zero Hunger? The State of Food Security and Nutrition in the World 2017"; <http://www.fao.org/>

¹⁶ A. E. Woolverton, A. Regmi and M. A. Tutwiler, "The Political Economy of Trade and Food Security", *ICTSD Programme on Agriculture Trade and Sustainable Development*, July 2010.

ii-Enerji güvenliği ise, tüm güvenlik grupları içinde özel bir konuma sahiptir. Zira enerji kaynaklarının üretimi, dağıtımı ve tüketimi kanallarının her birinin uluslararası iktisadi güvenlikle dolaysız, kesin ve açık bir ilişkisi bulunmaktadır. Dellios, enerji kaynaklarının küresel iktisadi sisteminin korunması için yaşamsal olduğunu söylerken şu rakamları dillendirmektedir:¹⁷ Dünya enerji tüketiminin yaklaşık %85'i fosil yakıtlardan türetilmekte olup bunun %37'si petrole, %25'i kömüre, %23'ü doğalgaza; geri kalan %15'i ise nükleer enerji ve yenilenebilir enerjiye dayanmaktadır. Dünya jeopolitiği açısından enerji ve bölgeselcilik birlikte doğrudan biçimlendirici rol oynamaktadır. Orta Doğu, dünyanın enerji merkezini temsil ettiği içindir ki, yine dünyanın en çatışmacı alanı ile özdeşleşmektedir.

Ayrıca, Jiyang'a göre, gıda ve enerji başta olmak üzere tüm yaşamsal alanlar için geçerli olan yoğun rekabet ve bağımsız iktisadi egemenlik, iktisadi güvenliğin iki köşe taşıdır ve bu köşe taşları olmadan iktisadi güvenlik yapısı korunamaz.¹⁸

Bu çerçeve bilgiler güvenlik kuramlarına işaret etmektedir. Bu kuramlar arasında en popüler olanı, referans düşünce adamları B. Buzan ve O. Waever'in 'Kopenhag kuramı'dır. Kopenhag yaklaşımına göre, realist yaklaşımın aksine, ulusal güvenliğin devlet güvenliğine indirgenemeceğini; tehdit ve güvenliğin toplumsal güvenlik algısına daha yakın olduğunu hatırlatırlar:¹⁹ Devlet güvenliğinin temel sorunsalı egemenlik iken, toplumsal güvenliğinki ise kimlik ve sosyal adalettir. Zaman (konjonktür) ve zemin (mekan) bağımlı olduğu için güvenliğin ve güveniksizliğin ait olabileceği nesnel bir zamanı ve zemini yoktur. Ayrıca, güvenlik denilince sadece ve koşulsuz bir şekilde askeri güvenlik değil, aynı zamanda ve belki de daha çok 'çevre güvenliği', 'siyasal güvenlik', 'küresel güvenlik' ve 'iktisadi güvenlik' akla gelir.

Floyd, güvenlikleştirme kuramının güvenlikleştirme ve güvenlikleştirmeme üzerine olduğunu ve bunların uygulamada oluştuğunu belirtir. Ayrıca, bir güvenlikleştiren oyuncunun yeteneklere-iktidara ihtiyaç duyduğunu, güvenlikleştiren bir hareketin ise varoluştan

¹⁷ R. Dellios, "Mandalic Regionalism in Asia: Exploring the Relationship between Regional Governance and Economic Security", *International Relations*, <http://www.international-relations.com/CM8-1/Mandalic-Regionalism.pdf> (5/9/2016)

¹⁸ Y. Jiyang, "Economicsecurity: Redressing imbalance", *China Security*, Vol: 3, No: 2, Spring, 2007.

¹⁹ Bkz. Aras, vd., *age*, 2010.

kaynaklı sadece ses titreşimiyle bir korkuyu ifade edebileceğini vurgular.²⁰

Gupta'ya göre, Kopenhag yaklaşımını geliştiren Huysmans'nın güvenlikleştirme tezidir ve bu tezde yapıli güvenlik kalitesi şöyle vurgulanır:²¹ Güvenlikleştirme, düşmana ait bir çevrede onu yerine koyduğu ve tehlikeden arındırdığı bir sorumluluğu beyan ettiği araçlarla politik birim meydana getirir. Güvenlikleştirme, kendi kendine, hükümete ait güvenlik uygulamasının bir tekniğı ya da aracı olarak uygulanabilir. Bu tez, hükümet oyuncularının kamu önceliklerine göre davrandığını ifade eden özel bir güvenlik hitabı, “köpeğı salıvermek” (wagthedog) söylemine dönüştürülebilir.

Güvenlikleştirme(Kopenhag Okulu) ve serbestleştirme(Aberystwyth Okulu), iki ayrı yaklaşım olarak kabul edilir. Güvenlikleştirme, normal politikanın karşıtı –bir ayrıklık politikası ya da anormal politikalaştırma şeklinde tanımlanırken, onu yok etme, normal politika koşullarında bir düzeltmeyi ima eder. Güvenliksizleştirme ise, politikadaki normal pazarlığı geri getirir. Bu bağlamda Kopenhag Okulu kapsamında iki kavram öne çıkmaktadır: Normalite olarak politika (hedef sosyo-politik düzen) ve normatif olarak politika (statükoya dönüşebilen ilkeler ve ahlaki kavramlar).²²

Williams'ın işaret ettiği gibi,²³ güvenlikleştirme kuramında ‘güvenlik’, salt nesnel bir koşul olarak değil fakat aynı zamanda özgül bir toplumsal sürecin sonucu olarak da incelenir: Güvenlik sorunlarının toplumsal yapısı, “kim/ne, hangi tehlikeden dolayı güvenlik altına alınmalıdır?” sorusuna dayanmaktadır. Güvenlik, Kopenhag Okulu'nda tartışıldığı gibi, zarar vermek ya da bozmaktan kaçınma ile eşanlamli değildir.

Kopenhag kuramcılarının eleştirdiğı ya da bu kuramcıların ortaya çıkmasına yol açtığı bir takım güvenlik/leştirme yaklaşımları vardır. Örneğın:²⁴

²⁰ R. Floyd, “Human Security and the Copenhagen School's Securitization Approach: Conceptualizing Human Security as a Securitizing Move”, *Human Security Journal*, Vol. 5, Winter 2007.

²¹ K. Gupta, “The State of Securitization Theory: A Review of *The Politics of Insecurity*”, *The Politics of Insecurity: Fear, Migration and Asylum in the EU*, London: Routledge, 2006. pp. 24-29.

²² C. A. S. E. Collective, “Critical Approaches to Security in Europe: A Networked Manifesto”, *Security Dialogue*, Vol. 37, No. 4, December 2006.

²³ M. C. Williams, “Words, Images, Enemies: Securitization and International Politics”, *International Studies Quarterly*, No. 47, 2003, pp. 511-531.

²⁴ Mutimer 2007'den; Krause ve Williams 1997'den; Bellamy ve McDonald 2004'ten; Tickner 2004'ten aktaranlar Aras, vd., age, 2010.

i-Geleneksel-Realist güvenlik kuramı: Temel güvenlik oyuncularından devlet, Weber’ci anlayışa göre şiddetin meşru kullanımını tekelci bir aygıt; ordu da bu aygıtı koruyan silahlı bir örgüttür. O nedenle devleti korumak, orduyu korumak demektir; zira insanların güvenliği öncelikle devletin güvenliğine bağlıdır.

ii-Eleştirel güvenlik kuramı: İnsanların güvenliğini devletin güvenliğine bağlamak yanlış olup sessiz kitleler için özgürce konuşmalı ve kozmopolitan değerler savunulmalıdır.

iii-İngiliz güvenlik kuramı: Güvenlik araç değil kendi başına bir değer olduğunda anlamlıdır. Dünya güvenliğine katkıda bulunacak ne tür amaç ve araç varsa, onları inşa edecek yenilikçi dünya düzeni değerlerine ihtiyaç bulunmaktadır.

iv-Feminist güvenlik kuramı: Toplumsal cinsiyet çözümlenmeleri ile, erkek uzmanların tekelinde gibi gözükken uluslararası ilişkiler disiplini arasında bir kesişim kümesi niteliğini taşımaktadır. Feminist akademisyenler, savaş ve güvenlik gibi konuları kadın farkındalığını yaratacak şekilde yakın izlemeye almaya başlamışlardır.

Şimdi de, tüm bu tanım ve kuramsal yaklaşımlar ışığında, MENA’da güvenlik/leştirme sorunsalı, ‘kazan-kepçe’ metaforu kullanılarak incelenebilir. Unutmamalı ki, MENA, güvenlik/leştirme denilince ilk akla gelen tehditlerin-tehlikelerin coğrafyasıdır. Bu coğrafyada ne kazan ne de kepçe görevleri eksik olur. Zaman zaman kazanın boyutları ve içinde kaynayanları, ayrıca kepçe konumunda olmak isteyen ülke ve onun temsil gücü de değişebilir.

3. MENA Bölgesi: İktisadi Güvenlik/leştirme Sorunları

Kendine özgü ve oldukça ‘sorunlu’ bir ekonomi-politik karakteri bulunan MENA, güvenlikleştirilen sorunları bakımından çok katmanlı ve karmaşık bir bölgedir. Ancak bölge ülkeleri toplumsal, siyasal-hukuksal ve iktisadi yapısı bakımından aynı değildir. MENA’da neredeyse her alanda ikili yapı egemendir Ülkelerin bir bölümü monarşi, diğer bir bölümü cumhuriyet rejimi ile yönetilmektedir. Sosyo-ekonomik planda; halen feodal toplum evresinde olanların yanında, kapitalistleşme sancısı çeken ekonomiler de bulunmaktadır. MENA bölgesinde yoksulluk yaygındır ve doğayla uyumlu sanayileşme

anlamındaki sürdürülebilir kalkınma yetersizdir. MENA devletleri, tartışmasız bir şekilde, askeri harcamalarda ‘cömert’, fakat bilim ve teknoloji harcamalarında ise ‘cimri’ davranmaktadırlar.

Kısacası MENA, kendi içinde sosyo-ekonomik, siyasal ve coğrafi yapı benzerliklerinden örülü toplulukları ifade ettiği kadar; doğal ve beşeri kaynaklar, gelir düzeyi ve bölüşümü, insan sermayesi ve beceriler, iktisat politikaları ve kurumlar, hatta uluslararası göstergeler bakımından önemli ölçüde farklılaşan ülkelerden oluşan bir bölge özelliğini de taşımaktadır. Bu benzerlik-farklılık (zıt) yönlerinden dolayı ‘özgün’ olduğu bile söylenebilecek bu bölge, her şeye rağmen, önemli ölçüde, -özdeşleştiği ve bir numaralı güvenlikleştirilen alan olan- petrol mülkiyeti etrafında kalkınmasını sürdürmektedir.²⁵

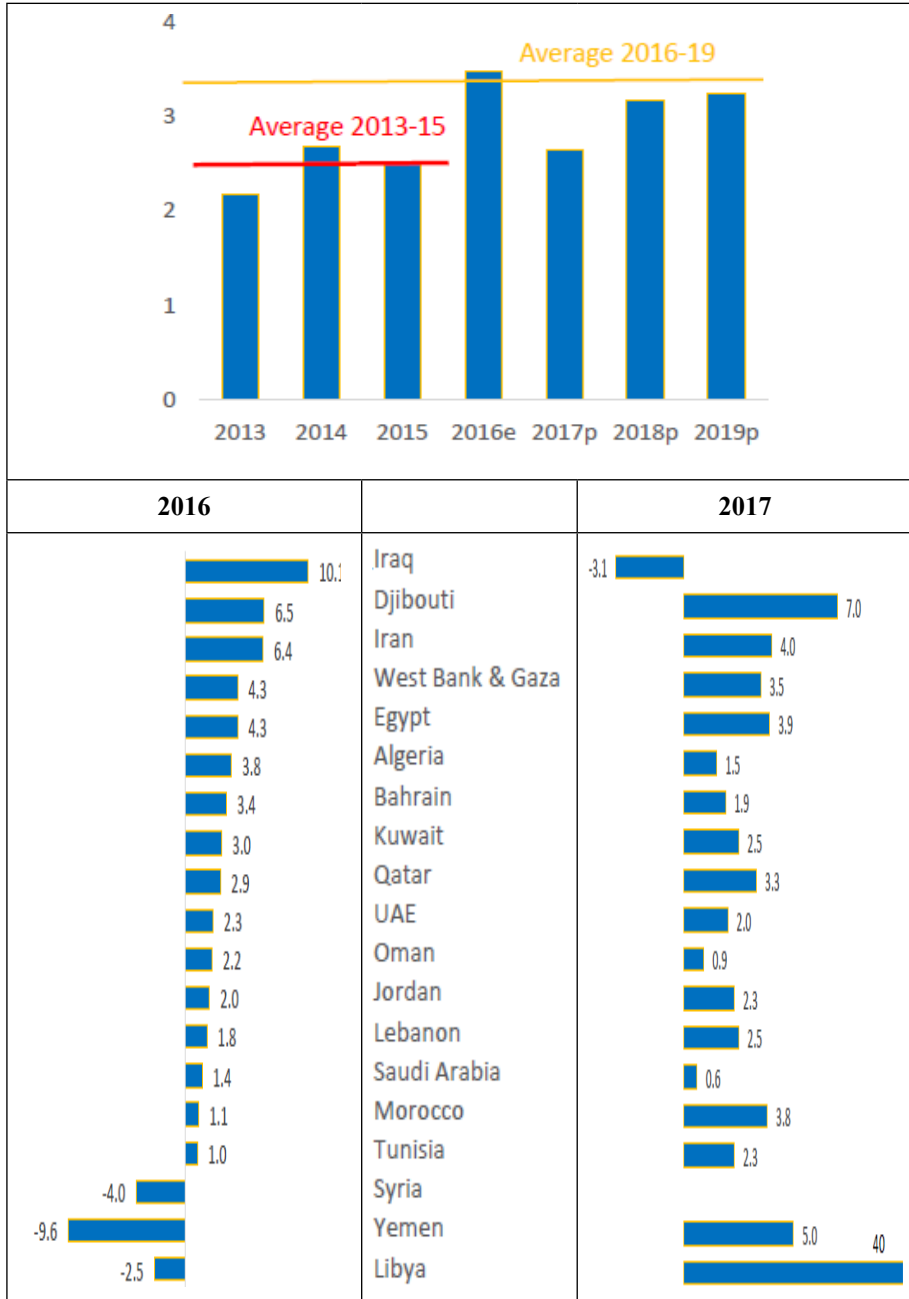
3.1. MENA’nın Makro İktisadi Görünümü

MENA bölgesindeki savaş, terör ve düşük petrol fiyatları yüzünden iktisadi faaliyetler 2013-2015 yılları arasında, ortalama olarak %2,4 civarında, 2000’li yıllarda görülen yıllık gayri safi yurtiçi hasıladaki (GSYH) büyümenin yaklaşık yarısına geriledi. 2017’den sonra, durumun bir miktar iyileşmesi ve tahmin dönemi (2017-2019) boyunca büyümenin %3’ün üzerine çıkması beklenmektedir (Grafik 1). Düşük fiyatlara rağmen petrol piyasasında bir istikrar duygusu; Suriye, Yemen ve Libya’daki süren barış görüşmelerinin olumlu etkileri, ilerleyen dönemde bölgede daha fazla büyümeye neden olabilir. Bu ortamda, MENA bölgesindeki bölgesel ortalama büyümenin 2016 yılında %3,5’e ulaştığı tahmin edilmektedir. Bu, önceki yıllarda gözlemlenen ortalama büyümeden yaklaşık 1 puan daha yüksektir. Ülkelerin grupları arasında (kemer sıkma politikaları izleyen ve petrol üretiminde kısıntıya giden petrol ihraç eden Körfez ülkeleri hariç) gelişmekte olan MENA ülkelerinde büyüme potansiyeli yüksek olup umut vericidir.²⁶

²⁵ Ayrıntı için bkz. İ. Kalaycı, *Avrupalı Türkiye Ekseninde Orta Doğu’nun Ekonomi Politikası*, Nobel Yayınevi, Ankara, 2008.

²⁶ World Bank, *Middle East and North Africa Region: MENA Economic Monitor: The Economics of Post-Conflict Reconstruction in MENA*, Washington, April 2017, p. 3.

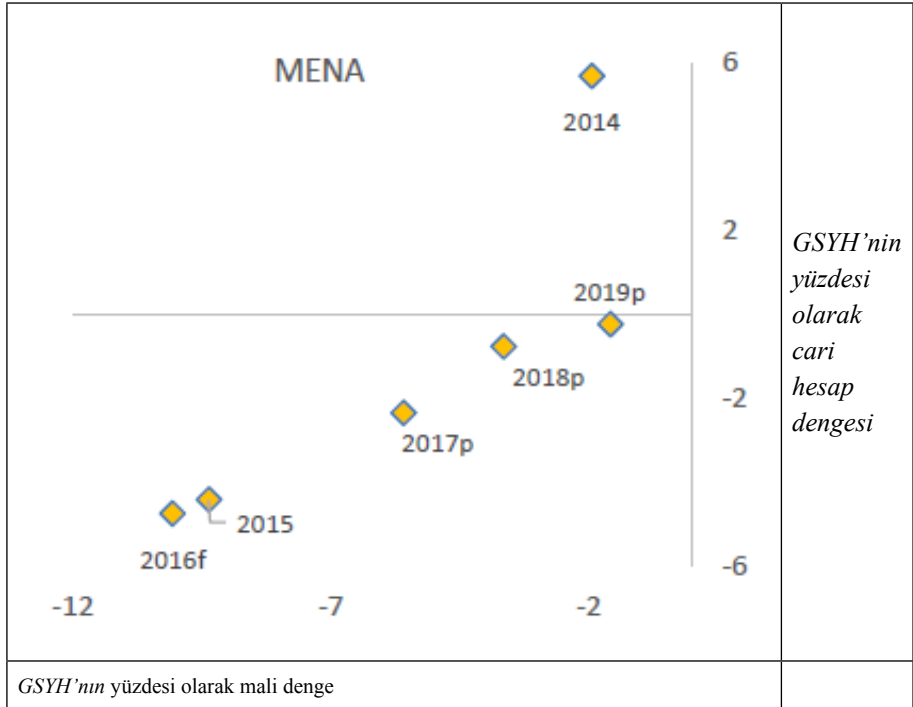
Grafik 1: MENA Ülkelerinde Reel Büyüme Oranı (%)

Kaynak: World Bank, *Middle East and North Africa Region: MENA Economic Monitor: The Economics of Post-Conflict Reconstruction in MENA*, Washington, April 2017, p. 4.

MENA'nın bir bütün olarak mali ve cari hesap bakiyelerinin tahmini dönemde önemli ölçüde iyileşmesi beklenmektedir (bkz. Grafik 2). MENA ülkeleri, 2011 Arap Baharı'ndan ve 2014 yılındaki petrol fiyatlarındaki düşüşten önce, yıllarca mali açıdan 'fazla' verdi. Bunun bilinen kaynağı büyük miktardaki tasarruf gözükmektedir. 2010'da MENA'daki muazzam mali fazlalık 2016'da 285 milyar \$ açık vermiş olup, çoğunlukla borç ihraç ederek ve rezervleri azaltarak finanse edilmiştir. Mısır ve İran odaklı doğrudan yabancı yatırımın 2017 yılında iki katına çıkarak 5 milyar dolara ulaşması, 2019'da büyümenin yaklaşık %5 oranında güçlü bir seyir izlemesi ve hem mali hem de cari hesap açıklarının tahmin döneminde iyileşeceği beklenmektedir.²⁷

Grafik 2: MENA'da Mali ve Cari Hesap Dengesi (%)

Kaynak: World Bank, *Middle East and North Africa Region: MENA Economic Monitor: The Economics of Post-Conflict Reconstruction in MENA*, Washington, April 2017, p. 4.

²⁷ World Bank, *ibid*, 2017, p. 5.

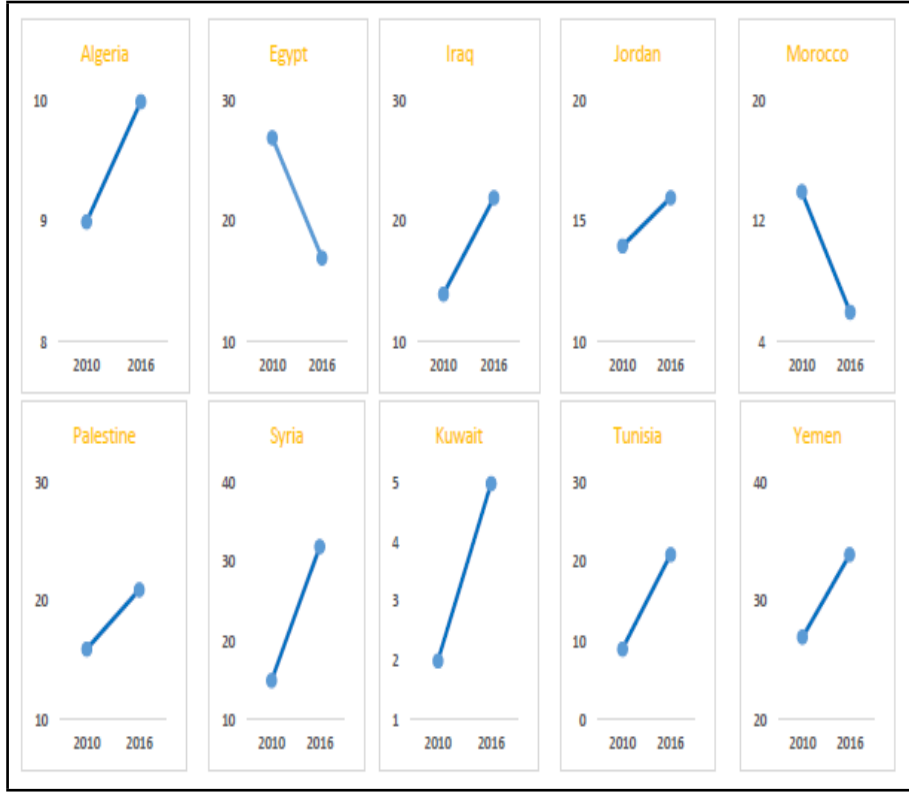
Bütün makro iktisadi göstergelerin sonucu yaşam memnuniyetine yansır. Grafik 3, MENA'daki seçilmiş ülkelerden gelen kişilerin hayatlarıyla ne kadar barışık oldukları sorusuna yanıtlarını göstermektedir. Bölgede bir kırılmayı ifade eden Arap Baharı, halkların; istihdam yaratıp işsizliği düşürme²⁸ ve özgürlük sağlamakta beceriksiz olduklarını düşündükleri hükümetlerine ve dolayısıyla yaşam memnuniyetsizliğine karşı bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. “2017 Gallup Araştırması”nın sonuçlarına göre, Arap Baharı öncesine kıyasla en çok acı çeken Irak, Yemen ve Suriye’de 2016’da memnuniyetsizlik endeksi 2010 yılına göre ortalama 15 puan artmışken; benzer şekilde Cezayir, Kuveyt, Birleşik Arap Emirlikleri, Tunus, Filistin ve Ürdün halkı düşük petrol fiyatlarından kaynaklanan savaş, terörizm ve düşen hükümet gelirlerinin olumsuzluklarını günlük yaşamda sürekli hissedebildikleri için yaşam kalitelerinin kötüleştiğini ancak birinci gruba göre daha az miktarda olduğunu ifade etmişlerdir.²⁹ Arap Baharı’ndan sonra reformlar gerçekleştiren Cezayir, Kuveyt ve Tunus gibi ülkelerde (2010-2016 arasında) halkların eski edilgen sınırlarına çekildikleri ve yükselen yaşam memnuniyeti psikolojisine girdikleri gözlemlenmiştir.

MENA bölgesinde çoğu ülkede iş ve aş güvenliği adına istihdam reformu yol haritasında girişimcilerin teşviki, işgücünün eğitimi, artan ücretler, eşit fırsatlar, vb. unsurlar yer almaya başlamıştır. İstihdam paketini, yeni işletmelerin reel sektöre girişi, verimlilik artışı, sanayi için enerji desteklemeleri, doğrudan yabancı yatırımları girişi, rekabeti özendirme, özel lisans sözleşmeleri, bürokrasiyi azaltma, yolsuzlukla mücadele gibi politikalar tamamlamaktadır.³⁰

²⁸ MENA'daki emek piyasaları uzunca bir süre düşük performans göstermiştir. Bu ekonominin sınırlarında nüfusun büyük bölümlerini terk etti ve bir dışlanma hissi yarattı. MENA, iyi kullanılmayan büyük bir insan kaynakları havuzuna sahiptir. ancak üniversite mezunları ve gençlerin işgücüne katılım oranı çok düşüktür. Özel sektör, kamunun iş yaratmakta başarısızlığını tekrar etmektedir (M. Schiffbauer, A. Sy, vd. *Jobs or Privileges. MENA Development Report: Unleashing the Employment Potential of the Middle East and North Africa*, World Bank, Washington, 2015, p. xix).

²⁹ World Bank, *Middle East and North Africa Region: MENA Economic Monitor, The Economics of Post-Conflict Reconstruction in MENA*, Wahington, April 2017, p. 8.

³⁰ M. Schiffbauer, A. Sy, vd., *Jobs or Privileges, MENA Development Report: Unleashing the Employment Potential of the Middle East and North Africa*, World Bank, Washington, 2015, pp. 148-149.

Grafik 3: Gallup Memnuniyetsizlik Endeksi (2017)

Kaynak: World Bank, *Middle East and North Africa Region: MENA Economic Monitor: The Economics of Post-Conflict Reconstruction in MENA*, Washington, April 2017, p. 8.

3.2. MENA'da 'Patlayıcılar': Güvenlikleştirilen 'İktisadi' Nesnelere

Hollanda'nın eski Savunma Bakanı Voorhoeve Lübnan'daki *The Daily Star* gazetesindeki bir yazısında, Ortadoğu'yu, "içinde beş ayrı patlayıcı bulunan bir kazan"a benzetmekte ve bu patlayıcıları "Irak'taki iç çekişme, Afganistan'daki direniş, İran'ın nükleer hırsları, İsrail-Arap ihtilafı ve aşırılık yanlısı gruplar, yolsuz ve baskıcı hükümetlerin çatışması olasılığı"³¹ şeklinde sıralamaktadır.

³¹ J. Voorhoeve, "Devise a comprehensive strategy against Middle Eastern strife", *The Daily Star*, June 14, 2007.

Bu yaklaşımı, MENA diye bilinen ve güvenlik bağlamında dünyanın en sorunlu bölgesine uyarlamak mümkündür. Eğer MENA, içinde yaklaşık 600 milyonluk nüfusun beslendiği koca bir kazana benzetilirse, bu kazanda başat olarak üç değişik patlayıcının bulunduğu ve bu patlayıcıların her birinin güvenlik/leştirme sorununa işaret ettiği, bir başka deyişle, bizatihi bölgesel güvenliği tehdit ettiği saptaması yapılabilir. Birincisi, rejim değiştirici patlayıcılar; ikincisi, ABD ile çatışma yaratacak patlayıcılar; üçüncüsü de sürdürülebilir kalkınmaya aykırı ve yoksulluğu arttıran patlayıcılardır. Bu kazan, Bush Doktrini olarak tarihe geçen ve gerçekte MENA bölgesinin siyasal coğrafyasını değiştirmeyi hedefleyen “Genişletilmiş/Büyük Orta Doğu Projesi” (G/BOP) ateşiyile kaynamaktadır. Bu kazanın ateşinden doğrudan etkilenen, mutlaka bir tarafı yanan, sınırları Fas’tan Körfez ülkeleri ve İsrail’e, Irak ve İran’dan Pakistan’a kadar uzanan (dolayısıyla Türkiye’yi de teğet geçmeyen) neredeyse 20 ülke bulunmaktadır. MENA’nın bazı ülkelerinde (Mısır, Libya, vb) siyasal rejim ‘güvenlikleştirilmiş’ iken, İran gibi bazı ülkelerde ABD ile çıkar çatışması ve bölgenin genelinde sürdürülebilir kalkınma ve yoksulluk güvenikleştirme konusu haline gelmiş ya da getirilmiştir. Hepsinin ortak özelliği, genellikle, güvenikleştirilen konuların / alanların faturasının siyasal olmasından çok, iktisadi olarak çıkmasıdır. Demek ki bölgenin yüzleştiği asıl sorun, iktisadi güvenikleştirme sorunudur!

MENA için iktisadi güvenikleştirme konusu olan birçok nesne vardır fakat en çok petrol ve su öne çıkmaktadır.

Petrolün elde edildiği ve dünyaya pazarlandığı MENA ülkeleri için petrol, en çok güvenikleştirilmesi gereken maldır. Çünkü günümüz dünya jeopolitiği, reelpolitiği ve ekonomi-politiği açısından oldukça önemli bir piyasa eksenidir. Bu ekseninde herhangi bir kayma olduğunda, petrolle özdeş bölgesel ve/ya küresel iktisadi krizler meydana gelmektedir. Aslında petrol krizleri, genellikle, petrol arzının doğal kıtlaşmasından çok, petrol dağıtım taahhütlerinin –örneğin siyasal nedenlerle- askıya alınmasından ya da dağıtım güvenliğinin zedelenmesinden doğmaktadır.

1970’ler; petrol şoklarının patladığı, İngiltere’nin Körfez’i resmen terk ettiği ve ‘Arap sosyalizmi’nin etkisini yitirmeye başladığı bir konjonktür idi. Böyle bir konjonktürde, serbestleşme / açıklık ortodoksça savunulan bir terimdi. Owen’in belirttiği gibi; “*Arap ekonomileri için serbestleşme, genel olarak petrol yoksunu ülkeler ile savurganlık yapan zengin petrol ülkeleri*

arasında emek ve sermaye akışını hızlandıran ve bölgeyi uluslararası ekonomiye bağlayan ilişkileri derinleştiren bir rol oynamıştır.”³²

Petrol, MENA bölgesinde bir ‘bölen’ rolünü de oynamaktadır. Bir başka deyişle, petrol mülkiyetçiliği ya da petrol milliyetçiliği, bölgede kendi ‘beyazlar’ını ve ‘zenciler’ini yaratmıştır. MENA’da petrol üreticisi-zengini ülkeler yani ‘beyazlar’ Suudi Arabistan, İran, Irak, Katar, Kuveyt, Umman, Libya, vb. iken ve petrol yoksunu-yoksulu ülkeler yani ‘zenciler’ ise İsrail, Suriye, Türkiye, vb.dir.

Uluslararası Enerji Ajansı’nın önemli güncel (2008-2015) verilerinden birine göre,³³ Körfez ülkeleri (Bahreyn, Irak, İran, Kuveyt, Katar, S. Arabistan) dünya petrol üretiminin yaklaşık %27’sini gerçekleştirmektedir. Dünyada üretilen petrolün %25’i de buradan taşınmaktadır. OPEC petrol rezervlerinin %56’sı; İran, Irak ve S. Arabistan’ın içinde yer aldığı Orta Doğu’dadır.

Su kaynakları ve su sistemleri de, hemen her zaman uluslararası güvenlik ve çatışmalar açısından yaşamsal bir önem arz etmiştir. Su, MENA için en az petrol kadar bölgesel enerji güvenliğinin ana bileşenidir. Pacific Institute, 1980’lerin sonunda su ve çatışmalarla ilgili tarihsel bir kategori projesini başlattı ve gizler, efsaneler ve klasik Orta Doğu tarihine konu olan çatışmaların uzun ve anlamlı bir listesini çıkardı. Söz konusu projede çatışma türleri de şöyle sınıflandırıldı:³⁴

i-Su kaynaklarının denetimi: Devlet ve devlet dışındaki oyuncular -suyun arz edildiği ya da suyun çoğaldığı yer- gerilimlerin kaynağı.

ii-Askeri araç (devlet oyuncuları): Su kaynaklarının ve sistemlerinin, bir ulus ya da devlet tarafından askeri bir eylem süresince bir silah olarak kullanılması.

iii-Siyasal araç (devlet ve devlet-dışı oyuncular): Su kaynaklarının ve sistemlerinin bir siyasal amaca erişmek için kullanılması.

iv-Terörizm (devlet-dışı aygıtlar): Su kaynaklarının ve sistemlerinin şiddet ve baskı şeklinde ya amaç ya da araç olarak devlet olmayan aygıtlarca kullanılması (2006’da İsrail-Lübnan arasında).

³² R. Owen, “1970’lerde Arap Ekonomileri”, çev. A.Bora, *Birikim-Aylık Sosyalist Kültür Dergisi*, Şubat, S. 22, 1991, s. 44-49.

³³ IEA- International Energy Agency. “*Region- Middle East*”,2008.

³⁴ P. Gleick, “Environment and Security Water Conflict Chronology”, *The World’s Water*; Pacific Institute, 2006.

v-Kalkınma tartışmaları: Su kaynaklarının ve sistemlerinin, iktisadi ve toplumsal kalkınma bağlamında rekabetin, çekişmenin ve tartışmanın büyük bir kaynağı olarak görülmesi (Yemen buna başvurdu).

Günümüzde MENA'da en büyük güvenlik tehdidi terörist örgütlerden gelmektedir. Maryland Üniversitesi'ne bağlı Terörizm ve Terörizme Müdahale Çalışmaları Ulusal Konsorsiyumu'nun (START) yıllık terörizm raporuna göre, 2016'da dünyada 13.400'ü aşkın terör saldırısı ve sonuçta 11.000'den fazla faille birlikte 34.000'in üzerinde ölüm gerçekleşti. Bu, bir önceki yıla kıyasla, toplam terörist saldırı sayısındaki %9'luk ve toplam ölüm sayısındaki %10'luk bir düşüş demektir. Ancak terörist saldırılar 2016'da 108 ülkede gerçekleşmesine rağmen coğrafi olarak çok yoğunlaştı. Saldırıların (%87) ve ölümlerin (%97) çoğu MENA, G. Asya ve Sahra-altı Afrika'da meydana geldi.³⁵ Bu oranların yarısının sadece MENA bölgesinde gerçekleşmesi ise başlı başına dramatik bir olaydır. Ayrıca bu bölgede hangi ülke ekonomi-politik bakımdan istikrarsızsa o ülkenin (Suriye, Irak, Afganistan, Yemen, Libya, Mısır, Filistin) teröre açık hale gelmesi rastlantısal olmamıştır.

MENA'da hiç bitmeyecekmiş gibi görünen ve daha da kötüye giden terör olayları, güvenlikleştirme çerçevesinde bölgesel ekonomi-politik istikrarı ve barışı teşvik eden yeni bir strateji geliştirilmesini gerektirmektedir. Dünya Bankası Grubu'na (WBG) göre, sözkonusu stratejide kayma için en az iki neden vardır: Birincisi, MENA'da yoksulluğun sona erdirilmesi ve ortak refah düzeyinin artırılması için barış ve istikrar olmazsa olmazdır ve bu bölgede kalkınma için WBG, bölgedeki mevcut eğilimleri tersine çevirmeye ve 'kapsamlı bir iktisadi büyüme' için koşullar belirlemeye yardımcı olmalıdır. İkincisi ise, MENA'daki çatışma ve şiddet; mülteci ve terörizm sorunları açısından muazzam bir 'sızıntı' etkisine sahiptir; onları barış ve istikrarı geliştirici kalkınma girişimleri aracılığıyla ön planda

³⁵ START Background Report, *Overview: Terrorism in 2016*, University of Maryland, August 2017, pp. 1-4. Aynı rapora göre; 2014 yılından bu yana MENA bölgesi, başka herhangi bir bölgeden daha fazla terörist şiddet yaşamıştır. Çünkü terörizm 2015 ve 2016 yılları arasında dünya genelinde gerilerse de, bu bölgedeki saldırılar %2 artarak 6000'den fazla olmuş ve toplam ölümler %8 artarak 19100'e yükselmiştir. 2016'da MENA'daki tüm terör saldırılarından yarısından fazlası (%55), 2015'ten bu yana terörist saldırılarda %22'lik ve ölümlerde %38'lik bir artış Irak'ta gözükü. 2015'dan 2016'ya kadar MENA'da meydana gelen terör saldırılarından ölümlerin neredeyse üçte ikisini (%64) kapsayan 2015-2016 yılları arasında gerçekleşti. Türkiye'de terörizm 2015-2016 yılları arasında Yemen, Suriye, Libya, Mısır ve Batı Şeria ve Gazze Şeridi, bu dönemde daha az saldırı ve ölümle sonuçlanan yerler arasında yer aldı. 2016'daki en ölümcül 11 saldırıdan 10'u (İŞİD-DEAŞ tarafından) MENA'da (bunun 9'u Irak'ta, diğeri Suriye'de) gerçekleşti. Burada uygulanan en yaygın terör taktikleri bombalama (4'te 3'ü), silahlı saldırı, insan kaçırma, suikast, rehin alma, altyapı-tesis saldırıları şeklinde olmuştur.

tutmak yani güvenlikleştirmek mümkündür, fakat bunun için küresel bir koalisyon gerektiren ‘küresel kamu iyiliği’ odak alınarak sürdürülmelidir.³⁶

3.3. MENA’da ‘Patlayan’ Aktörler: Güvenlik/leştirme Sorunu Yaşayan Ülkeler

MENA’da öyle ülkeler vardır ki, özel olarak güvenlikleştirilmesi yani tehdit unsuru olarak algılanması ve ona göre önlemlerin alınması şarttır. Zira bu yapılmazsa, bir evde çıkan bir yangının tüm mahalleye sıçraması gibi, tüm bölge ülkelerinin terör ve savaş riski altına girmesi sözkonusu olabilir. Bu durumda, bölgede iktisadi katma değeri yüksek olan gıdalarım ürünleri ve enerji kaynakları akışı tehlikeye girebilir.

MENA’da, özellikle 2010 yılından beri, rejimi tehlikeye giren ve dolayısıyla rejim güvenliği sorununu yaşayan ülkelerin başında Mısır, Libya ve Suriye gelmektedir. Orta Doğu’nun patlayan aktör potansiyeli yüksek olan, iki eski düşman Irak ve İran, bölgesel ve küresel güvenlik bağlamında her zamanki gibi Batı -özellikle ABD- tarafından yakın takiptedir. İsrail ve Filistin ise, emperyal güçlerin nezdinde Orta Doğu’nun arka mahallesi muamelesi görmeye devam etmektedir. Hepsinin ortak özelliği, askeri güvenliklerinin iktisadi güvenliklerini baskılıyor olması ve bundan dolayı az gelişmişlik cenderesinden bir türlü kurtulamamaları; daha da önemlisi, kalkınma düzeyleri ve çabalarının emperyal güçlerin izin ve ölçülerine tabi olmasıdır.

Suriye: Osmanlı’nın eski bir bakiyesi olan Suriye, Mart 2011’den bu yana diktatör B. Esad rejiminin yol açtığı iç savaş ve terör hareketleri yüzünden büyük bir insan kıyımına sahne olmaktadır. Burada rejim muhalifleri işbirlikçi ve ajan olarak fişlenerek yaşam güvenliği dışında her türlü sosyo-ekonomik güvenlikleri sıfırlanmıştır. Rejim ve aleyhtarları, adeta, -ülkenin en büyük şehrinin adının geçtiği- “Halep ordaysa arşın burada” deyimine³⁷ uygun hareket etmektedirler. Rusya ve İran’ın rejime destek vererek dolaylı zarar verdikleri ve bir harabeye dönen Suriye’nin yeniden kalkınması ve eski gücüne kavuşması için güvenliğin ve istikrarın sağlanması koşuluyla en az çeyrek yüzyıla ihtiyaç bulunmaktadır. Zira BBC’nin Uluslararası Af Örgütü’ne dayandırdığı haberine göre,³⁸ savaştan önce Suriye’nin nüfusu yaklaşık 22 milyondur. Şimdi 11 milyon kişi, yani

³⁶ World Bank, *A New Strategy for the World Bank Group, Economic and Social Inclusion for Peace and Stability in the Middle East and North Africa*, November 5, 2015, p. 5.

³⁷ TDK’ye göre, bir iddiayı ya da sözü abartılmış bularak kanıtını istemek için kullanılan bir söz.

³⁸ BBC-Türkçe, “Yunanistan’ın nüfusu kadar Suriyeli evlerini terk etti”, 13 Şubat 2016.

nüfusun yarısı evlerini terk etmek zorunda kaldı. Savaş sırasında her bir saatte 50 aile evlerini ve işlerini terk etti. Bu rakam, Yunanistan, Portekiz ya da Belçika'nın nüfusuna eşit demektir. 4,5 milyondan fazla Suriyeli yurttaş ülkesini terör örgütü IŞİD'den çok, kendi ordusundan kaçarak – başta Türkiye olmak üzere- başka ülkelere sığınmacı (mülteci) olarak başvurmaya devam etmektedir.

Mısır: Son 40 yıldan beri çağdaş *Firavunlar* tarafından yönetildi. H. Mübarek, Batı'nın gözünde Cumhuriyet kisvesi altında lider demokrasisi oyununu iyi oynadı fakat şimdi kaybetti. Onun güvendiği G/BOP, oyunu bozdu ve kendisini güvenilemez bulmalı ki oyundan dışarıya attı. 'Demokrat' Mursi de, Arap Devrimi'nin mağduru ve mağlubu oldu. Şu anda askeri darbecilerin yönettiği Mısır, Arap halkları arasında 'ağabey' konumunda fakat şu anda ekonomi-politik denge ve istikrara en az Nil nehri kadar muhtaçtır. Demokratik sivil değişim ve askeri darbe sürecini, iktisadi yoksunlukların ve güvenlikleştirme sorunlarının gölgesinde peşpeşe yaşadı.

Libya: 'Marjinal' lider Kaddafi'nin sonunu hazırlayan dönemde kaotik bir ülke haline gelmişti. Tarakçı'nın³⁹ vurguladığı gibi, "*Libya'da savaşı finans-kapital sistemi kazanmıştır ve bu ülkede neoliberal sistemin nasıl düzenleneceğine sıra gelmiş; sistemden hangi ülkelerin ne kadar pay alacağı pazarlığı çoktan başlamıştır.*" Yıkılan bir Libya'dan yeni bir Libya yaratmak için sıraya girmiş olan çok uluslu inşaat, petrol ve askeri silah şirketleri pahalı sözleşmeler yapmaktadırlar. Libya, kapitalist gelişmiş ülkeler için yine paylaşılmaya hazır dev bir pazar özelliğini taşımaktadır.

İran: İran'ı ABD ve dolayısıyla dünya geneli açısından 'güvenleştirilmesi' zorunlu ülkelerden biri haline getiren, bu ülkenin inisiyatif alarak 'nükleer enerji' ve 'nükleer silah' üretimine öncelik vermesi ve bu yolda başarılı olduğu ölçüde bölge liderliğine soyunmak istemesidir. Humeyni yasaları ile yönetilen İran devleti, çelişkili bir şekilde, halkını zenginleştirmek için harcayacağı paraları 'uranyum zenginleştirme programları' için harcamaya kalkınca, başta ABD olmak üzere tüm dünyayı kışkırttı. İran, halen, İsrail'in nükleer gücünü destekleyen ABD'nin yanlı tutumunu eleştirse de ve bir ölçüde ABD-İsrail karşıtı dünya toplumunun takdirini kazansa da, kendisinin ABD'nin Irak benzeri bir işgal planına ve senaryosuna konu olmasını, dolayısıyla küresel boyutta güvenleştirilen coğrafya olarak ilan edilmesini tümüyle engelleyebilmiş değildir.

³⁹ N. Tarakçı, "Ekonomik Kriz ve Sarmal Jeopolitik Gelişmeler", *TASAM*, 2011.

Irak: ABD'nin yıkım senaryosunda, Orta Doğu'nun 'Iraklılaştırılma'sına paralel olarak Irak'ın da 'Korelileştirilme'si olasılığı vardı ve bu olasılık bir ölçüde gerçekleşmiştir. Zira G/BOP planı ile Irak fiilen ikiye bölünmüş, başkalaştırılmıştır. Irak'tan ABD yıkımcıları çıkmıştır fakat burada yeniden yapılanma ve güvenlik/leştirme sorunları daha da artmıştır. Tüm bu gelişmelerden dolayı olsa gerek ki, *Financial Times*'tan Rachman⁴⁰ bir yazısında, hiç boşuna, 'güvenlik' ve 'istikrar' temasını vurgulamak amacıyla "*Kudüs'e giden yol Bağdat'tan geçer,*" dememiştir.

İsrail-Filistin: Bu bölge, güvenliksiz bir alan olma özelliğini korumaktadır. Batı'nın güdümündeki ve güvenliği altındaki 'despotik' İsrail rejimine taş atan Filistinlilere karşı kurşun sıkan güvenlik güçlerinin 'orantısız ve adaletsiz' müdahalesi, uygarlığın geldiği aşamayı sorgulamaya yol açarken, barışın iki komşu millet için halen çok uzakta olduğunu da göstermektedir.

MENA coğrafyasında savaş ve terörün iç içe geçtiği, insan kayıpları ve göç dalgaları acının en yoğun yaşandığı, güvenliğin en çok hayal edildiği yer ise Suriye'dir. Suriye'de çok katmanlı küresel bir oyun oynanmaktadır. Dikta ihtirasının ve dikta yönetim tarzının fiili-siyasal miras yoluyla babadan oğula geçtiği devletlerden birisi olan Suriye, uluslararası ilişkilerde Türkiye'nin çaprazında yer aldı, ama Türkiye kadar hızlı ve inançlı bir şekilde küresel kapitalist sisteme eklemlenemedi. Esad yönetimi ile özdeşleşen rejim güvenliği tehlikeye girmişse biraz da bu yüzdendir. Kendi içinde ve kendiliğinden reform yapamayanları dışarıdan ve zorla reforma tabi tutarlar! Bu bağlamda Suriye, dünyanın ne ilk örneğidir ve ne de son örneği olacaktır. Suriye'de şu anda rejimin sağlayamadığı güvenlik, Rusya ve ABD yapımı silahların satışı, rejim senaryoları, güvenlik pazarlama stratejileri ile sağlanmaya çalışılmaktadır. Nereden bakılırsa bakılınsın, yaşanmakta olan dramatik güvenlik olayları Suriye'yi, Türkiye'nin onu dost olarak gördüğü noktadan en az 50 yıl geriye atmıştır. Zira / yakılıp yıkılan binalar, yollar, köprüler ancak 50 yılda yeniden inşa edilebilir. Suriye'deki halkların yitirdikleri insanları geriye getirmek asla mümkün olmayacak; ruhsal sağlığa kavuşmaları ise güvenliğin güçlü inşasıyla orantılı olarak uzun bir süreçte mümkün olacaktır.

⁴⁰ G. Rachman, "Why the road to peace still runs through Jerusalem", *Financial Times*, August 7, 2007.

Devletler üstü bir yapıya sahip olan Dünya Bankası Grubu (WBG), insan için kalkınma felsefesiyle hareket eden önemli bir Batılı mali örgüttür. MENA bölgesine ve özellik arzeden ülkelere daha duyarlı yaklaşmaktadır. Bölgedeki şiddetin ve çatışmanın altta yatan nedenlerini, savaşların yol açtığı mülteciler gibi acil sorunların hafifletilerek yok edilmesi gerektiğini bilmektedir. Üyesi olan ve kotası yüksek olan küresel devletleri göreve çağıran WBG'ye göre, ivedilikle teşhise uygun tedaviye gidilmezse, mülteci ve ev sahibi arasındaki gerilimler başka bir çatışma döngüsüne yolaçabilir. Küresel bir kurum olarak WBG, askeri müdahaleden çok, kendi uzmanlık stratejisi olan mali müdahale ve desteklerle bölgedeki yangının söndürülmesine katkıda bulunmak istemektedir.

Bu fikirleri bize veren Devarajan'ın belirttiği gibi,⁴¹ WBG'nin bölgeye yönelik uygulamayı planladığı genel stratejinin dört bileşeni vardır: (Bileşenlerin her biri rastlantıyla İngilizce 'r' harfi ile başladığı için '4R' stratejisi olarak adlandırılmaktadır.) İlk iki madde, çatışma ve şiddetin nedenleri, son iki madde ise güvenlik ve adalet esaslı acil çözümlerle ilgilidir: 1- Sosyal sözleşmeyi yenilemek (Renewing the social contract); 2- Bölgesel işbirliği (Regional cooperation); 3- Mülteci ve ülke içinde yerinden olmuş kişilerin şoklarına karşı direnç (Resilience to shocks of refugees and internally displaced persons-IDPs); 4- İyileştirme ve yeniden yapılandırma (Recovery and reconstruction).

4. Türkiye: İktisadi Güvenikleştirme İçin İstikrar Arayışı

Güvenikleştirilen nesnelere ve güvenikleştirilen ülkeler dikkate alındığında anlaşılmaktadır ki, MENA, içinde her türlü terör ve savaş gerçeği ve potansiyeli kaynayıp duran bir kazandır. Böyle bir kazanın içine nasıl bir kepeç girmeli, kazandaki karışım nasıl bir kepeç ile yapılmalıdır ki, denge ve istikrar sağlanabilsin? İnsan güvenliği başta olmak üzere, yatırım-üretim eksenli iktisadi güvenlik ve enerji akışı güvenliği gibi bölgesel ilişkilerin geriliminin her artışında, demek olur ki, kazanın altındaki ateş daha fazla yanmakta ve kepeç ülke/ler her kim/ler ise ona/onlara daha fazla iş düşmektedir. Türkiye, tarihte, birçok kere bu ateşin bir parçası oldu, fakat şimdi de ateşin üstündeki kazanın içindedir; ya malzeme olarak ya da kepeç olarak...

⁴¹ Devarajan Shanta, "An Exposition of the New Strategy, 'Promoting Peace and Stability in the Middle East and North Africa'", *Worldbank Press*, 2015.

MENA, dünyanın bugünü ve geleceği açısından kendi ülkelerine bırakılmayacak kadar önemli bir bölgedir. Belki de o yüzden MENA'ya bölge dışında birçok ülke sahip çıkmaya çalışmaktadır. Kim güçlüyse, o, MENA'nın sahibiymiş gibi tapu senedini göstermektedir. Türkiye, MENA'nın büyük bölümüne egemen olmuş Osmanlı'nın artığı ya da ardılı olarak, 'tedavülden çıkmış senetler'le bu bölgede ABD'den ve şimdi de onun muadili Rusya'dan daha fazla söz sahibi olduğunu söyleyebilecek durumda değildir. Çünkü ABD ve Rusya Türkiye'den daha büyük bir ekonomiye ve daha güçlü bir silah teknolojisine sahiptir.

Türkiye MENA kazanında kepçe faaliyetini, görevini, işlevini ve hatta sorumluluğunu yerine getirecekse, bunun birkaç nesnel nedeni vardır: Bir kere, Türkiye'nin, MENA ile tarihsel, coğrafi ve manevi bağları bulunmaktadır. MENA'da terör ve savaş dolayısıyla oluşan her 'kölfe'ti ve dış ticaretten, emek ve sermaye hareketlerinden kaynaklanan her 'nimet'i doğrudan paylaşacak konumdadır. Bu nedenle güvenlik zafiyetlerinin kölfetleri, karşılıklı güvenin de nimetleri arttıracaklarını düşünmek, Türkiye'nin desteklediği en gerçekçi yaklaşımdır. İkincisi, I. Paylaşım Savaşı'ndan bu yana toprakları hiç saldırıya uğramamış ve başka topraklarda da hiç savaşa girmemiş, ayrıca günümüzde de yapılan anketlerin teyit ettiği gibi İslam coğrafyasında en güvenilir ülke unvanını elde etmiş bir ülke olarak, Türkiye'den başka hiçbir ülke MENA kazanına 'kepçe' olarak giremez.

Burada özellikle İran, Irak, İsrail ve Suriye'nin Türkiye için ne ifade ettiği irdelenebilir: Türkiye, İran'la; bölgede etkili siyaset, sınırdaşlık, Azeri nüfusa aynı derecede yakınlık, ECO gibi örgütlere üyelik, öğrenci değişimi, vb. konularında birbirlerini kollamaktadırlar. Türkiye, İran'a (petrol + doğalgaz) yüzünden bağımlıdır. Bu enerji yönelimli iktisadi bağımlılık, kimi zaman Türkiye'de geçici de olsa bir enerji darboğazına ve enerji pahalılığına yol açması bir yana, ayrıca, İran'ın Türkiye'ye bir siyasal baskı uygulamasına dönüşebilmektedir. Türkiye-İran ilişkileri, İran'ın nükleer silahlanma çalışmaları yüzünden Batı tarafından uygulanacak bir iktisadi ambargo ile karşılaşmasıyla yeni ve sancılı bir sürece girebilecektir.

Türkiye de 'yeni' Irak pazarından pay almaya başlamıştır. Türkiye, ABD tarafından fiilen (de facto) 'başkalaştırılan' Irak'ı eskisi gibi bir

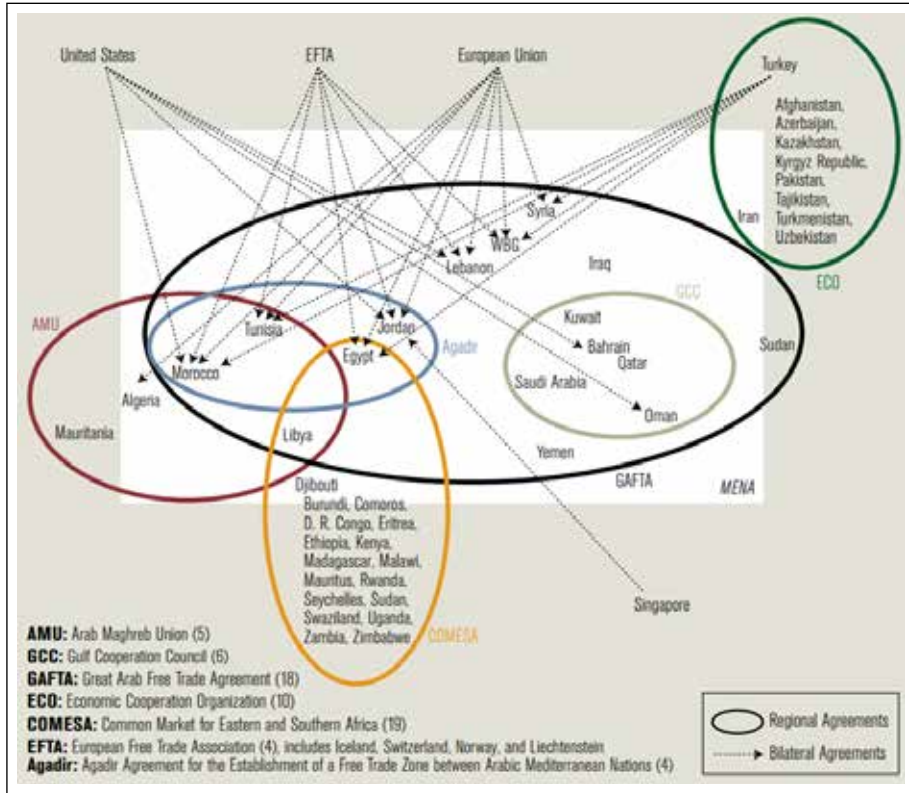
‘bütün’ olarak görmek istemektedir. Ancak yeterince ‘yamalı bohça’ halindeki Orta Doğu’dan, feodal yapıdan beslenen –yine- ‘yamalı bohçalı’ bir Irak tablosunun ortaya çıkması güçlü bir olasılıktır. Bu olasılığın gerçeğe dönüşmesi ise, bölgesinde istikrar arayan ve istikrar sağlayıcı rolünü oynamak isteyen modern bir Türkiye ekonomisine yarar değil, zarar verecektir.

Ortadoğu’nun ‘ayrık otu’ benzetmesine layık görülen İsrail, Türkiye’nin stratejik ortağı olmak dışında, ikili ilişkiler bakımından Filistin sorunu nedeniyle Akdeniz’deki en istikrarsız ikincil (dolaylı) komşusudur. Filistin’le olan tarihsel-manevi bağları ve onu koruma güdüsü olmasaydı, acaba Türkiye, İsrail’i bu kadar önemsemeye ve sınırdaşı olmadığı halde bir sınırdaşla kurulabileceksen üst düzeyde ilişkiler kurma gereğini duyar mıydı? Türkiye’yi İsrail’e ‘mecbur-muhtaç’ kılan, ABD etmeni hariç, İsrail yapımı güvenlik-istihbarat-savunma (saldırı) teknolojisidir. Türkiye için İsrail’in saldırı teknolojisi mi yoksa Filistin’i savunma tepkisi (refleksi) mi daha ivedidir, tartışma konusudur.

Türkiye, komşuları arasında en uzun sınırlarını Suriye ile çizmiştir. Rejim muhalefeti hareketine sahne olan Suriye’den Türkiye’ye yoğun bir göç dalgası gerçekleşmiştir. Suriyeli göçmen-mülteci sayısı, Türkiye’de orta ölçekli bir devlet nüfusu büyüklüğüne ulaşmıştır. Bu da güvenlik sorununu –öncelikle lojistik boyutuyla- arttırmıştır. Su kaynakları ve yollarının güvenlikleştirilmesinde, Türkiye ile Suriye’nin çıkarları şimdilik kesişmektedir. Ancak orta vadede bu çıkarların çelişme olasılığı yüksek görünmektedir.

Yine de MENA’da bölgesel bütünleşmeyi teşvik etmede pek etkili olmasa da çeşitli bölgesel örgütler ve küresel devletler (EFTA, EU, ECO, AMU, US, vb.) mevcuttur. Bunlardan bağımsız olamayacak –enerji, eğitim, su vd. konularda yapılan- bölgesel, ikili ve çok taraflı dinamik anlaşmalar ise, Türkiye’nin de bir kenarında yer aldığı MENA’da barış, istikrar ve ortak refahın sağlanması için halen geçerli nedenlerin bulunduğuna işaret etmektedir (bkz. Şema 1).

Şema 1: MENA'da Bölgesel ve İkili Anlaşmalar

Kaynak: Wold Bank, "A New Strategy for the World Bank Group, Economic and Social Inclusion for Peace and Stability in the Middle East and North Africa", *World Bank*, November 5, 2015, p. 10.

5. Sonuç

İktisadi güvenlik; ihtiyaçları karşılayacak kaynakları elde edebilme ve kullanabilme yeterliliği demektir. İktisadi güvenliği tehdit eden birçok unsur vardır. Hiç gelir sahibi olamama, düşük kazanç, iş ve servet kayıpları, işsizlik, kitlesel iflaslar, sağlık sorunlarının yol açtığı beklenmedik büyük maliyetler, savaş ve terör yüzünden artan dış göç hareketleri, vb. MENA bölgesinde –neredeyse tüm ülkelerde- iktisadi güvenlik riskleri, gelir bölüşümü adaletsizliğin gölgesi ve buna bağlı sınıfsal çatışmaların baskısı altında varlığını korumaktadır. Ülkelerin düşmanlaştırıldığı bu coğrafyada askeri güvenlik önceliğinden bir türlü iktisadi güvenliği sağlamaya (iktisadi güvenlikleştirmeye) sıra gelmemektedir.

MENA, sahip olduğu terör ve savaş potansiyelleri nedeniyle ‘kanayan’ bir bölge ve aynı zamanda siyasal istikrarsızlık ve çelişkili yapısıyla da ‘kaynayan’ bir kazandır. Özellikle Doğu Akdeniz çanağının güvenlikleştirilmesi temel gündemi oluşturmaktadır. Bu bölge için gerilim ve çatışmaları fırsatlara ve dolayısıyla kalkınmaya dönüştürme olanakları da açıktır. Bu durum, bir tarafın (mazlum ülkeler) kaybetmesinden diğer tarafın (emperyal devletlerin) kazanması, bir başka deyişle, kayıplarla kazançların toplamının sıfır olması anlamına gelen ‘sıfır toplamlı oyun’u (STO) çağrıştırmaktadır. Gerçekten de, MENA, adeta bir STO bölgesidir.

Tüm belirsizliklere ve kötümser beklentilere rağmen, *The Reformer Broker* adlı bir bloga sahip olan, ABD’li portföy yöneticisi J. Brown iyimser bir dil kullanmıştır:⁴² Ona göre, “*MENA, orta sınıf ve kapitalizmin keyfini keşfettiğinde, dünyanın geri kalanı için oldukça huzurlu günlerin yaşanma potansiyeli yüksektir.*”

Askeri güvenliğe daha fazla önemin verilmesi yüzünden bir kenarda kalmış ancak ivedilikle çözülmeyi gerektiren iktisadi güvenlik sorunu, her ülkenin içsel koşullarına bağlı olarak belirli bir ‘güvenlik ekonomisi’ sektörünü de yaratmıştır. Aç, işsiz ve yoksul nüfus, azınlıktaki zengin sınıfı rahatsız etmesin ve hükümetin bu sınıfı koruyan duvarını yıkmasını diye güvenlik sektörü büyütülmektedir. Bu makalenin sınırlarını aşan ve başka bir incelemenin konusu olan güvenlik ekonomisi, salt devletin polis ve askerini değil, ayrıca özel sektörün de kendi güvenlik elemanlarını yetiştirmesini ve finansmanını da kapsamaktadır. MENA ülkelerinde işsizlik, yoksulluk, gelir bölüşümündeki bozukluk, yabancı sermayeyle kurulan sömürü ilişkisi terör risklerini beslemekte, bu riskler de iktisadi güvenliği tehdit etmektedir. MENA coğrafyasının doğal zenginliğine tezat, neden bir türlü siyasal kaostan kurtulamadığının bir yanıtı buradadır.

Türkiye, iktisadi güvenlik sorunlarıyla iç ve dış çatışmaların gölgesinde hesaplaşan MENA bölgesinde nasıl bir role sahip olabilir? MENA kuşağında yer alıp da doğal afetler, savaş ve teröre bağlı göç hareketleri yüzünden zarar gören ‘kaynayan kazana düşmüş’ her ülkeye Türkiye iktisadi maliyetleri düşünmeden ve ayırım yapmadan ‘insani’ yardım elini hep uzatmış; ‘kepçe’ görevini ihmal etmemiştir. Bu, bölge halklarının, gelişen bir ekonomi olan Türkiye’ye atfettiği ‘güvenilir liman’ sıfatıyla da yakından ilgilidir.

⁴² *Finans Haber*, “BRIC’in Rakibi MENA mı Olacak?”, 2 Mart 2011.

MENA için hiçbir ülkenin güvenlik sorunu olmadan insanca ve mutlu bir şekilde yaşayabileceği bir gelecek, şimdilik bir ‘fantezi’ gibi gözükmektedir. Batı dünyası mevcut petrol, potansiyel su kaynakları, vd. çıkarları yüzünden MENA’yı mesken tutmaktan vazgeçerse, bölge ülkelerinde hükümetler kendi halklarıyla barışık bir yönetim kültürü geliştirirlerse; iktisadi güvenliği bozan ya da tahrip eden unsurlar ‘güvenleştirilmek’ zorunda kalınmayacak ve böylece fantezi adım adım gerçeğe dönüşebilecektir.

KAYNAKÇA

- Abitbol, J. “The security conceptualization by NATO, Canada, and Afghanistan’s Local Perceptions Comparativestudy in a context of multiple stakeholders”, *Global Political Studies*, Malmö University IR 61-90, Fall 2009.
- Aras, B., Ş. Toktaş ve Ü. Kurt. “Araştırma Merkezlerinin Yükselişi: Türkiye’de Dış politika ve Ulusal Güvenlik Kültürü”, *SETA*, Kasım 2010; www.setav.org; erişim: 8/11/2015.
- “Yunanistan’ın nüfusu kadar Suriyeli evlerini terk etti”, *BBC-Türkçe*, 13 Şubat 2016; http://www.bbc.com/turkce/haberler/2016/02/160213_suriye_rakamlar; erişim: 2/10/2017.
- Brück, T. “Chapter 7. AssessingtheEconomicTrade-offsofthe Security Economy”, OECD, *The Security Economy*, 2004, pp. 101-126.
- Buzan, B. “Askeri Güvenliğin Değişen Gündemi”, *Uluslararası İlişkiler*, C. 5, S. 18 (Yaz), 2008, s. 107-123. www.uidergisi.com; erişim: 5/7/2016.
- C.A.S.E. Collective. “Critical Approachesto Security in Europe: A Networked Manifesto”, *Security Dialogue*, Vol. 37, No. 4, December 2006; <http://bueger.info/documents/Case%20manifesto%20as%20published.pdf>; accessed: 11//2015.
- Dellios, R. “Mandalic Regionalism in Asia: Exploring the Relationship between Regional Governance and Economic Security”, *International Relations*, <http://www.international-relations.com/CM8-1/Mandalic-Regionalism.pdf>; accessed: 5/9/2016.
- Devarajan, Shanta. “An Exposition of the New Strategy, ‘Promoting Peace and Stability in the Middle East and North Africa’”, *Worldbank Press*, 2015.

- FAO. "How close are we to # Zero Hunger? The State of Food Security and Nutrition in the World 2017; <http://www.fao.org/state-of-food-security-nutrition/en>; accessed: 25/9/2017.
- "BRIC'in Rakibi MENA mı Olacak?", *Finans Haber*, 2 Mart 2011; <http://finanshaber.mynet.com/detay/dunya/bricin-rakibi-mena-mi-olacak/1788>; erişim: 11/12/2016.
- Floyd, R. "Human Security and the Copenhagen School's Securitization Approach: Conceptualizing Human Security as a Securitizing Move", *Human Security Journal*, Vol. 5, Winter 2007.
- Gleick, P. "Environment and Security Water Conflict Chronology", *The World's Water*, Pacific Institute, 2006; <http://www.worldwater.org/chronology.html>
- Gupta, K. "The State of Securitization Theory: A Review of *The Politics of Insecurity*", *The Politics of Insecurity: Fear, Migration and Asylum in the EU*, London: Routledge, 2006. pp. 24-9.
- IEA (International Energy Agency). "Region- Middle East", 2015; <http://www.iea.org>; erişim: 5/10/2015.
- Jiyang, Y. "Economic security: Redressing imbalance", *China Security*, Vol: 3, No: 2, Spring, 2007, http://www.wsichina.org/cs6_5.pdf; accessed: 5/7/2016.
- Kahler, M. "Economic security in an era of globalization: Definition and provision", *School of International Relations and Pasific Studies*, University of California, 2005; <http://irps.ucsd.edu/assets/014/6745.pdf>; accessed: 20/7/2016.
- Kalaycı, İ. *Avrupalı Türkiye Ekseninde Orta Doğu'nun Ekonomi Politikası*, Nobel Yayınevi, Ankara, 2008.
- Krakov, M. "Ekonomik Güvenlik", *Uluslararası İlişkiler*, C. 5, S. 18 (Yaz), 2008, s. 125-150; www.uidergisi.com; erişim: 4/4/2016.
- Küçükşahin, A., İ. Safak ve Ç. Dedeoğlu. "Güvenlik Bağlamında Risk ve Risk Yönetimi", *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, Yıl: 5, S. 10, Aralık 2009, s. 5-34.
- Owen, R. "1970'lerde Arap Ekonomileri", çev: A. Bora, *Birikim*, Aylık Sosyalist Kültür Dergisi, Şubat, S. 22, 1991, s. 44-49.

- Paniagua, D. G. and J. G. Vargas-Hernández. ‘Securitization as a Factor of Economic Integration’, *Business Management Dynamics*, Vol. 1, No. 1, July 2011, pp. 94-106.
- Rachman, G. “Why the road to peace still runs through Jerusalem”, *Financial Times*, August 7, 2007; <http://www.ft.com/cms/s/556826fc-447f-11dc-90ca-0000779fd2ac.html>; accessed: 5/7/2016.
- Rustamov, R. *Azerbaycan Dış Politikasında Kimlik, Tehdit Algılaması ve Güvenlik Yaklaşımları*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.
- Schiffbauer, Marc, Abdoulaye Sy, vd. *MENA Development Report: Jobs or Privileges: Unleashing the Employment Potential of the Middle East and North Africa*, World Bank, Washington, 2015.
- START. *Overview: Terrorism in 2016*, Background Report, University of Maryland, August 2017; https://www.start.umd.edu/pubs/START_GTD_OverviewTerrorism2016_August2017.pdf; accessed: 1/10/2017.
- Stevens, B. “Chapter 1. The Emerging Security Economy: An Introduction”, *OECD, The Security Economy*, 2004, pp. 7-16
- Stewart, F. and S. Daws. “An Economic and Social Security Council at the United Nations”, *QEH Working Paper Series – QEHWPS68*, No: 68, March 2001.
- Tarakçı, N. “Ekonomik Kriz ve Sarmal Jeopolitik Gelişmeler”, *TASAM*, 2011; http://www.tasam.org/tr-TR/Icerik/4124/ekonomik_kriz_ve_sarmal_jeopolitik_gelismeler; erişim: 2/12/2016.
- Tweeten, L. “The Economics of Global Food Security”, *Citeserx*, 1998; www.citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.202; accessed: 3/10/2016.
- Voorhoeve, J. “Devise a comprehensive strategy against Middle Eastern strife”, *The Daily Star*, June 14, 2007; http://www.dailystar.com.lb/article.asp?Edition_ID=10&article_ID=83002&categ_id=5; accessed: 5/4/2015
- Waewer, O. “Toplumsal Güvenliğin Değişen Gündemi”, *Uluslararası İlişkiler*, C. 5, S. 18 (Yaz) 2008, s. 151-178; www.uidergisi.com; erişim: 11/7/2016.

- Williams, M. C. “Words, Images, Enemies: Securitization and International Politics”, *International Studies Quarterly*, No. 47, 2003, pp. 511–531.
- Woolverton, A. E., A. Regmi and M. A. Tutwiler. “The Political Economy of Trade and Food Security”, *ICTSD Programme on Agriculture Trade and Sustainable Development*, July 2010.
- World Bank. “A New Strategy for the World Bank Group, Economic and Social Inclusion for Peace and Stability in the Middle East and North Africa”, Washington, November 5, 2015.
- World Bank. *Middle East and North Africa Region: MENA Economic Monitor, The Economics of Post-Conflict Reconstruction in MENA*, Washington, April 2017.

Kamu Sağlık Politikalarının Oluşturulmasında Finansman Sorunları: Orta Asya ve Kafkasya Ülkelerinden Örnekler

Mustafa YILDIRAN¹
Mustafa Alpin GÜLŞEN²

Öz

Bu çalışma, Orta Asya ve Kafkasya ülkelerinde sağlık sisteminin finansman sorunlarını çözmek için oluşturulan finansman modellerini analiz etmek amacındadır. Makalede, eski Sovyet ülkeleri arasından Orta Asya ve Kafkasya yer alan, Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan, Kazakistan, Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan'dan oluşan 8 (sekiz) ülkenin analizi yapılmaktadır. Orta Asya ve Kafkasya Ülkeleri, Sovyetler Birliği'nden altyapı sorunları olan, yetersiz teçhizat ve personelle kamu tarafından yönetilen bir sağlık sistemi devralmıştır. Bu ülkeler, bağımsızlıklarını elde ettikten sonra gelişmiş ulusal sağlık sistemine sahip olamamıştır. Özellikle sağlık sisteminin aksaklıklarının giderilememesi, gayrikanuni finansman biçimlerinin yaygınlığı ve düşük gelirli vatandaşların sağlık hizmeti talebinin düşüklüğü gibi sorunlar halen devam etmektedir.

Anahtar kelimeler: *Sağlık sistemlerinin finansmanı, Kamu sağlık politikasının finansmanı, Orta Asya ve Kafkasya Devletleri.*

¹ Doç. Dr. Akdeniz Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü, mustafayildiran@akdeniz.edu.tr

² Doktora, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Maliye Ana Bilim Dalı, m.alpingulsen@gmail.com

The Financing Problems in the Formation of Public Health Policies: Evidence from Central Asia and Caucasus Region

Abstract

This study aims to analyze the ways in which the health system in Central Asian countries formed a model in solving their financing problems. The countries analyzed include eight post-Soviet states: Azerbaijan, Armenia, Georgia, Kazakhstan, Turkmenistan, Uzbekistan, Kyrgyzstan and Tajikistan. Central Asian countries inherited from the Soviet Union a public health system with challenging infrastructure problems, insufficient equipment and understaffing. After gaining independence, these countries failed to develop their national health system. In fact, they still suffer from certain issues, such as failure to correct the shortcomings of the health system, prevalence of shadow financing activity, and lower demand for healthcare services in low-income settings.

Keywords: *The financing of health systems, the financing of Public health policy, Central Asian and Caucasus Countries.*

1. Giriş

Dünyada *herkes için sağlık* (health for all) kavramı Orta Asya'dan tüm dünyaya yayılan bir kavramdır. Dünya Sağlık Örgütü'ne üye ülkeler tarafından 6-12 Eylül 1978 yılında Kazakistan'ın Almatı (eski adı Alma Ata) şehrinde 'tüm insanların sağlık koruması altına alınması ve birincil sağlık hizmetlerine ulaşımın kolaylaştırılması' amacıyla düzenlenen Uluslararası Birincil Sağlık Hizmetleri Konferansı ile 'herkes için sağlık' kavramı doğdu. Konferans bildirgesinde, düşük gelirli ülkelerde toplumun birincil sağlık hizmetlerine ulaşmasını ve çocuk ölümlerinin azaltılmasına yönelik bir kamu sağlık politikasının 2000 yılına kadar gerçekleştirilmesi vizyonu başta düşük gelirli ülkeler için tüm dünyaya milenyum gelişme hedefi olarak duyurulmuştur. Bu hedefin gerçekleştirilmesi ise devletlerin bir görevi olarak tanımlanmıştır.³ Almatı Deklarasyonu hazırlandığında Kazakistan başta olmak üzere Orta Asya ve Kafkasya ülkeleri Sovyetler Birliği hâkimiyeti altındaydı ve sosyalist sistemin bir parçasıydı. 1991 yılı itibarıyla çalışmanın kapsamını oluşturan ülkeler bağımsızlığına kavuştu ve kendileri için bağımsız kamu politikası oluşturma imkânı elde ettiler. Orta Asya ve diğer düşük gelirli ülkelerde bu sürede çocuk ölümleri azaldı ve ortalama hayat süresi uzadı. Buna rağmen ülkelerde kamu tarafından birincil sağlık hizmetlerinin yaygınlaştırılması ve bedelsiz olarak ulaşılması hedefi tam olarak gerçekleşmedi.⁴ Deklarasyonun belirlediği milenyum hedefine 2000'li yılların başında ulaşamadı. Bu ülkeler, ilgili dönemde siyasal ve iktisadi bir dönüşüm geçirdi. Sosyalist bir iktisadi modelden kapitalist bir iktisadi sisteme dönmüş ekonomik yapıların birincil hedefi ulusal sağlık sistemlerinin geliştirilmesinden çok siyasal ve ekonomik istikrara kavuşma çabasıydı.

Ülkelerde ekonomik refahın artmasına bağlı olan sağlık politikalarının geliştirilmesi sorunu geçiş ekonomileri özellikleri gösteren düşük gelirli Orta Asya ülkelerinde bütçe ve finansman şartlarına bağlıdır. İşte bu çalışma, Orta Asya ülkelerinde sağlık sisteminin finansman sorunlarını ve kamunun sağlık sistemini finanse etmek için oluşturulmuş modelleri ana-

³ Dünya Sağlık Örgütü (WHO), "Declaration of Alma-Ata", 2008, http://www.who.int/publications/almaata_declaration_en.pdf; accessed: 17.09.2014.

⁴ Jon Rohde, Simon Cousens, Mickey Chopra, Viroj Tangcharoensathien, Robert Black, Zulfiqar A Bhutta and Joy E Lawn, "30 Years After Alma-Ata: Has Primary Health Care Worked in Countries?", *The Lancet*, Vol. 372 (9642), 2008, pp. 950-961.

liz etmeyi amaçlamaktadır. Makalede, eski Sovyet ülkeleri arasından Orta Asya ve Kafkasya’da yer alan, Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan, Kazakistan, Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan’dan oluşan sekiz ülkenin analizi yapılmaktadır.

2. Kamu Sağlık Sistemleri ve Finansman Biçimleri

Kamu sağlık sistemi, hizmet dağıtımı, finansman ve ekonomik politikalarından oluşan bir bütündür. Devletler sağlık hizmetlerine genelde, *düzenleme (regulation) finansman (financing) ve hizmetlerin topluma dağıtımı (distribution)* şeklinde üç amaç için katılmaktadır.⁵ Sosyalist veya kolektivist siyasal/iktisadi rejimlerde kamu, üç fonksiyonun tamamını yerine getirir. Kapitalist veya piyasa temelli ekonomilerde ise devlet, değişik araç ve politikalarla sağlık sistemine katılır. Piyasa sisteminde esas olarak kamu regülasyonları yapılırken, değişik modellerde finansmana katılımı da söz konusudur.

Ülkelerde sağlık sistemi üç model olarak oluşmuştur. (1) *Ulusal Sağlık Modeli*, bu model Beveridge modeli olarak da bilinir. Bu sistemde tüm vatandaşların evrensel sağlık hizmetleri kamu tarafından karşılanır. Ulusal Sağlık Sisteminin finansmanı vergi gelirlerinden karşılanır. Uygulamalarda, prim veya sisteme katkı gibi unsurların bulunması da mümkündür. Danimarka, İrlanda, Yeni Zelanda ve İngiltere gibi ülkeler bu şekilde finanse edilmektedir. (2) *Sosyal Sigorta Modeli*, Bismarck modeli olarak da bilinir. Sistem, bireylerin zorunlu ödemeleri ile oluşturulan sağlık sigorta sistemi ile finanse edilir. Kamu kontrolünde ve özel katılımlı bir ödeme ve fon sistemi bulunur. Vergi tabanlı sigorta sistemleri de vardır. Avusturya, Belçika, Almanya, Lüksemburg ve Hollanda gibi ülkeler örnek verilebilir. (3) *Özel Sağlık Sigorta Sistemi*, çalışanların katıldığı veya bireyler tarafından özel sigorta işletmelerinden satın alınan bir sistemdir. Serbest piyasa sistemi içerisinde ulusal bir sosyal koruma sistemi olmaksızın bireylerin ayrı bir ödemesi ile finanse edilen sistemdir. ABD ve İsviçre gibi ülkelerde yaygındır.⁶ Sağlık sisteminin finansmanında, vergileme, sosyal sigorta sistemlerine katkı, gönüllü özel sigorta satın alma ve cepten ödeme yöntemleri de dünyada yaygındır.

⁵ Julio Frenk, “Dimensions of Health System Reform”, *Health Policy*, Vol. 27(1), 1994, pp. 19-34.

⁶ Robert Kulesher and Elizabeth E. Forrestal, “International models of health systems financing”, *Journal of Hospital Administration*, Vol. 3(4), 2014, pp. 127-139.

3. Orta Asya ve Kafkas Ülkelerinde Sağlık Sistemleri ve Finansmanı: Sosyalist Miras ve Dönüşüm

Sovyet toplumunda ve diğer sosyalist ülkelerde sağlık sistemi kamu sponsorluğunda, yüksek seviyede merkezileşmiş ve yaygın hastalıklarla mücadele anlayışına dayanmaktaydı. 1920'lerde dünya nüfusunun ortalama ömrü kısa ve hayat standardı düşüktür. Sovyet sistemi 1989'a kadar kamu sponsorluğunda merkezi sağlık politikası, kısmi başarıları ile birlikte sıkı bir şekilde sürdürüldü. Fakat 1970'lerden sonra, 280 milyon nüfusa ulaşan ve birbirinden çok uzak coğrafyada yaşayan bağlı cumhuriyetlere sağlık hizmetini sunmada, tek elden yönetilen Sovyet sağlık sistemi yetersiz kalmıştır. 1989'a gelindiğinde Sovyet sağlık sistemi, yetersiz fonlama, demode teçhizatla yürütülen sağlık hizmeti, eskiyen hastane binaları ve hayat beklenti süresinin düşmesi, nüfusa oranla sayısı artan fakat niteliği azalan sağlık personeli ile sağlık hizmetlerini sürdüremez noktaya gelmiştir.⁷ Sovyetler sağlık sisteminin 1960'larda hayat beklenti süresi 60 yıldır. Bu süre ABD'de 1960 yılında yaklaşık 69; 1986'ya geldiğinde ise 75'e yaklaşmış olmasına rağmen, aynı dönemde Sovyetler birliğinde 69,8 olarak gerçekleşmiştir. Sovyetlerde sağlık sisteminin halkın ömrünü artırıcı ve kalitesini geliştirici etkisinin olmamasının nedenleri arasında, toplumda aşırı alkol tüketimi, yetersiz sosyal imkânlar, sağlık göstergelerinin hizmetleri karşılamada zamanla yetersiz kalması ve sağlık sektöründeki sabit yatırımların eksikliği ifade edilebilir.⁸

Tablo 1'de Sovyetler Birliği ve ABD'ye ait seçilmiş temel sosyal ve sağlık göstergeleri gösterilmiştir. Bu kıyaslamanın yapılma nedeni, söz konusu iki ülkenin gerek coğrafi büyüklük gerekse nüfuslarının birbirine yakın olmasıdır.

Sovyetler Birliği ile ABD arasındaki rekabet kapsamında, sağlık bakımından Sovyetler Birliği'nin hedeflerinden birisi de Batı'yı yakalamak ve Batı'yı aşmaktır. Tablo 1'in ortaya koyduğu gibi Sovyetler Birliği, sağlık personeli ve tesisler bakımından niceliksel üstünlük sağlamış ancak sistem kalitesinde, nüfusun genel sağlığında ve harcama düzeyinde ABD'nin gerisinde kalmıştır.

⁷ Diane Rowland and Alexandre V. Telyukov, "Soviet Health Care from Two Perspectives", *Health affairs*, Vol. 10(3), 1991, pp. 71-86.

⁸ Bernd Rechel, Bayard Roberts, Erica Richardson, Sergey Shishkin, Vladimir M Shkolnikov, David A Leon, Martin Bobak, Marina Karanikolos and Martin McKee, "Health and Health Systems in the Commonwealth of Independent States", *The Lancet*, Vol. 381(9872), 2013, pp. 1145-1155.

Tablo 1. Seçilmiş Temel Sağlık Göstergeleri (Sovyetler Birliği ve ABD, 1986)

Göstergeler	Sovyetler Birliği	ABD
Nüfus (Milyon)	280	240
Hastanelerin Sayısı (1980)	23.100	6.230
Yatak Sayısı (Yüz Bin Kişiye Düşen)	1.307	410
Hekim Sayısı (Yüz Bin Kişiye Düşen)	429	225
Hemşire Sayısı (Yüz Bin Kişiye Düşen)	606	661
Toplam Sağlık Harcaması (Milyar Dolar, 1979)	27,9	2,12
Toplam Sağlık Harcaması (GSYH %, 1989)	3,4	11,4
Bebek Ölüm Oranı (Bin Canlı Doğumda,1986)	25,1	10,4
Anne Ölüm Oranı (Bin Canlı Doğumda,1986)	47,7	7,2
Hayat Beklenti Süresi (Yıl,1986)	69,8	74,8

Kaynak: Diane Rowland and Alexandre V. Telyukov, "Soviet Health Care from Two Perspectives", *Health affairs*, Vol. 10(3), 1991, pp. 73

Büyükölük ve yaş dağılımı bakımından nispeten karşılaştırılabilir nüfusa rağmen, ülkeler sağlık harcamaları ve kaynaklar açısından farklılıklar göstermektedir. Sovyetler Birliği, ABD ile kıyaslandığında kişi başına üç kat daha fazla hastane yatağı ve kişi başına iki kat daha fazla hekime sahip olmasına rağmen, ABD'nin sağlık hizmetleri için harcadığı tutarın yalnızca sekizde bir oranını harcamaktadır. Diğer taraftan Sovyetler Birliği'nin bebek ve anne ölüm oranları ile hayat beklenti süresinin ABD'nin oldukça gerisinde olması, sağlık harcamalarının fazla olsa bile sağlık hizmetlerinin kalitesinin düşükölüğü hakkında önemli bir gösterge olmaktadır.

Sovyet sistemi tek merkezden yönetilen ve kamunun başarılı bir şekilde yönettiği, temel sağlık sorunlarını çözebilen kamu sağlık modeli ile (bütün eksikliklerine rağmen) dünyada kamunun sağlık hizmeti sunabileceğini göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca Sovyet sağlık modeli, yerel otorite-

lere bağı, *bağımsız* hizmet sağlayan ve Sağlık Ocakları şeklinde örgütlenen kurumlar vasıtasıyla temel sağlık hizmetlerini sunmaktadır. Ek olarak Sovyet sisteminde hekimler dışında bir sağlık personeli türü olan *Feldsher* ile orta seviyede salgın hastalıklarla mücadele edilmekte ve normal doğum, ilk yardım ve basit ameliyatlara yapılmaktaydı. Fakat Sovyet sistemi, toplam nüfusun %15'ine dağıtılmayan sağlık hizmetlerini içermekteydi. Yine sağlık sektörünün milli gelirden düşük pay alması, söz konusu ülkelerin sağlık teknolojisinde geride kalmalarına neden olarak toplum ihtiyaçlarının karşılanmasında önemli sorunlarla karşı karşıya olmalarına yol açmaktaydı. Bu ortamda enformel sağlık tedarikçileri ve kayıt dışı finansman biçimleri de oluşmaya başlamıştır.⁹

Sovyet sistemi döneminde veya bağımsızlıklarının ilan edildiği 90'lı yılların başında söz konusu ülkeler 2000 Doların altında olan kişi başına düşen milli gelir ile düşük veya ortanın altı gelir grubu kategorisinde yer almaktadır (Tablo 1).

Tablo 2. Seçilmiş Ülkelere ait GSMH (1990)

Ülkeler	GSMH (Milyar Dolar)	GSMH (Kişi başı, dolar)	Gelir Grubu 1980-90
Azerbaycan	8,858	1.237,3	Düşük
Ermenistan	2,257	636,6811	Düşük
Gürcistan	7,754	1.614,64	Düşük
Kazakistan	26,933	1.647,5	Alt Orta Gelir
Kırgızistan	2,674	608,9	Düşük
Tacikistan	2,629	496,4	Düşük
Türkmenistan	3,232	881,2	Düşük
Özbekistan	13,36	651,4	Düşük

Kaynak: <http://data.worldbank.org/indicator> ve <http://apps.who.int/nha/database>

⁹ Ibid, pp. 71-86.

1990'lı yıllarda Sovyet sisteminden ayrılan bu ülkeler, sosyalist ve merkezi bir ekonomik yapıdan kapitalist ve piyasaya dayalı bir sisteme geçiş yapmıştır. Sovyet mirası ve yetersiz kamu kaynakları sonucunda, alt gelir gruplarına ait söz konusu ülkelerde sağlık hizmetleri, (i) halk sağlığı ve tıbbi bakım hizmetlerinin ilkel olması, (ii) yetersiz ilaç ve medikal malzeme, (iii) nitelikli işgücünün yokluğu, (iv) nüfusun büyük bir kısmının kırsal alanda yaşaması nedeniyle sağlık hizmetlerine (klinik, hastane ve sağlık merkezlerine) erişimin zorluğu gibi sorunlar, anne-bebek ölümü ve yaşam süresi gibi temel sağlık göstergelerini olumsuz etkilemektedir.

Tablo 3. Ülkelere Ait Toplum Sağlığı Göstergeleri (1980-1990)

Ülkeler	Kırsal Nüfus (Toplam nüfusun %)		Yaşam Beklentisi (Yıl)		Bebek Ölümleri (Canlı doğan bin bebek için)		Anne Ölümleri (Yüz bin canlı doğum için)
	1980	1990	1980	1990	1980	1990	1990
Azerbaycan	47	46	65	65	84	75	60
Ermenistan	34	33	71	68	61	43	58
Gürcistan	48	45	69	70	49	41	34
Kazakistan	46	44	67	68	58	45	91
Kırgızistan	61	62	63	68	78	55	85
Tacikistan	66	68	62	63	100	85	68
Türkmenistan	53	55	61	63	96	73	66
Özbekistan	59	60	65	67	92	59	66

Kaynak: <http://data.worldbank.org> ve <http://data.uis.unesco.org>

Diğer taraftan, düşük ve orta gelirli ülkelerin sağlık sisteminin finansmanında sosyal sigorta sisteminin katkısının çok az olduğu veya hiç olmadığı görülmektedir. Dünya Sağlık Örgütü'nün yayınladığı tüm raporlarda, söz konusu ülkelerin özel sigorta sisteminin de olmaması veya gelişmemesi nedeniyle, sağlık sistemi finansmanının büyük bir kısmının cepten ödeme (out-of pocket) yoluyla karşılandığı ve aynı zamanda kayıt dışı ödeme yöntemlerine (para, hediye) başvurulduğu görülmektedir.

Tablo 4. Alt Gelir Gruplarının Genel Sağlık Sorunları

Toplumsal	Fiziki, finansal ve beşerî engeller
Hizmet Sunumu	Nitelikli işgücünün yokluğu
	Ücretlerin düşüklüğü ve motivasyon sorunu
	Teknik rehberlik ve denetim zayıflığı
	Yetersiz ilaç ve medikal malzeme
Politik ve Stratejik Yönetim	Altyapı ve ekipman yokluğu
	Katı merkezi planlama
	Regülasyonların yetersizliği (özellikle ilaç sektörü)
	Merkez ve yerel yönetimler arasında ortak karar alma sorunu
	Kullanıcının ihtiyaçlarına ve tercihlerine teşviklerin yokluğu
Hükümet Politikası	Engelleyici ve Yetersiz Bürokrasi
Politik ve Fiziki Çevre	Yönetişim ve Genel Politikalar (örneğin; Basına sansür, politik istikrarsızlık, şeffaflığın olmaması vd.)
	İklimin ve coğrafyanın hastalığa yatkınlığı ve hizmetin sunumu için olumsuz fiziki çevre
Küresel	Doktor ve hemşirelerin yüksek gelirli ülkelere göç etmesi

Kaynak: Anne Mills, "Health Care Systems in Low- and Middle-Income Countries". *The New England Journal of Medicine*, Vol. 370(6), 2014, pp. 552-557.

4. Orta Asya ve Kafkasya’da Bağımsız Ülkeler, Sağlık Sistemi ve Finansman Biçimleri

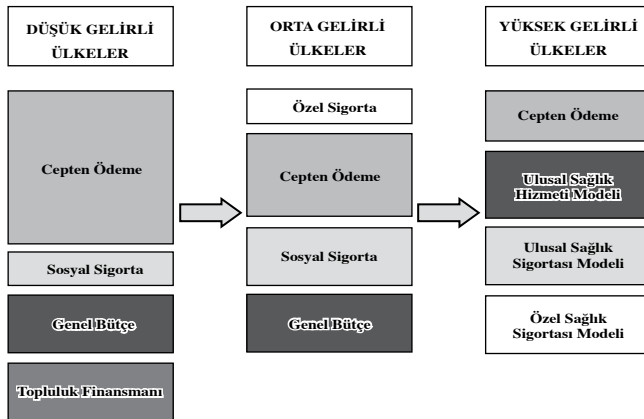
20.yy ‘da düşük ve orta gelirli ülkelerin birçoğu geçmiş yıllarda yapılmaya başlanan iktisadi ve idari reformların sonuçlarını almaya başlamıştır. Bu dönemde HIV/AIDS, anne-çocuk sağlığı gibi spesifik alanlarda yürütülen çalışmalar sayesinde ve bu alanlara fon aktarmasıyla kısmi iyileşmeler olmuştur. 2000’li yıllarda sağlık sistemindeki değişimler radikal bir değişim göstermemekle birlikte, yaşam süresinde artış, bebek ölümlerinde ve anne ölümlerinde azalış ortaya çıkmaktadır (Tablo 5). Bu durum, komünizm sonrasında ilk şoku atlatan devletlerin zaman içerisinde olumlu bir değişim göstermesinin mümkün olabileceğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Tablo 5. Toplum Sağlığının Temel Göstergeleri (2000-2010)

Ülkeler	Kırsal Nüfus (Toplam Nüfusun %)		Yaşam Beklentisi (yıl)		Bebek Ölümleri (Canlı doğan bin bebek için)		Anne Ölümleri (Yüz bin canlı doğum için)	
	2000	2010	2000	2010	2000	2010	2000	2010
Azerbaycan	49	47	67	70	61	34	57	27
Ermenistan	35	36	71	74	27	16	40	40
Gürcistan	47	47	72	74	31	15	37	33
Kazakistan	44	29	66	68	38	19	71	40
Kırgızistan	65	29	69	69	42	27	100	79
Tacikistan	74	73	64	67	75	45	89	48
Türkmenistan	54	52	64	65	66	51	81	65
Özbekistan	63	64	67	68	53	40	48	40

Kaynak: <http://data.worldbank.org/indicator>

Söz konusu ülkelerin sağlık sistemi finansmanının genel yapısına bakıldığında, bu ülkeler aşırı kamu borcu olmadan ve dış borç almadan temel kamusal ve bireysel sağlık hizmetleri harcamalarını finanse etmede zorlanmaktadır. Ek olarak, uluslararası standartlara uyacak şekilde kaynakları tahsis edememektedir. Bu açıdan özellikle cepten ödeme yöntemiyle sağlık hizmetlerinin finansmanı düşük gelirli ülkelerde yaygın olarak görülmekteyken sağlık sigortası yöntemi ile finansman oldukça düşük düzeylerde kalmaktadır (tablo 6).

Tablo 6. Ülke Gelirlerine Göre Sağlık Sistemi Finansman Eğilimleri

Kaynak: George Schieber, Cristian Baeza, Daniel Kress ve Margaret Maier, "Financing Health Systems in the 21st Century", (eds.) Dean T. Jamison et al., *Disease Control Priorities in Developing Countries*, Oxford University Press, 2006, pp. 231.

İktisadi büyümenin, sağlık sisteminin iyileştirilmesi ve daha fazla kişinin sağlık ihtiyaçlarının karşılanmasına yardımcı olmak suretiyle toplum sağlığı üzerinde önemli bir etkisi vardır. Dolayısıyla iktisadi büyüme, sağlığın iyileştirilmesinde belirleyici bir faktör; sosyal koruma sistemleri için ise yeni bir finansman kaynağı olanağı yaratmaktadır. GSMH'nin artmasıyla birlikte, toplum sağlığını iyileştirme yolunda alınacak kararların bağımsız olması sağlanırken; kişi başına düşen gelirin artması ile birlikte ise yaşam beklentisi gibi refahla ilgili göstergelerin iyileştiği görülmektedir.¹⁰ Burada dikkate alınması gereken husus, gelir dağılımında eşitliğin sağlanması ve sağlık hizmetlerine erişimin önündeki diğer engellerin kaldırılmasıdır.

Tablo 7. Ülkelerin Sağlık Sistemi Finansman Göstergeleri (2000-2010)

Ülkeler	GSMH (Milyar dolar)		GSMH (Kişi başı)		Toplam Sağlık Harcaması (TSH) (GSMH%)		Genel Bütçe Sağlık Harcaması (TSH%)		Özel Sağlık Harcaması (TSH%)		Dış Kaynaklar (TSH%)	
	2000	2010	2000	2010	2000	2010	2000	2010	2000	2010	2000	2010
Azerbaycan	5,273	52,903	655	5.843	4,7	5,3	19	22	81	78	4	1
Ermenistan	1,912	9,26	621	3.124	6	5	18	42	82	58	9	8
Gürcistan	3,057	11,639	692	2.964	7	10	17	23	83	77	1	3
Kazakistan	18,292	148,047	1.229	9.071	4,2	7,3	51	57	49	43	7	1
Kırgızistan	1,37	4,794	280	880	4,7	6,7	44	56	56	44	6	11
Tacikistan	0,861	5,642	139	740	4,6	6	20	26	80	74	2	8
Türkmenistan	2,905	22,148	645	4.393	3,9	2	82	62	18	38	1	1
Özbekistan	13,76	39,333	558	1.378	5,3	2	48	51	52	49	7	2

Kaynak: <http://apps.who.int/nha/database/ViewData/Indicators/en>

Tablo 7 ve 8 birlikte düşünüldüğünde ülkelerin gelir grupları değiştikçe sağlık sisteminin finansmanının da değiştiği görülmektedir. Düşük gelir gruplarında sosyal sigorta sisteminin gelişmemesi ve özellikle vergi gelirlerinin düşük olması, genel bütçe harcamalarının toplam sağlık harca-

¹⁰ Maryse Gaimard, *Population and Health in Developing Countries*, Springer, Switzerland, 2014, pp. XVI.

maları içindeki payının yetersiz olmasına ve sağlık harcamalarının büyük bir kısmının cepten ödeme yöntemiyle karşılanmasına neden olmuştur. Diğer taraftan ülkelerin 1980-1990 dönemine kıyasla gelir seviyesinin yükselmesiyle toplam sağlık harcaması (GSMH'ye oranla) artış göstermiştir.

Tablo 8. Ülkelerin Gelir Gruplarının Sınıflandırılması (2000-2010)

Ülkeler	Azerbaycan	Ermenistan	Gürcistan	Kazakistan	Kırgızistan	Tacikistan	Türkmenistan	Özbekistan
Gelir Grubu	Orta Üstü	Orta Altı	Orta Altı	Orta üstü	Orta Altı	Düşük	Orta Üstü	Orta Altı

Kaynak: <http://apps.who.int/nha/database/ViewData/Indicators/en>

Burada önemli olan husus ise Türkmenistan ve Özbekistan'ın sadece toplam sağlık harcamalarına (GSMH%) bakıldığında sağlığa yapılan harcamanın düştüğü ancak artan milli gelir ile birlikte kişi başına düşen sağlık harcamalarının artış eğiliminde olduğu gözlemlenebilmektedir.

Tablo 9. Ülkelerin Sağlık Sistemi Finansmanında Makro Göstergeler (2000-2010)

Ülkeler	Cepten Ödeme (Toplam Özel Sağlık Harcaması %)		Cepten Ödeme (Toplam Sağlık Harcaması %)		Özel Sağlık Sigortası (Toplam Özel Sağlık Harcaması %)		Genel Bütçe Sağlık Harcaması (Genel Bütçe Harcamaları %)		Sosyal Güvenlik Fonu (Genel Bütçe Sağlık Harcaması %)	
	2000	2010	2000	2010	2000	2010	2000	2010	2000	2010
Azerbaycan	78	89	63	69	<0,5	1	5	4	~0	~0
Ermenistan	95	97	77	56	...	1	5	7
Gürcistan	99	90	83	69	1	4	7	7	46	79
Kazakistan	99	99	49	42	<0,5	<0,5	9	11
Kırgızistan	89	87	50	39	12	12	10	61
Tacikistan	99	91	79	67	<0,5	1	6	6
Türkmenistan	100	100	18	38	14	9	7	7
Özbekistan	100	94	52	46	...	6	9	9

Kaynak: <http://apps.who.int/nha/database/ViewData/Indicators/en>

Bu dönemde orta gelirli ülkelerdeki gelir grupları arasındaki eşitsiz gelir dağılımı dışında toplam sağlık harcamalarına yapılan iyileştirmelere rağmen cepten ödemelerin yüksek olması önemli bir sorundur. Finansal korumanın ve kapsamının yetersiz olması ülke politikalarının doğru düzenlenmediğini göstermektedir.¹¹ Bu açıdan kamu kaynaklarının toplum sağlığına *rasyonel* çerçevede tahsis edilmesi, hem cepten ödemelerin gelir dağılımında adaleti bozucu etkisini azaltacak hem de beşerî sermayenin niteliğini artıracaktır.

5. Orta Asya ve Kafkasya Ülke Örneklerinde Genel Sağlık Durumu ve Finansman Biçimleri

2000 yılında Dünya Sağlık Raporu sağlık sistemlerinde olması gereken 3 temel hedefe dikkat çekmiştir. Bunlar (i) toplumun beklentilerine cevap verme, (ii) yüksek maliyetli hastalıklara karşı finansal koruma sağlama ve (iii) toplum sağlığını yükseltecek sağlık hizmetleri sunma olarak sıralamıştır.¹² Gelişmekte olan ülkelerin birçoğu en azından temel sağlık hizmetlerini sağlamak, ilaç desteğini ve hizmetin kalitesini arttırmak için reformlar yapmıştır. Diğer yandan sağlık hizmetlerini sağlayacak şekilde fon toplamak, fonları toplayabilecek (fonları tek bir havuzda toplamak gibi) yeni yönetim mekanizmaları bulmak ve mevcut olan sağlık sistemlerinin finansman kaynaklarını genişletmek amacıyla reformlar yapılmıştır. Ancak bu reformlar, beraberinde kaynakların yetersizliği ya da mevcut kaynakların etkinsiz kullanımı nedeniyle sağlık hizmetlerine eşitsiz erişimi de beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla sosyal sigorta gibi finansal koruma sunan ülkelerde cepten ödemeler düşük olmakla birlikte nispeten yüksek kaliteli sağlık hizmetlerinden faydalanma imkânı da sunmaktadır.¹³

¹¹ Pablo Gottret ve George Schieber, *Health Financing Revisited: a Practitioner's Guide*, World Bank Publications, USA, 2006, pp. 253.

¹² Wei Han, "Health Care System Reforms in Developing Countries", *Journal of Public Health Research* Vol. 1(e31), 2012, pp.199.

¹³ Wim Van Lerberghe, Tim Evans, Kumanan Rasanathan and Abdelhay Mechbal, "Primary Health Care: Now More Than Ever", *The World Health Organization Report, Switzerland*, 2008, pp.24.

Tablo 10. Ülkelerin Nüfus ve İktisadi Göstergeleri (2015)

Ülkeler	Azerbaycan	Ermenistan	Gürcistan	Kazakistan	Kırgızistan	Tacikistan	Türkmenistan	Özbekistan
Nüfus (Milyon)	9,65	3	3,73	17,54	5,9	8,45	5,37	31,26
Nüfus Artışı (% , 2010-2015)	1,3	-0,3	...	1,5	1,7	2,4	1,3	1,8
GSMH (Milyar dolar)	76,025	10,529	13,965	214,370	7,663	9,796	51,047	67,655
GSMH (Kişi Başına Dolar)	7.886	3.489	3.757	9.795	1.269	1.099	9.031	2.038
Vergi Geliri (GSMH%)	16	21	24	10	18
Toplam Sağlık Harcaması (GSMH%, 2014)	5,6	4	7	4,3	6,7	6,8	2	6,1

Kaynak: <http://data.worldbank.org/indicator> ve <http://www.adb.org/publications/basic-statistics-2016>

Ülkelerin GSMH'leri artarken cepten ödeme harcamalarının yüksek olması, söz konusu ülkelerde fazlaca bulunan yoksul kesimin sağlık hizmetlerine erişimini pahalı hale getirmekte ve bu durum hastaneye gidilmesine veya sağlık sorunlarını bitkisel tedavi gibi yöntemlere başvurarak çözülmesine yol açmaktadır.

Tablo 11. Ülkelerin Sağlık Sistemi Finansmanında Alt Göstergeler (2014)

Ülkeler	Cepten Ödeme (Toplam Sağlık Harcamasının%)	Cepten Ödeme (Özel Sağlık Harcamalarının %)	Özel Sigorta (Özel Sağlık Harcamalarının %)	Sosyal Güvenlik Fonu (Genel Bütçe Sağlık Harcaması%)
Azerbaycan	72	91	1	~0
Ermenistan	54	94	6	...
Gürcistan	59	74	24	52
Kazakistan	45	99	<0,5	...
Kırgızistan	39	90	...	64
Tacikistan	62	87	<0,5	...
Türkmenistan	35	100	...	7
Özbekistan	44	94	6	...

Kaynak: <http://apps.who.int/nha/database/ViewData/Indicators/en>

Diğer taraftan kamu sağlık sigortasına yönelik girişimler devam etmekte ancak sunulan hizmetin ve kapsadığı nüfusun yeterli olmaması bir sorun olarak günümüzde varlığını sürdürmektedir. Özel sağlık sigortasının kapsadığı nüfus ise çoğunlukla doğrudan yabancı yatırımlar sonucu kurulan çok uluslu şirketlerin personeli olduğu görülmektedir. Reformlar sonucunda ilerlemeler olmasına rağmen önemli bir finansman kaynağı olan vergi gelirlerinin düşüklüğü, kırsal alandaki yoğun nüfusun sağlık hizmetlerine erişiminin kısıtlı olması ve altyapı yetersizliği, yoksulluğun fazla olduğu bu ülkelerdeki sağlık sistemi finansmanının önemli bir diğer sorunudur.

Sağlık masraflarının cepten ödeme yöntemiyle yapılması hastalıkların tedavi maliyetlerini de yükseltmekte ve düşük geliri hane halkı bütçesinde önemli bir sorun olmaktadır. Diyabet, kanser, kalp-damar hastalıkları ve kronik solunum hastalıklarının tedavisi hem uzun hem de son derece pahalı olması bu soruna örnek olarak gösterilebilir.¹⁴ Yoksulluğun yanında

¹⁴ Ala Alwan, "Global Status Report on Noncommunicable Diseases 2011", *WHO Library Cataloguing-in-Publication Data*, 2011, Switzerland pp.3.

cepten ödeme harcamalarının fazla olmasından kaynaklanan yolsuzlukların (nakit veya hediye şeklindeki rüşvetin) artışı, nitelikli personelin ve tıbbi ekipmanların sayıca ve teknolojik olarak yetersizliği gibi nedenlerle sağlık sisteminde yapılan reformlar beklenen sonucu verememiştir. Bununla birlikte, yaşam beklentisi gibi temel sağlık göstergeleri ise iyileşme göstermektedir.

Tablo 12. Ülkelerin Temel Sağlık Göstergeleri (2015)

Ülkeler	Kırsal Nüfus (Toplam Nüfusun%)	Yaşam Beklentisi (Yıl)	Bebek Ölümleri (Bin Canlı Doğumda)	Anne Ölümleri (Yüz Bin Canlı Doğumda)	İnsani Gelişmişlik Endeksi (187 Ülke, 2013)
Azerbaycan	46	71	30	26	76
Ermenistan	37	75	13	25	87
Gürcistan	46	75	11	36	79
Kazakistan	47	70	15	26	70
Kırgızistan	64	70	22	75	125
Tacikistan	73	67	41	44	133
Türkmenistan	50	65	47	61	103
Özbekistan	64	68	37	36	116

Kaynak: <http://data.worldbank.org/indicator> ve UNDP “Sustaining Human Progress: Reducing Vulnerabilities and Building Resilience”, *Human Development Report*, USA, 2014, pp.160

5.1. Azerbaycan

Azerbaycan 1991 yılında Sovyetler Birliği’nden bağımsızlığını ilan eden önemli gaz ve petrol rezervlerine sahip Güney Kafkasya ülkesidir. Azerbaycan’da sağlık sistemi halen büyük ölçüde Sovyetlerden miras kalan Semashko Sistemi’nde¹⁵ olduğu gibi sağlık tesislerinin kamuya ait olduğu, istihdam ve kaynak planlanmasının merkezden yapıldığı sağlık

¹⁵ Semashko Sistemi, Sovyetler döneminde geliştirilen ve daha sonra Orta ve Batı Avrupa’ya yayılmış, istihdamın tamamının devlet tarafından yapıldığı ve vergi temelli bir sağlık sistemidir. Sağlık hizmetlerine (çoğunlukla ayaktan hastalar için) erişimin ücretsiz olması hedeflenmiştir (Saskia J. Grielen, Wienke G.W. Boerma and Peter P. Groenewegen, “Unity or Diversity? Task Profiles of General Practitioners in Central and Eastern Europe”. In: *European Journal of Public Health*, Vol. 10, 2001, pp. 249).

sistemine sahiptir.Günümüze kadar değişen ise toplam sağlık harcamalarının yarısından fazlasını kamu harcamalarının değil özel harcamaların oluşturmasıdır.¹⁶

Tablo 13.Azərbaycan Sağlık Sistemi Finansmanında Temel Göstergeler (1995-2014)

	1995	2000	2005	2010	2014
Toplam Sağlık Harcaması (TSH) (GSMH%)	6	5	8	5	6
Bütçeden Yapılan Sağlık Harcaması (TSH%)	24	19	11	22	20
Özel Sağlık Harcaması (TSH%)	76	81	89	78	80
Bütçeden Yapılan Sağlık Harcaması (Toplam Bütçe Harcamalarının%)	7	5	5	4	4
Dış Yardımlar (TSH%)	1	4	<0.5	1	1
Sosyal Güvenlik Fonu (Bütçeden Yapılan Sağlık Harcaması%)	-	-	-	-	-
Cepten Ödemeler (Özel Sağlık Harcamalarının%)	87	78	93	89	91
Özel Sigorta (Özel Sağlık Harcamalarının%)	<0.5	<0.5	<0.5	1	1
Cepten Ödemeler (TSH%)	66	63	82	69	72
Bütçeden Sağlığa Yapılan Harcamalar (GSMH%)	1	1	1	1	1

Kaynak: <http://apps.who.int/nha/database/ViewData/Indicators/en>

Azərbaycan sağlık sisteminin finansmanında cepten ödemeile vergi gelirleri önemli rol oynamaktadır. Yerel seviyede sağlık sektörünün finansmanı yerel yönetim otoritelerine aiten ulusal seviyedeki hizmet sağlayıcıları ile sıhhi- epidemiyolojik hizmetlerin finansmanı ise Sağlık Bakanlığı tarafından fonlanmaktadır. 1990'lardaki ekonomik çöküşün

¹⁶ Fuad Ibrahimov, Aybaniz Ibrahimova and Erica Richardson, "Health financing in Azerbaijan: Political Barriers on the Road to Reform" *Eurohealth*, Vol. 16(2), 2010, pp. 25.

yanında Ermenistan ile olan çatışma ortamı, kamu harcamalarında sağlığa ayrılan payı düşürmüştür. 2000'lerin başında petrol ürünlerinden elde edilen gelirle bu olumsuz koşullar düzelmeye başlamıştır. GSMH'ye oran olarak 2000'lerin başında yaklaşık %4 olan sağlık harcaması, 2014 itibariyle %5 in üzerinde gerçekleşmiştir. Hükümetin bütçeden yaptığı sağlık harcamaları 2000 yılında %5,4 iken, 2008 yılında %3'e düşmüştür.¹⁷ 2014 yılına gelindiğinde ise bu rakamın %4 civarında olduğu görülmektedir.¹⁸

1990'larda kamu sağlığını finanse eden sistemin çökmesi sonucunda Azerbaycan sağlık sisteminin en büyük finansman kaynağı özel sağlık harcamaları olmuştur. Mevcut yapıda cepten ödeme ve genel vergi gelirleri, sağlık harcamalarının en önemli finansman kalemleridir. Özel sağlık sigortası ile bağışların oranı ise nispeten daha azdır. Zorunlu sigorta yöntemine 1999'da başlanmasına ve 2008 yılında hukuki ve idari regülasyonlarla güçlendirilmesine rağmen, henüz zorunlu sağlık sigortası sistemine geçilmemiştir. Bütçeden ayrılan payın düşüklüğü ve devlet garantili girişimlerin yetersizliğinin bir sonucu olarak cepten ödemeler, 2007 yılında toplam sağlık harcamaları içinde %61,5'lik bir pay oluşturmaktadır. 2011 yılına gelindiğinde ise bu oran %72,5 olmuştur.¹⁹ Devletin karşılamadığı ilaç ve sağlık hizmetlerinden yararlanmak zorunda olan bireylerin ödediği bu finansman yöntemi, kayıt dışılığı ve keyfi fiyat belirlemeyi artırmaktadır. Dünya Sağlık Örgütü'nün (2014) tahminlerine göre 2007-2014 arasında toplam sağlık harcamalarında özel sağlık sigortasının katkısı yaklaşık %1'dir. 1995'ten beri var olan gönüllü sağlık sigortası uygulaması hem kapsadığı nüfus hem de toplam sağlık harcamalarındaki payı oldukça kısıtlı kalmıştır. Nüfusun bu %1'lik kesimi ise petrol sektöründeki büyük şirketlerin personelleri oluşturmaktadır.²⁰

¹⁷ Fuad Ibrahimov, pp. 20-22.

¹⁸ WHO, "Health System Financing Country Profile: Azerbaijan", http://apps.who.int/nha/database/Country_Profile/Index/en, 2014; accessed: 20.06.2016.

¹⁹ WHO, 2014

²⁰ Fuad Ibrahimov, "Health financing in Azerbaijan: Political Barriers on the Road to Reform" pp. 28-33

Tablo 14. Azerbaycan'ın Temel Sağlık Göstergeleri (1995-2013)

	1995	2000	2005	2010	2013
Yaşam Beklentisi	65	67	69	70	71
Bebek Ölüm Oranı (Canlı Doğan BinBebekte)	75	61	44	34	30
Anne Ölüm Oranı (Yüz BinCanlı Doğumda)	83	57	36	27	26
Tüberküloz Oranı (Yüz BinKişide)	638	681	341	128	85

Kaynak: <http://data.worldbank.org/indicator>

5.2. Ermenistan

Güney Kafkasya'da yer alan Ermenistan'da Sovyet tarzı ekonomik yapı altında, yatarak veya poliklinikte yapılan herhangi bir tıbbi işlemde ücret alınmamaktaydı. Ermenistan sağlık sisteminin böyle bir yapıda olmasının olumsuz yanı ise merkezi yönetimin toplumsal ihtiyaçları belirlemedeki eksikliği nedeniyle aşırı hastane ve sağlık personeli bulunmakta ve bu durumun doğal bir sonucu olarak da bütçe üzerinde negatif bir etkide bulunmasıdır.²¹

Ermenistan'daki toplam sağlık harcamaları 1995 yılında GSMH'nin %6'sı olarak gerçekleşirken bu oran 2014 yılında %4'e düşmüştür. Bağımsızlıktan bu yana bütçeden sağlığa ayrılan kamu harcaması GSMH'ye oranla %2'yi aşmamıştır ve bu oran diğer ülkelerle kıyaslandığında oldukça düşüktür. Ermenistan Hükümeti'nin, özellikle de küresel ekonomik krizden beri ülkenin karşılaştığı mali zorluklar göz önüne alındığında, sağlık harcamalarının genişletilmesi sınırlı kalmıştır. Bütçeden yapılan sağlık harcamalarının toplam sağlık harcamaları içindeki payı 1995 yılında %31 iken 2000 yılında bu oran %18'e düşerek en düşük noktaya ulaşmıştır. Ancak bu dönem sonrasında hızla artarak 2014'de %43 olarak gerçekleşmiştir.

²¹ Tamara Tonoyan, "Health care system in Armenia: Past, present and prospects", *Diskussionspapiere/ Technische Universität Berlin, Fakultät Wirtschaft und Management*, No. 2004/11, 2004, pp. 6.

Ermenistan sağlık hizmetlerini finansmanında cepten ödemelerin halen yüksek oranlarda olması ise Ermenistan sağlık sistemi için önemli bir sorun olarak günümüzde de devam etmektedir.²² Dolayısıyla Ermenistan'ın makro ekonomik yapısının güçsüz olması nedeniyle kamunun sağlık hizmetlerinin finansmanında payının düşük olmasına yol açmaktadır.

Diğer taraftan ekonomideki artan kayıt dışı ekonomik yapı, eski sosyal sigorta ve güvenlik mekanizmasının negatif etkilenmesine neden olmuştur. Dünya Bankası tahminlerine göre, Ermenistan'da sağlık sektöründe rüşvet gibi kayıt dışı ödeme yapan hastaların oranı, eski Sovyet ülkeleri arasında ilk sırada yer alarak %91 olarak ifade edilmiştir.

Cepten ödemelerin yüksek oranlarda olması sağlık hizmetlerine erişimi engellemektedir. Buna ek olarak, sağlık hizmetlerine erişimde kayıt dışı ödemelerin önemli bir etken olması nedeniyle, vatandaşların sağlık hizmetlerine olan talep önemli oranda azalmıştır. Bu nedenle, hastane yataklarının yarısından çoğu yıllarca kullanılmamıştır ve eski sistemde kendi kendini idame ettiren sağlık kurumları, personele ücret ödemekte önemli sorunlarla karşılaşmıştır. Söz konusu kayıt dışı ödemelerin bir başka olumsuz etkisi ise, fiziki yatırımlar için finansman sorununa neden olmasıdır. Bunun nedeni ise sağlık hizmetinin maliyetini kamunun üstlenmesi ancak hizmetin karşılığında kurumun değil kayıt dışı ödeme vasıtasıyla sağlık personeline yapılmasıdır.²³

Ermenistan'da, çalışmanın kapsamını oluşturan ülkelere kıyasla, temel sağlık göstergeleri pozitif yönde seyretmektedir. Ancak merkezi hükümetin sağlık istatistiklerinin ölçümünde zayıf olması, söz konusu göstergelerin güvenilirliğini zedelemektedir.²⁴

²² Erica Richardson, Armenia: Health System Review Health Systems in Transition, *WHO*, Denmark, Vol. 15(4), 2013, pp. 30.

²³ Tamara Tonoyan, "Health Care System in Armenia: Past, Present and Prospects", pp. 23.

²⁴ Erica Richardson, "Armenia: Health System Review", pp. 86.

Tablo 15. Ermenistan Sağlık Sistemi Finansmanında Temel Göstergeler (1995-2014)

	1995	2000	2005	2010	2014
Toplam Sağlık Harcaması (TSH) (GSMH%)	6	6	5	5	4
Bütçeden Yapılan Sağlık Harcaması (TSH%)	31	18	36	42	43
Özel Sağlık Harcaması (TSH%)	69	82	64	58	57
Bütçeden Yapılan Sağlık Harcaması (Toplam Bütçe Harcamalarının%)	8	5	10	7	7
Dış Yardımlar (TSH%)	4	9	13	8	4
Sosyal Güvenlik Fonu (Bütçeden Yapılan Sağlık Harcaması%)	-	-	-	-	-
Cepten Ödemeler (Özel Sağlık Harcamalarının%)	96	95	97	97	94
Özel Sigorta (Özel Sağlık Harcamalarının%)	-	-		1	6
Cepten Ödemeler (TSH%)	66	77	62	56	54
Bütçeden Sağlığa Yapılan Harcamalar (GSMH%)	2	1	2	2	2

Kaynak: <http://apps.who.int/nha/database/ViewData/Indicators/en>

Tablo 16. Ermenistan'ın Temel Sağlık Göstergeleri (1995-2013)

	1995	2000	2005	2010	2013
Yaşam Beklentisi	69	71	73	74	75
Bebek Ölüm Oranı (Canlı Doğan Bin Bebeğe)	34	27	21	16	14
Anne Ölüm Oranı (Yüz Bin Canlı Doğumda)	50	40	40	33	28
Tüberküloz Oranı (Yüz Bin Kişide)	-	61	77	63	49

Kaynak: <http://data.worldbank.org/indicator>

5.3. Gürcistan

Gürcistan Sovyetler Birliği döneminde (1921-1991), diğer Sovyet ülkelerinde olduğu gibi, Semashko modeli sağlık sistemini benimsemişti. Sovyetler birliğinin dağılmasının ardından piyasa ekonomisini benimseyen Gürcistan'da 1993 yılı itibarıyla önemli sağlık reformları yapılmıştır. Bu reformlardan ilki 1995 yılında sağlık hizmetlerinin finansmanında sosyal sigorta ve kullanıcı katkılarının olmasını öngören Gürcistan Sağlık Reform Paketi'dir. Bu reformdan sonra sağlık göstergelerinde iyileşmeler yaşansa da Gürcistan'da halen cepten ödeme yöntemi, sağlık hizmetlerinin finansmanında ana kaynak olarak devam etmektedir. Reformlardan ikincisi ise 2000-2009 döneminin stratejik sağlık planının bir parçası olarak Sosyal politika düzenleme Devlet Komisyonu'nun kurulmasıdır. Bu komisyon Gürcistan'da yer alan Bölgesel Sağlık İdareleri gibi sağlık kurumlarına, sağlıkla ilgili teknik ve idari alanlarda rehberlik etmektedir. Ek olarak 2007-2009 döneminde Gürcistan'da sağlık sektörü dönüşümünü özetleyen Sağlık Yönergeleri ile sağlık hizmetleri için uygun fiyat, kalite, erişebilirlik ve verimlilik sağlanmaya yönelik adımlar atılmıştır. Buna göre hastanelerin yaklaşık %80'i özelleştirilmiş ve dolayısıyla sağlık personelinin büyük bir bölümü de kamuda değil özel sektörde istihdam edilmiştir.²⁵

Gürcistan sağlık hizmetlerinin finansmanı hususunda diğer ülkelerden farklılık göstermektedir. Özellikle bütçeden yapılan sağlık harcamalarının toplam sağlık harcamaları içindeki payı, Azerbaycan hariç çalışmanın kapsamını oluşturan tüm ülkelerden daha azdır. Buna göre cepten ödeme yöntemi ile yapılan ödemelerin toplam sağlık harcamalarında oranı 2000-2005 yılları arasında %83'ten %77'ye düşmüş, kamu harcamaları ise artış göstermiştir. 2005-2010 arasında özel sağlık harcamaları düşmüş, 2014 yılına kadar küresel finansal krizin etkisiyle tekrar yükselmiştir. 2014 yılında ise özel harcamaların toplam harcamalardaki oranı %79 iken kamu harcaması %21 olmuştur. Harcamaların %98'i iç kaynaklardan finanse edilirken kalan %2'lik kısım ise dış kaynaklardan gelmektedir.

²⁵ Tamari Rukhadze, "An Overview of the Health Care System in Georgia: Expert Recommendations in the Context of Predictive, Preventive and Personalised Medicine", *The EPMA journal*, Vol. 4, 2013, pp. 1-3.

Tablo 17. Gürcistan Sağlık Sistemi Finansmanında Temel Göstergeler (1995-2014)

	1995	2000	2005	2010	2014
Toplam Sağlık Harcaması (TSH) (GSMH%)	5	7	9	10	7
Bütçeden Yapılan Sağlık Harcaması (TSH%)	5	17	19	23	21
Özel Sağlık Harcaması (TSH%)	95	83	81	77	79
Bütçeden Yapılan Sağlık Harcaması (Toplam Bütçe Harcamalarının%)	2	7	6	7	5
Dış Yardımlar (TSH%)	-	1	3	3	2
Sosyal Güvenlik Fonu (Bütçeden Yapılan Sağlık Harcaması%)	39	46	46	79	52
Cepten Ödemeler (Özel Sağlık Harcamalarının%)	100	99	95	90	74
Özel Sigorta (Özel Sağlık Harcamalarının%)	-	1	1	4	24
Cepten Ödemeler (TSH%)	95	83	77	69	59
Bütçeden Sağlığa Yapılan Harcamalar (GSMH%)	<0.5	1	2	2	2

Kaynak: <http://apps.who.int/nha/database/ViewData/Indicators/en>

Gürcistan’da 2000’li yıllarda yapılan reformlar ve özelleştirmeler sonucunda, sağlık hizmetlerinin finansmanında bireysel sigortalar önemli bir paya sahip olmuştur. Buna göre 2014 yılı itibarıyla bireysel sağlık harcamalarına oran olarak bireysel sigortalar, %24’lük bir pay oluşturmaktadır. Bunun yanında cepten ödemelerin payı ise Gürcistan hükümeti için en önemli sorun olarak devam etmektedir. Özel sağlık sigortasına dayalı bir model kurulma isteğinin önemli bir nedeni de söz konusu cepten ödemelerin rüşvet gibi kayıt dışı ödemelere yol açmasını önlemek ve sağlık hizmetlerine erişiminde adalet sağlanmasına yönelik olarak düşünülmüştür.

Gürcistan’da sağlık hizmetlerinin finansmanı için en önemli kaynaklar hala vergi mükelleflerinin katkıları (bireyler, çalışanlar, işletmeler) ve

bağışçılardır. Bireyler ağırlıklı olarak katma değer vergisi (KDV), tüketim vergileri ve doğrudan gelir vergileri ile katkıda bulunmaktadır. Tamamlayıcı gelir kaynakları ise, diğer doğrudan ve dolaylı vergiler, vergi dışı harçlar ve hibeler ile kredileri içermektedir. Ancak bu gelir kaynakları niceliksel olarak daha az önemlidir.²⁶

Diğer taraftan Gürcistan sağlık sisteminde cepten ödemelerin yapısı da diğer ülkelerden farklılık göstermektedir. Buna göre Gürcistan'da özelleştirilen sağlık kurumları, tekel özelliği gösteren ilaç şirketleri tarafından satın alındığından sağlık hizmetlerinin fiyatları da arz-talep tarafından belirlenmemesine yol açtığı ifade edilmektedir. Dolayısıyla bireysel sağlık harcamaları, yüksek fiyatlar nedeniyle yüksek tutarlarda gerçekleşmektedir. Buna ek olarak, sağlık hizmetlerinde şeffaflık ve verimlilik hususlarında istenilen hedefler gerçekleşmemektedir.²⁷

Gürcistan'da sağlık hizmetleri finansmanında yapılan reformların sonucunda toplum sağlığında önemli iyileşmelerin halen olmadığı söylenebilir. Bu açıdan Gürcistan'da özellikle bebek ve anne ölüm oranlarının yüksekliği önemli bir sorun olarak varlığını sürdürmektedir.

Tablo 18. Gürcistan Temel Sağlık Göstergeleri (1995-2013)

	1995	2000	2005	2010	2013
Yaşam Beklentisi	70	70	71	72	73
Bebek Ölüm Oranı (Canlı Doğan Bin Bebekte)	61	53	44	37	33
Anne Ölüm Oranı (Yüz Bin Canlı Doğumda)	35	37	37	40	38
Tüberküloz Oranı (Yüz Bin Kişide)	-	254	175	127	116

Kaynak: <http://data.worldbank.org/indicator>

²⁶ Tata Chanturidze, Tako Ugulava, Antonio Durán, Tim Ensor and Erica Richardson, "Georgia: Health System Review: Health Systems in Transition", *WHO*, Denmark, Vol. 11(8), 2009, pp. 28-33.

²⁷ Lela Sehngelia, Milena Pavlova and Wim Groot, "Impact of Healthcare Reform on Universal Coverage in Georgia: A Systematic Review." *Diversity & Equality in Health and Care*, Vol. 13(5), 2016, pp. 350-351.

5.4. Kazakistan

Kazakistan 1991’de bağımsızlığını ilan ettiğinde Sovyetlerden miras kalan, merkezi ve hiyerarşik bir yapıda olan; herkesin (özellikle birinci basamak) sağlık hizmetlerine ücretsiz erişebileceği Semashko modeli vardı.²⁸ 1996 yılında zorunlu sağlık sigortası sistemine geçmek için düzenlemeler yapan Kazakistan hükümeti, 1999 yılında başarısız olmuş ve sağlık harcamalarının bir kısmını genel bütçeden karşılamaya devam etmiştir.²⁹ Kazakistan’da sağlığın finansmanında bir diğer kaynak ise cepten ödemelerdir. Özel sağlık sigortası ve uluslararası yardımlar ise küçük bir yer kaplamaktadır.

2005-2010 Ulusal Sağlık Reformu Programında yer alan yeni bir finansman politikası ile birlikte kaynakların kullanımında daha çok etkinlik sağlanması, rasyonel yatırımlar yapmak ve sağlığın finansmanında bölgesel farklılıkları azaltmak gibi hedefler koyulmuştur. Reform paketi ayrıca (i) temel bakım hizmetlerini, (ii) anne ve çocuk sağlığı ile temel sağlık kurumlarının inşası ve mevcut kurumların iyileştirilmesini ve (iii) toplum açısından tehlike arz eden hastalıklara yakalananlara sağlık hizmeti sunmayı amaçlamaktadır. Cepten ödemelerin fazla olması nedeniyle hastane ve diğer sağlık kurumlarında kayıt dışı veya *masa altı ödeme* yaygın olsa da bunun ölçmek zordur. Cepten ödeme yöntemi özellikle alt gelir gruplarını olumsuz etkilemektedir. Bunun bir sonucu olarak alt gelir grupları ya kendi kendilerini tedavi etmekte ya da tedavilerini ertelemektedir.³⁰

Diğer taraftan özel sağlık sigortasını Kazakistan hükümeti desteklemektedir. Çalışanların sağlık muayenesi için hastanelerle sözleşmeler yapılmasına rağmen finansman kalemleri içinde %1’lik payı bulunmaktadır. Bu %1’lik kesimi ise çoğunlukla petrol ve doğal gaz şirketlerinin çalışanları oluşturmaktadır.

²⁸ Alexandr Katsaga, Maksut Kulzhanov, Marina Karanikolos and Bernd Rechel, “Kazakhstan Health System Review: Health Systems in Transition”, *WHO*, Denmark, 2012, Vol. 14(4), p.13.

²⁹ *Idib*, pp. 41-42.

³⁰ *Idib*, pp. 52-56.

Tablo 19. Kazakistan Sağlık Sistemi Finansmanında Temel Göstergeler (1995-2014)

	1995	2000	2005	2010	2014
Toplam Sağlık Harcaması (TSH) (GSMH%)	5	4	4	4	4
Bütçeden Yapılan Sağlık Harcaması (TSH%)	64	51	62	57	54
Özel Sağlık Harcaması (TSH%)	36	49	38	43	46
Bütçeden Yapılan Sağlık Harcaması (Toplam Bütçe Harcamalarının%)	12	9	9	11	11
Dış Yardımlar (TSH%)	1	7	<0.5	1	<0.5
Sosyal Güvenlik Fonu (Bütçeden Yapılan Sağlık Harcaması%)	-	-	-	-	-
Cepten Ödemeler (Özel Sağlık Harcamalarının%)	99	99	99	99	99
Özel Sigorta (Özel Sağlık Harcamalarının%)	<0.5	<0.5	<0.5	<0.5	<0.5
Cepten Ödemeler (TSH%)	36	49	37	42	45
Bütçeden Sağlığa Yapılan Harcamalar (GSMH%)	3	2	3	3	2

Kaynak: <http://apps.who.int/nha/database/ViewData/Indicators/en>

Uluslararası organizasyonlar ve diğer ülkelerle yapılan iş birlikleri, Kazakistan sağlık sektörünün gelişiminde önemli bir rol oynamaktadır. 2009'a kadar 50'den fazla ülke ve uluslararası kuruluşlarla anlaşma imzalanmıştır. 2009 itibariyle toplam sağlık harcamalarının %0,2'sini dış kaynaklar oluştururken³¹ 2014 itibariyle sağlığın finansmanında dış kaynak kullanılmamıştır.³² Diğer yandan Kazakistan hükümeti son yıllarda Devlet Garantili Sağlık Paketi'nin kapsamını genişletip özellikle alt gelir gruplarına finansal koruma getirmeyi amaçlamaktadır. Ayrıca kamunun sağlık harcamaları artmaktadır. Ancak hane halkı ödemeleri halen yüksek

³¹ Age, pp. 56-58.

³² WHO, "Health System Financing Country Profile, Kazakhstan", 2014, http://apps.who.int/nha/database/Country_Profile/Index/en; accessed: 20.06.2016.

bir orana sahiptir. 2008 yılında Kazakistan İstatistik Kurumunun verileri, nüfusun %7,4'ünün yüksek maliyetlerden dolayı sağlık hizmetlerinden yararlanamadığını göstermiştir. Dolayısıyla sağlık harcamalarında kamunun payının artması düşük gelir grupları için önemlidir. Diğer taraftan sağlığın finansmanı ve hizmetin sağlanmasında bölgesel eşitsizlikler vardır. Bu duruma örnek olarak, 2010 yılında kişi başına düşen özel sağlık harcaması Astana şehrinde 10.424 dolar ve yaşam süresi 76 iken Akmo-la'da kişi başına düşen özel sağlık harcaması 1.929 dolar olup yaşam süresi 66 olması gösterilebilir.³³

Tablo 20. Kazakistan'ın Temel Sağlık Göstergeleri (1995-2013)

	1995	2000	2005	2010	2013
Yaşam Beklentisi	65	66	66	68	70
Bebek Ölüm Oranı (Canlı Doğan Bin Bebekte)	45	38	29	19	15
Anne Ölüm Oranı (Yüz Bin Canlı Doğumda)	91	71	50	40	26
Tüberküloz Oranı (Yüz Bin Kişide)	319	362	223	187	139

Kaynak: <http://data.worldbank.org/indicator>

5.5. Kırgızistan

Kırgızistan 1991'de bağımsızlığı ilan ettiğinde sağlık hizmetlerinin ücretsiz olduğu ve herkesin erişebileceği bir sistem miras kalmıştı. Planlı ekonomiden piyasa ekonomisine geçişe eşlik eden ekonomik çalkantı, geleneksel ticari ortaklıkların sona ermesi ve Sovyetlerin dağılmasıyla Moskova'dan gelen sübvansiyonların kesilmesi sonucunda GSMH'de ve merkezi bütçe harcamalarında ciddi bir düşüş olmuştur.³⁴ Kırgızistan'ın sağlık sistemi Sovyetlerden miras kalan merkezi bir yapıdan çıkarak, yapılan reformlarla birlikte Sağlık Bakanlığı ile diğer kurumların birliği içinde olduğu nispeten demokratik bir yapıya başlamıştır.³⁵

³³ Alexandr Katsaga, "Kazakhstan Health System Review: Health Systems in Transition", pp. 121-125.

³⁴ Jane Falkingham, Baktygul Akkazieva and Angela Baschieri, "Trends in Out-of-Pocket Payments for Health Care in Kyrgyzstan, 2001-2007", *Health Policy and Planning*, Vol. 25(5), 2010, pp. 428.

³⁵ Ainura Ibraimova, Baktygul Akkazieva, Aibek Ibraimov, Elina Manzhieva and Bernd Rechel, "Kyrgyzstan Health System Review: Health Systems in Transition", *WHO*, Denmark, Vol. 13(3), 2011, pp. XV-XVI.

Kırgızistan’da sağlık sisteminin finansmanı 3 ana kaynaktan oluşmaktadır. Bunlar kamu(vergiler ve zorunlu sağlık sigortası), hane halkı(çoğunlukla cepten ödemeler) ve uluslararası kalkınma kurumlarından gelen dış fonlardır. Özel sağlık sigortası ise Kırgızistan’da bulunmamaktadır.

Kırgızistan’da üçüncül sağlık kurumlarını (bilimsel araştırma gibi kurumlarını) ve sıhhi-epidemiolojik hizmetlerini Sağlık Bakanlığı finanse etmektedir. Zorunlu sağlık sigortasından gelen fonlar ise merkezi fonlarda birikmektedir. Buradaki fonlar (zorunlu sağlık sigortası ve sosyal fonlar), Devlet Garantili Sağlık Paketinin finansal desteği olarak birincil ve ikincil seviyedeki sağlık kurumları kapsamında bölgelere dağıtılmaktadır. Savunma Bakanlığına ait askeri hastaneler gibi sağlık hizmetleri ise kendilerine ait finansal yöntemler vasıtasıyla fonlanmaktadır.

Kazakistan, Tacikistan ve Özbekistan’ın aksine Kırgızistan’da yerel bütçelerden(oblast gibi) genel bütçeye neredeyse hiç fon gelmemektedir. Bu sorunu çözmek için 2003 yılında *Yerel Yönetimlerin Kendi Ekonomik Kurumları ve Finansmanını Sağlama* kanunu çıkarılmıştır. Bu kanunla 4 aşamalı bütçe fonundan(merkezi, oblast, rayon ve kırsal) 2 aşamalı bir sisteme (ulusal ve yerel) geçilmiştir. 2008 yılında ise Ekonomi Bakanlığı bu sistemin 3 aşamalı olması(ulusal, yerel ve kırsal) gerektiğine karar vermiştir.³⁶

Cepten ödeme yöntemi ile yapılan ödemelerin toplam sağlık harcamalarında oranı 2000-2005 yılları arasında %52,9’dan %59,22’ye yükselmiş, kamu harcamaları ise azalmıştır. 2005-2008 arasında özel sağlık harcamaları düşmüş, 2008’de ise küresel finansal krizin etkisiyle tekrar yükselmiştir.³⁷ 2014 yılında ise özel harcamaların toplam harcamalardaki oranı %36 iken kamu harcaması %59 olmuştur. Harcamaların %91’i iç kaynaklardan finanse edilirken kalan %9’luk kısım ise dış kaynaklardan gelmektedir.³⁸

³⁶ Idib, pp. 37-40.

³⁷ Idib, pp. 49-50.

³⁸ WHO, “Health System Financing Country Profile, Kazakhstan”, 2014, http://apps.who.int/nha/database/Country_Profile/Index/en; accessed: 20.06.2016.

Tablo 21. Kırgızistan Sağlık Sistemi Finansmanında Temel Göstergeler (1995-2014)

	1995	2000	2005	2010	2014
Toplam Sağlık Harcaması (TSH) (GSMH%)	6	5	6	7	6
Bütçeden Yapılan Sağlık Harcaması (TSH%)	51	44	41	56	56
Özel Sağlık Harcaması (TSH%)	49	56	59	44	44
Bütçeden Yapılan Sağlık Harcaması (Toplam Bütçe Harcamalarının%)	11	12	12	12	12
Dış Yardımlar (TSH%)	1	6	13	11	9
Sosyal Güvenlik Fonu (Bütçeden Yapılan Sağlık Harcaması%)	-	10	17	61	64
Cepten Ödemeler (Özel Sağlık Harcamalarının%)	93	89	95	87	90
Özel Sigorta (Özel Sağlık Harcamalarının%)	0	0	0	0	0
Cepten Ödemeler (TSH%)	45	50	56	39	39
Bütçeden Sağlığa Yapılan Harcamalar (GSMH%)	3	2	2	4	4

Kaynak: <http://apps.who.int/nha/database/ViewData/Indicators/en>

Kırgızistan'ın temel sağlık problemlerine bakıldığında önemli zorluklarla yüzleştiği görülmektedir.

Tablo 22. Kırgızistan'ın Temel Sağlık Göstergeleri (1995-2013)

	1995	2000	2005	2010	2013
Yaşam Beklentisi	66	69	68	69	70
Bebek Ölüm Oranı (Canlı Doğan Bin Bebekte)	51	42	34	27	22
Anne Ölüm Oranı (Yüz Bin Canlı Doğumda)	120	100	92	79	75
Tüberküloz Oranı (Yüz Bin Kişide)	169	244	210	145	141

Kaynak: <http://data.worldbank.org/indicator>

5.6. Türkmenistan

Türkmenistan, Sovyetlerin dağılmasıyla bağımsızlığını kazanan ülkelere kıyasla ekonomik ve ticari iyileşmede hızlı ve başarılı bir süreç kaydedememiştir. Diğer eski Sovyet ülkelerinden iyi bir seyir gösterse de Türkmenistan'da da doktor/uzman eksikliği, kötü beslenme koşulları, sağlık hizmetlerinin kalitesinde düşüklük bulunmaktadır.³⁹ Türkmenistan'ın genel bütçesi çoğunlukla doğal kaynak ve vergi gelirlerinden oluşmaktadır. 1997 yılında sağlığa yapılan toplam harcama içinde genel bütçeden yapılan harcamanın oranı %74,5 iken⁴⁰ 2014 yılında bu oran %65 olarak gerçekleşmiştir. Hane halkı ödemeleri (cepten ödemeler) ise %35'tir. Diğer yandan Dünya Sağlık Örgütü'nün orta gelirin üstü ülkeler grubunda olan Türkmenistan'ın bu grup içindeki ülkelere kıyasla, kişi başına düşen ortalama sağlık harcaması oldukça düşüktür. Söz konusu ülkelerin ortalaması 534 dolarken, Türkmenistan'da 134 dolardır. Bunun içindeki kamu ve hane halkının katkıları Türkmenistan'da sırasıyla 87 dolar ve 46 dolar iken grup ortalamasında kamunun katkısı 368 dolar, hane halkı ise 149 dolardır. Türkmenistan bu harcamaları yaparken sağlık hizmetlerinin finansmanın %99'unu iç kaynaklardan karşılamıştır.⁴¹

Sağlık alanında regülasyonlar yapan diğer Orta Asya ülkeleri gibi Türkmenistan da 1998 yılında sağlığın gelişimi için devlet fonunu kurmuştur. Çalışmanın kapsamını oluşturan diğer Orta Asya ve Kafkasya ülkelerinde olduğu gibi kayıt dışı ödemeler Türkmenistan'da da yaygındır. Diğer yandan 1996'dan beri gönüllü sağlık sigortası sistemi bulunmaktadır. Sağlık sigortası 1999 itibarıyla kamu çalışanlarının yaklaşık %90'ını kapsamaktadır. Sigortalı kamu çalışanının eşi ve 15 yaş altı çocuğu sigorta kapsamına alınması nedeniyle nüfusun 3'te 1'i sigortalıdır.⁴² Türkmenistan'ın bağımsızlığını kazanmasıyla beraber bağışlar ve krediler, ek bir finansman kalemi olmuştur. Bağışlar genellikle ilaç, bilgisayar ve teknik donanım eksikliği için ya da hem ülke içinde hem de yurtdışında eğitim için kullanılmaktadır. Toplam sağlık harcamaları içindeki payı ise %0,9'dur. 1995 yılından itibaren reformlara yönelik Türkmenistan'da,

³⁹ Roberto Bendini, "Turkmenistan: Selected Trade and Economic Issues". [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/briefing_note/join/2013/491503/EXPO-INTA_SP\(2013\)491503_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/briefing_note/join/2013/491503/EXPO-INTA_SP(2013)491503_EN.pdf); 2013, accessed: 07.10.2015.

⁴⁰ WHO, "Turkmenistan Health System Review, Health Care Systems in Transition", WHO, Denmark, 2000, pp. 17.

⁴¹ WHO, "Health System Financing Country Profile, Turkmenistan", 2014, http://apps.who.int/nha/database/Country_Profile/Index/en; accessed: 20.06.2016.

⁴² WHO, 2000, pp. 18-21.

Devlet Sağlık Programı ile başlatılan reformlar mutabakat yokluğu, sınırlı politik katılım ve karar vericilerin sorumluluk yokluğu nedeniyle kısmen uygulanabilmiştir. Ayrıca işsizliğin yüksek olması ve sağlık sisteminin finansmanında önemli bir kaynak olan vergi gelirlerinin düşük olması da bir diğer sorundur.⁴³

Tablo 23. Türkmenistan Sağlık Sistemi Finansmanında Temel Göstergeler (1995-2014)

	1995	2000	2005	2010	2014
Toplam Sağlık Harcaması (TSH) (GSMH%)	3	4	4	2	2
Bütçeden Yapılan Sağlık Harcaması (TSH%)	61	82	58	62	65
Özel Sağlık Harcaması (TSH%)	39	18	42	38	35
Bütçeden Yapılan Sağlık Harcaması (Toplam Bütçe Harcamalarının%)	9	14	10	9	9
Dış Yardımlar (TSH%)	1	1	<0.5	1	1
Sosyal Güvenlik Fonu (Bütçeden Yapılan Sağlık Harcaması%)	-	7	7	7	7
Cepten Ödemeler (Özel Sağlık Harcamalarının%)	100	100	100	100	100
Özel Sigorta (Özel Sağlık Harcamalarının%)	0	0	0	0	0
Cepten Ödemeler (TSH%)	39	18	42	38	35
Bütçeden Sağlığa Yapılan Harcamalar (GSMH%)	2	3	2	1	1

Kaynak: <http://apps.who.int/nha/database/ViewData/Indicators/en>

Türkmenistan bağımsızlığından bu yana reformlar yapsa da temel sağlık göstergelerinden olan yaşam süresinde Orta Asya ülkelerinin ortalamasından(68) düşüktür. Anne ve çocuk sağlığı (diğer göstergeler gibi), sağ-

⁴³ Elis Borde, "Turkmenistan: Health System Challenges", *Global Medicine*, 2010, No. (9), pp. 29.

lık hizmetlerine erişim, sosyal ve ekonomik faktörlerden etkilenmektedir. Türkmenistan’da bu oranlar yıllar içinde azalma eğiliminde olsa da Avrupa ortalamasının yaklaşık 6 katı daha fazladır.⁴⁴

Tablo 24. Türkmenistan’ın Temel Sağlık Göstergeleri (1995-2013)

	1995	2000	2005	2010	2013
Yaşam Beklentisi	63	64	64	65	65
Bebek Ölüm Oranı (Canlı Doğan Bin Bebekte)	72	66	58	51	47
Anne Ölüm Oranı (Yüz Bin Canlı Doğumda)	79	81	76	65	61
Tüberküloz Oranı (Yüz Bin Kişide)	157	208	175	103	72

Kaynak: <http://data.worldbank.org/indicator>

5.7. Tacikistan

Tacikistan, bebek ve anne ölüm oranlarının yüksekliği ve beslenme yetersizliği gibi sorunlar nedeniyle dünya sağlık örgütünün Avrupa bölgesi kategorisinin alt sıralarında yer almaktadır.⁴⁵

Tacikistan sağlık sektöründeki kamunun payı yıllar içerisinde artış göstermektedir. Ancak cepten ödemelerin toplam sağlık harcamalarındaki payının %60’larda olması halen önemli bir sorundur. Diğer yandan sağlık harcamalarında kamunun payı %31; dış kaynaklardan gelen toplam sağlık fonu ise 2013 itibariyle %9’dur.⁴⁶

Tacikistan 2005 yılında sağlık finansmanı konusunda reform hareketlerine başlamıştır. Bu reformun odağı, fon kaynaklarının çeşitlendirilmesi ve ücretsiz tedavi gibi temel konulardır. Birinci basamak sağlık hizmetleri konusundaki sağlık paketi ilk kez 2005’te açıklansa da 2 ay sonra uygulamadan yürürlükten kaldırılmıştır. Yeni bir birinci basamak sağlık paketi

⁴⁴ WHO, “Health System Financing Country Profile, Turkmenistan”, pp.3.

⁴⁵ Ghafur Khodjamurodov and Bernd Rechel, “Tajikistan Health System Review: Health Systems in Transition”, 2010, WHO, Denmark, Vol.12(2), p. 44.

⁴⁶ WHO, “Health System Financing Country Profile, Tajikistan, 2014, http://apps.who.int/nha/database/Country_Profile/Index/en; erişim: 20.06.2016.

ise 2007 yılında açıklanmıştır. İlk olarak 4 pilot bölge seçilip daha sonra 8'e yükseltilmiştir. Bir diğer pilot düzenleme ise harç ödemeleri konusunda olup 6 hastanede başlatılmıştır.⁴⁷

Sağlığın finansmanında 3 ana kaynak vardır. Bunlar genel bütçe, cepten ödemeler ve uluslararası kalkınma kuruluşlarıdır. Kamunun sağlık harcamalarında payı düşüken cepten ödemelerin payı artmaktadır. Bağımsızlığından bu yana kamu harcamaları %42'den %29'a düşmüş, hane halkı harcamaları ise %57'den %62'ye yükselmiştir. Diğer kaynaklardan ise %9'luk bir fon kaynağı gelmiştir. Fakat 1995-2014 yılları arasında genel bütçeden yapılan harcamalar ile hane halkı harcamaları arasındaki kişi başına düşen sağlık harcaması farkı oldukça yüksektir ve gittikçe de bu fark açılmaktadır.

Tacikistan sağlık sisteminin finansmanında zorunlu bir kaynak türü olan vergileri kullansa da ana gelir kaynağı cepten ödemelerdir. Bağımsızlığından sonra kamu payı yıllar itibarıyla düşüş göstermiştir. Kamunun azalan payını, hane halkı (cepten ödeme) ödemeleri telafi etmiştir. Dolayısıyla Tacikistan'da hem kişi başına düşen sağlık harcaması bakımından hem de bu harcamaların hane halkından cepten ödeme yöntemiyle finanse edilmesi, ülke açısından olumsuz bir tablo olarak görülmektedir. Dünya sağlık örgütünün düşük gelirli Avrupa bölgesiyle kıyasladığında ise sağlık harcamaları ortalaması kişi başı 62 dolar, bunun kamuya ait kısmı 18 dolar ve hane halkına ait olan kısım ise 38 dolardır. Devlet gelirleri içinde ise yerel bütçelerin sağlığın finansmanın katkısı oldukça büyüktür. 2007'de %77 olan katkı yerel bütçelerden gelirken geriye kalan %23'lük ise genel bütçeden gelmiştir.

Diğer yandan Tacikistan sağlık sektörü uluslararası kurumların birçoğu tarafından desteklenmektedir. 2007'de 44 yardım kuruluşu Tacikistan sağlık sektörüne destek vermiştir. Bağışların toplam sağlık finansmanına katkısı 2003'te yaklaşık %13'tür. Bu oran küçük olarak görülse de alt sektörlerin kalitesini arttırmaya yönelik harcamalar için oldukça önemlidir. Bu yardımların %35'i yatan hasta ilaçlarına, %22'si hastane hizmetlerine ve ekipmanların yenilenmesine, %25'i ayakta tedavi görenlere ve %14'ü kamu sağlık hizmetlerine fon olarak verilmiştir. 2014'te ise sağlık sisteminin finansmanının %92'si iç kaynaklardan karşılanırken %8'lik kısım dış kaynaklardan gelmektedir.⁴⁸ Gönüllü (ihtiyari) sağlık sigortası sistemi

⁴⁷ Ghafur Khodjamurodov, "Tajikistan Health system review: Health Systems in Transition", pp. XVI.

⁴⁸ WHO, 2014.

için ilk adım 2008’de atılsa da zayıf vergi sistemi, kayıt dışı ekonominin büyüklüğü ve zayıf ekonomik yapısı nedeniyle henüz geliştirilememiştir.⁴⁹

Tablo 25. Tacikistan Sağlık Sistemi Finansmanında Temel Göstergeler (1995-2014)

	1995	2000	2005	2010	2014
Toplam Sağlık Harcaması (TSH) (GSMH%)	3	5	6	6	7
Bütçeden Yapılan Sağlık Harcaması (TSH%)	42	20	19	26	29
Özel Sağlık Harcaması (TSH%)	58	80	81	74	71
Bütçeden Yapılan Sağlık Harcaması (Toplam Bütçe Harcamalarının%)	7	6	6	6	7
Dış Yardımlar (TSH%)	18	2	12	8	8
Sosyal Güvenlik Fonu (Bütçeden Yapılan Sağlık Harcaması%)	0	0	0	0	0
Cepten Ödemeler (Özel Sağlık Harcamalarının%)	99	99	97	91	87
Özel Sigorta (Özel Sağlık Harcamalarının%)	0	0	0	<0.5	<0.5
Cepten Ödemeler (TSH%)	57	79	78	67	62
Bütçeden Sağlığa Yapılan Harcamalar (GSMH%)	1	1	1	2	2

Kaynak: <http://apps.who.int/nha/database/ViewData/Indicators/en>

Tacikistan 2007 yılında Orta Vadeli Yoksulluğu Azaltma Stratejisi adı altında anne ve bebek ölüm oranları ile bulaşıcı hastalıkları kademeli olarak azaltmayı hedeflemiştir. Ancak Tacikistan’da sağlık hizmetleri gerek düşük eğitim gerekse kamunun altyapı eksikliklerinden dolayı eşitsiz bir şekilde sunulmakta ve bu nedenle anne ve bebek ölümleri çoğunlukla nüfusun yoksul kesimlerinde görülmektedir.⁵⁰

⁴⁹ Ghafur Khodjamurodov ve Bernd Rechel, “Tajikistan Health system review: Health Systems in Transition”, pp. 56-63.

⁵⁰ Age, pp.131.

Tablo 26. Tacikistan'ın Temel Sağlık Göstergeleri (1995-2013)

	1995	2000	2005	2010	2013
Yaşam Beklentisi	62	64	66	67	67
Bebek Ölüm Oranı (Canlı Doğan Bin Bebekte)	93	75	54	45	41
Anne Ölüm Oranı (Yüz Bin Canlı Doğumda)	120	89	59	48	44
Tüberküloz Oranı (Yüz Bin Kişide)	150	219	196	128	100

Kaynak: <http://data.worldbank.org/indicator>

2014 yılında pilot bölgede birincil sağlık hizmetlerinin kalitesini ve kapsamını geliştirmek için proje başlatan Tacikistan hükümeti, performans esaslı finansman yöntemini kullanarak özellikle anne ve çocuk sağlığı ile bulaşıcı olmayan hastalıkların erken teşhisi üzerinde önemle durmaktadır.⁵¹

5.8. Özbekistan

1991 yılında bağımsızlığının ardından Özbekistan'a, Sovyet Semashko sistemine dayalı bir kamu sağlık sistemi miras kalmıştır. Özbekistan'da geniş bir hastane sektörü ve sağlık kurumları ağı bulunmaktaydı. Bu örgütlenme biçimi, hem karar alma ve finansman açısından hem de politika oluşturma açısından oldukça katı ve merkezi bir yönetim üzerine inşa edilmiştir. Yataklı tedavi kurumlarının yatak sayılarına göre finanse edilmesi nedeniyle sağlık hizmetleri toplumun gerçek ihtiyacından uzak bir biçimde sunulmuş ve diğer taraftan da sağlık kurumlarında aşırı yatak kapasitesi sorunu ortaya çıkmıştır. Kamu kaynaklarının verimsiz tahsisi, Özbekistan sağlık kuruluşlarının 1990'lı yıllarda kaliteli tanı ve tedaviyi sağlamaya uygun donanımının olmamasıyla sonuçlanmıştır. Birçok durumda yetersiz ekipman ve sağlık personelinin düşük beceri düzeyi nedeniyle ileri teknoloji gerektiren tedavi yöntemlerinin yapılması mümkün olmamaktaydı.⁵²

⁵¹ Barfiyeva, Sarvinoz, "Transforming Primary Health Care in Tajikistan through Performance-Based Financing", <http://blogs.worldbank.org/voices/transforming-primary-health-care-tajikistan-through-performance-based-financing>; 2015, erişim: 07.02.2016.

⁵² Dilbar Mavlyanova, Roza Mukhamediyarova, Sevil Abdurakhimova, Farkhad Fuzailov and Elena Tsoyi, "Primary Health Care Development in Uzbekistan: Achievements and Challenges: Analytical Review", *Ministry of Health of the Republic of Uzbekistan Report*, 2014, <https://www.minzdrav.uz/en/services/data.php?ID=41241>, erişim: 08.03.2016.

Özbekistan'ın toplam sağlık harcamaları 2014'e göre GSMH'nin %6'sıdır. 2014'de kamu kaynakları(özellikle vergiler) toplam sağlık harcamalarının %53,1'ini oluştururken özel kaynaklar (çoğunlukla cepten ödemeler) %46,9'unu oluşturmuştur. Gönüllü sağlık sigortası ise küçük bir rol oynamaktadır.

1996'da Sağlık Koruma Kanunu ile temel tedavi, acil servis dâhilindeki tedaviler ve özel tedavi sınıflandırmaları yapılmış; bu hizmetler kamu tarafından fonlanmak suretiyle temel sağlık paketinde tanımlanmıştır.Hükümet, tıp merkezleri, araştırma kurumları, acil tedavi merkezleri ve ulusal hastanelerin finansmanından sorumludur. Yerel yönetimler ise diğer hastanelerin temel tedavi ünitelerinden, hijyen ve ambulans hizmetlerinin finansmanından sorumludur.

Özbekistan GSMH'sının %5,9'unu sağlık harcamalarına ayırarak, orta gelirin altında bulunan Avrupa bölgeleriyle kıyaslandığında oldukça alt sıralardadır.Ancak Orta Asya ülkeleriyle kıyaslandığında üst sıralardadır.⁵³ 2014 yılı itibariyle toplam sağlık harcamalarının %53'ü kamu kaynaklarından gelmektedir. Özel harcamaların oranı ise %44'tür. Diğer harcamaların oranı ise %3'tür. Özbekistan'ı diğer Orta Asya ülkeleri ile kişi başına düşen sağlık harcamalarının ortalamasıyla kıyasladığımızda, kişi başına düşen ortalama sağlık harcaması 232 dolar iken Özbekistan'da 105 dolardır. Kamu ve hane halkı harcamaları ortalamada sırasıyla 80 dolar ve 77 dolar iken Özbekistan'da 57 dolar ve 47 dolardır. Sağlık harcamalarının %99'unu iç kaynaklardan, %1'ini ise dış fonlardan finanse etmektedir.⁵⁴ Genel bütçe harcamaları (özellikle vergiler) ve özel harcamalar (genellikle cepten ödemeler), sağlığın hizmetlerinin finansmanının 2 ana kaynağını oluşturmaktadır. Sosyal sigorta sistemi ise henüz bulunmamaktadır. Diğer taraftan özel sağlık sigortasının toplam harcamalar içindeki payı %2,6 kadardır.⁵⁵

⁵³ Mohir Ahmedov, Ravshan Azimov, Zulkhumor Mutalova, Shahin Huseynov, Elena Tsoyi and Bernd Rechel, "Uzbekistan Health System Review: Health Systems in Transition", *WHO*, Denmark, Vol. 16(5), 2014, pp.35-36.

⁵⁴ WHO, "Health System Financing Country Profile, Uzbekistan, 2014, http://apps.who.int/nha/database/Country_Profile/Index/en; erişim: 20.06.2016.

⁵⁵ Mohir Admedov, "Uzbekistan Health System Review: Health Systems in Transition", p. 41.

Tablo 27. Özbekistan Sağlık Sistemi Finansmanında Temel Göstergeler (1995-2014)

	1995	2000	2005	2010	2014
Toplam Sağlık Harcaması (TSH) (GSMH%)	7	5	5	5	6
Bütçeden Yapılan Sağlık Harcaması (TSH%)	52	48	45	51	53
Özel Sağlık Harcaması (TSH%)	48	52	52	49	47
Bütçeden Yapılan Sağlık Harcaması (Toplam Bütçe Harcamalarının%)	9	9	7	9	11
Dış Yardımlar (TSH%)	<0.5	7	2	2	1
Sosyal Güvenlik Fonu (Bütçeden Yapılan Sağlık Harcaması%)	0	0	0	0	0
Cepten Ödemeler (Özel Sağlık Harcamalarının%)	100	100	94	94	94
Özel Sigorta (Özel Sağlık Harcamalarının%)	0	0	6	6	6
Cepten Ödemeler (TSH%)	48	52	52	46	44
Bütçeden Sağlığa Yapılan Harcamalar (GSMH%)	4	3	2	3	3

Kaynak: <http://apps.who.int/nha/database/ViewData/Indicators/en>

Özbekistan sağlık sistemi finansmanında cepten ödemelerin fazla olması, diğer ülkelerde olduğu gibi kayıt dışı ekonominin hacmini arttırmaktadır. 2007 yılında yapılan hane halkı anketinde katılımcıların %42'si sağlık hizmetlerini alabilmek için rüşvet (nakdi veya ayni) verdiğini ya da faturasız işlem yaptığını belirtmiştir. Sağlık bakanlığı bu sorunları düzeltmek için bilinçlendirme (örneğin posterler hazırlayarak) kampanyaları yürütmektedir.⁵⁶

⁵⁶ Age, pp. 52-54.

Tablo 28. Özbekistan'ın Temel Sağlık Göstergeleri (1995-2013)

	1995	2000	2005	2010	2013
Yaşam Beklentisi	66	67	67	68	68
Bebek Ölüm Oranı (Canlı Doğan Bin Bebekte)	57	53	46	40	35
Anne Ölüm Oranı (Yüz Bin Canlı Doğumda)	54	48	44	40	36
Tüberküloz Oranı (Yüz Bin Kişide)	72	99	118	96	80

Kaynak: <http://data.worldbank.org/indicator>

Son yıllarda Özbekistan'da temel sağlık hizmetlerine yönelik önemli sağlık reformları uygulanmıştır. Reformların başlıca hedefleri arasında, hastaların ve toplumun bireysel sağlık ihtiyaçlarını karşılamak ve verimliliği artırmak için sağlık sektöründeki kaynakların optimal tahsisini sağlamak ve kaliteli sağlık hizmetlerine erişimi genişletmek bulunmaktadır. Bu kapsamda Özbekistan'da, 1996 yılında Vatandaş Sağlığının Korunması Kanun'u kabul edilerek sağlık reformlarına yönelik ilk önemli adım atılmıştır.⁵⁷

6. Sonuç

Orta Asya devletleri Sovyetler Birliği'nden yetersiz yatak kapasitesine sahip, sağlık cihazları eskimiş, az sayıda sağlık personeline sahip ve tamamı kamu tarafından finanse edilen sağlık sistemini devralmıştır. 1990'larda ülkelerin gelişme çabaları içerisinde kamusal bir sağlık politikası geliştirilememiştir. Söz konusu ülkelerde ulusal sigorta sistemi ve vergiyle finanse edilen bir sistem kurulamadığı için, cepten ödemeye dayalı ve sadece üst gelir gruplarına hizmet eden çarpık bir sağlık sistemi gelişmiştir. Kazakistan, Türkmenistan, Azerbaycan ve Kırgızistan gibi ülkelerde temel sağlık problemlerinin çözümüne yönelik finansal kaynaklar sağlanmasına rağmen, Tacikistan, Özbekistan gibi ülkelerde ise sağlık sistemi temel sağlık sorunlarını çözebilecek bir finansman biçimine ulaşamamıştır.

Sonuç olarak, Orta Asya ülkeleri alt gelir grupları ile kırsal kesime sağlık hizmeti sunacak bir makro sağlık sistemine ve finansman yöntemlerine

⁵⁷ Mohir Ahmedov, pp. 26.

sahip değildir. Enerji girdileri ile sağlanan gelirler, kamuya vergi ve sigorta sistemi şeklinde aktarılabilirse makro bir sağlık finansmanı sistemi de kurulabilir. Özellikle sağlığın ülkenin milli gelirlerinden finanse edilerek toplumun tüm kesimlerine sunulabilmesi ile refah artışını da beraberinde getirebilir. Bu konuda enerji ihracat gelirleri yüksek olan ülkeler elde edilen gelirlerin bir kısmını ulusal sağlık sisteminin finanse edilmesinde kullanılması sağlanarak, refahın topluma yayılması ve sağlıklı bireylerin yetiştirilmesi imkânı da oluşacaktır. Ayrıca bu ülkelerde vergi gelirleri ve kamu hizmetlerinden alınacak harçların kamu finansmanında payı artırılarak ulusal sağlık sisteminin oluşturulmasında kullanımının sağlanması da önemli katkılar sağlayabilecektir.

KAYNAKÇA

- Ahmedov, Mohir, Ravshan Azimov, Zulkhumor Mutalova, Shahin Huseynov, Elena Tsoyi and Bernd Rechel. “Uzbekistan Health System Review: Health Systems in Transition”, Vol. 16(5), *WHO*, Denmark, 2014.
- Alwan, Ala. *Global Status Report on Noncommunicable Diseases 2011*, WHO Library Cataloguing-in-Publication Data, Switzerland, 2011.
- Chanturidze, Tata, Tako Ugulava, Antonio Durán, Tim Ensor and Erica Richardson. “Georgia: Health system review: Health Systems in Transition”, *WHO*, Denmark, Vol. 11(8), 2009.
- Elis, Borde. “Turkmenistan: Health System Challenges”. *Global Medicine*, (9), 2010, pp. 27-29
- Falkingham, Jane, Baktygul Akkazieva and Angela Baschieri. “Trends in Out-of-Pocket Payments for Health Care in Kyrgyzstan, 2001–2007”, *Health Policy and Planning*, Vol. 25(5), 2010, pp. 427- 436.
- Frenk, Julio. “Dimensions of Health System Reform”, *Health Policy*, Vol. 27(1), 1994, pp. 19-34.
- Gaimard, Maryse. *Population and Health in Developing Countries*, Springer, Switzerland, 2014.
- Ghafur Khodjamurodov and Bernd Rechel. “Tajikistan Health system review, Health Systems in Transition”, Vol. 12(2), *WHO*, Denmark, 2010.
- Grielen, Saskia J., Wienke G. W. Boerma and Peter P. Groenewegen. “Unity or diversity? Task profiles of general practitioners in Central and Eastern Europe.”, In: *European Journal of Public Health*, Vol. 10, 2001, pp. 249-254.

- Han, Wei. "Health Care System Reforms in Developing Countries", *Journal of Public Health Research* Vol. 1(e31), 2012, pp. 199-207.
- Ibrahimov, Fuad, Aybaniz Ibrahimova and Erica Richardson. "Health financing in Azerbaijan: Political Barriers on the Road to Reform", *Eurohealth*, Vol. 16(2), 2010, pp. 25-26.
- Ibraimova, Ainura, Baktygul Akkazieva, Aibek Ibraimov, Elina Manzhieva and Bernd Rechel. "Kyrgyzstan: Health system review, Health Systems in Transition", Vol. 13(3), *WHO*, Denmark, 2011.
- Katsaga, Alexandr, Maksut Kulzhanov, Marina Karanikolos and Bernd Rechel. "Kazakhstan Health System Review", *Health Systems in Transition*", *WHO*, Denmark, Vol. 14(4), 2012.
- Kulesher, Robert R. and Elizabeth E. Forrestal. "International Models of Health Systems Financing", *Journal of Hospital Administration* Vol. 3(4), 2014, pp. 127-139.
- Mavlyanova, Dilbar, Roza Mukhamediyarova, Sevil Abdurakhimova, Farkhad Fuzailov and Elena Tsoyi. "Primary Health Care Development in Uzbekistan: Achievements and Challenges: Analytical Review", *Ministry of Health of the Republic of Uzbekistan Report*, 2014, <https://www.minzdrav.uz/en/services/data.php?ID=41241>; accessed: 08.03.2016.
- Rechel, Bernd, Bayard Roberts, Erica Richardson, Sergey Shishkin, Vladimir M Shkolnikov, David A Leon, Martin Bobak, Marina Karanikolos and Martin McKee. "Health and Health Systems in the Commonwealth of Independent States", *The Lancet*, Vol. 381(9872), 2013, pp. 1145-1155.
- Richardson, Erica. "Armenia Health system review: Health Systems in Transition", *WHO*, Denmark, Vol. 15(4), 2013.
- Roberto, Bendini. "Turkmenistan: Selected Trade and Economic Issues", [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/briefing_note/join/2013/491503/EXPO-INTA_SP\(2013\)491503_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/briefing_note/join/2013/491503/EXPO-INTA_SP(2013)491503_EN.pdf), 2013, accessed: 07.10.2015.
- Rohde, Jon, Simon Cousens, Mickey Chopra, Viroj Tangcharoensathien, Robert Black, Zulfiqar A Bhutta and Joy E Lawn. "30 Years After Alma-Ata: Has Primary Health Care Worked in Countries?", *The Lancet* Vol. 372 (9642), 2008, pp. 950-961.

- Rowland, Diane and Alexandre V. Telyukov. "Soviet Health Care from Two Perspectives", *Health affairs*, Vol. 10(3), 1991, pp. 71-86.
- Rukhadze, Tamari. "An overview of the health care system in Georgia: expert recommendations in the context of predictive, preventive and personalized medicine", *The EPMA journal*, Vol. 4, 2013, pp. 1-13.
- Sarvinoz, Barfieva. "Transforming Primary Health Care in Tajikistan through Performance-Based Financing", <http://blogs.worldbank.org/voices/transforming-primary-health-care-tajikistan-through-performance-based-financing>, 2015; accessed: 07.02.2016.
- Schieber, George, Cristian Baeza, Daniel Kress and Margaret Maier. "*Financing Health Systems in the 21st Century*". (eds.) Dean T. Jamison, Joel G. Breman, Anthony R. Measham, George Alleyne, Mariam Claeson, David B. Evans, PrabhatJha, Anne Mills and Philip Musgrove, *Disease Control Priorities in Developing Countries*, Oxford University Press, 2006, pp. 225-242.
- Sehngelia, Lela, Milena Pavlova and Wim Groot. "Impact of Healthcare Reform on Universal Coverage in Georgia: A Systematic Review", *Diversity & Equality in Health and Care*, Vol. 13(5), 2016, pp. 349-356.
- Tonoyan, Tamara. "Health care system in Armenia: Past, present and prospects", *Diskussionspapiere//Technische Universität Berlin, Fakultät Wirtschaft und Management*, No. 2004/11, 2004, pp.1-37.
- UNDP. *Sustaining Human Progress: Reducing Vulnerabilities and Building Resilience*, Human Development Report, USA, 2014.
- Van W. Lerberghe. *Primary Health Care: Now More Than Ever*, The World Health Organization Report, Switzerland, 2008.
- WHO. "Declaration of Alma-Ata", http://www.who.int/publications/almaata_declaration_en.pdf., 2008; accessed: 17.09.2014.

Srebrenitsa Soykırımı (Temmuz 1995)

İlker ALP¹

Öz

Yugoslavya'nın dağılma sürecinde önce Sırpların, sonra Hırvatların, Bosna-Hersek'i işgal maksadıyla saldırımları üzerine, 1992-1995 yılları arasında kanlı bir savaş yaşanmıştır. ABD ve AB'nin girişimleriyle 1995'te Dayton Antlaşması yapılmış ve Bosna-Hersek Cumhuriyeti Sırp, Hırvat ve Boşnak bölgelerine bölünmüştür. 43 ay süren savaşta, işgalciler 200.000-250.000 Boşnakı plânlı ve sistemli bir şekilde katletmiş ve yüz binlerce insanı evlerinden kovmuştur. Ancak Sırp, en büyük vahşeti ve soykırımı BM'nin Güvenli Bölgesi Srebrenitsa'da yapmışlardır. 1993'te BM Güvenlik Konseyi kararıyla Srebrenitsa, "Güvenli Bölge" olarak ilân edilmiş ve BM Koruma Gücü'nün koruması altına alınmıştır. Buna rağmen kuşatma altında olan Srebrenitsa'ya, Sırp saldırıları 3 yıl boyunca devam etmiştir. 11 Temmuz 1995'te Sırp kuvvetleri güvenli bölge Srebrenitsa'yı işgal etmişlerdir. Fakat BM Koruma Gücü'nün Hollandalı askerleri, Sırp saldırılarının önünden çekilerek görevlerini yapmamışlardır. Sırp işgalciler, Srebrenitsa ve çevresinde II. Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa'da en büyük soykırımı yapmışlardır. Sırp, bebek, çocuk ve kadınlar dâhil olmak üzere 8.000-12.000 Boşnakı katlederek toplu mezarlara atmış, 30.000 civarında Müslümanı silâh zoruyla evlerinden kovmuş, Türk-Boşnak-İslâm eserlerini tahrip etmiş ve her çeşit vahşeti sergilemişlerdir. Bu çalışmanın amacı Srebrenitsa'da yapılan soykırımı süreç analizi bağlamında incelemektir.

Anahtar kelimeler: *Bosna, Boşnak, Srebrenitsa, etnik temizlik, soykırım, toplu mezar.*

¹ Prof. Dr., Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, ilkeralp@trakya.edu.tr

Srebrenica Genocide (July 1995)

Abstract

A bloody war burst out between the years of 1992 and 1995 in the dissolution process of Yugoslavia when first the Serbs and later the Croats attacked Bosnia-Herzegovina in order to occupy. The Dayton Agreement was signed with the initiative of USA and EU in 1995 and the Republic of Bosnia-Herzegovina was divided into the regions of Serb, Croat and Bosniak. Occupants slayed 200.000-250.000 Bosniaks in a planned and systematic way and expelled hundreds of thousands of people in the war lasting 43 months. However, the Serbs carried out the biggest violence and genocide in Srebrenica which was UN's Safety Zone. Srebrenica was declared as "Safety Zone" with UN Security Council Resolution in 1993 and put under protection of UN Protection Force. Even so, Serb attacks to besieged Srebrenica continued for 3 years. The Serb forces occupied Safety Zone Srebrenica on 11 July 1995. However, the Dutch soldiers of UN Protection Force didn't do their duty by getting out of the way of the Serbs. Serb occupants carried out the biggest genocide in and around Srebrenica after the Second World War. They slayed 8.000-12.000 Bosniaks including babies, children and women and dumped their bodies in mass graves. They also expelled around 30.000 Muslims from their houses by force, destroyed Turkish-Bosniak-Islamic work of arts and executed all sorts of violence. The aim of this study is to examine the genocide in Srebrenica within the context of process analysis.

Keywords: *Bosnia, Bosniak, Srebrenica, ethnic cleansing, genocide, mass grave.*

1. Giriş

Eski Yugoslavya topraklarında savaşın başlamasından önce, Doğu Bosna'da, özellikle Drina Nehri boylarında, (Biyelyina, Zvornik, Bratunats, Srebrenitsa, Vlasenitsa, Rogatitsa, Vişegrad, Gorajde, Çayniçe ve Foça yerleşim birimlerinde), Müslümanlar nüfusun büyük bir çoğunluğunu oluşturmaktaydı.² Örneğin, 1991 Yılı Yugoslavya nüfus sayımının resmî kayıtlarına göre, Srebrenitsa kasabası 7.000 nüfusluydu. Yine aynı sayımın sonucuna göre, Srebrenitsa'yla çevresinde 36.666 kişi yaşamaktaydı. Müslüman Boşnaklar toplam nüfusun %75'ini teşkil ederken, Sırlar ancak %23'ünü oluşturmaktaydı. Kendilerini Yugoslav olarak kaydedenlerle diğerleri ise %2 oranındaydı.³ Sözkonusu bölgeler ise jeopolitik-jeostratejik bakımdan 'Velika Sırbija' (Büyük Sırbistan) hedefiyle ideolojisi için hayatî öneme haizdi. Ancak Sırp ırkçıları, Büyük Sırbistan topraklarının diğer milletlerden arındırılmış, sadece Sırların yaşayacağı bir devlet şeklinde teşkil edilmesini istemekteydi. Bu amaçla; mevcut sınırların değiştirilmesini, Drina Nehri'nin batısında 50 kilometre genişliğinde bir alanın "Sırlara ait olmasının sağlanmasını ve buralarının diğer ırklardan arındırılarak tertemiz bir Sırp ülkesi hâline getirilmesini" öngörmüşlerdi.⁴ Bu sebeple Sırlar, 1992 yılında başlayan Bosna Savaşı'ndan önce ülke çapında, özellikle Müslümanların çoğunluğu teşkil ettiği Doğu Bosna'da etnik temizlik yapmayı plânlamışlardı. Savaş hazırlıklarına dair ilk adımlar ise Sırbistan Devlet Güvenlik Dairesi (Slujba Dirjavne Bezbednosti Sırbije) tarafından, Müslümanların aleyhinde sürdürülen propagandalar vasıtasıyla atılmaya başlanmıştı. 24 Ağustos 1989 tarihinden itibaren, Doğu Bosna'da özellikle Srebrenitsa ile Bratunats beldelerinde yaşayan Sırlara karşı çok kötü muamele edildiğine dair asılsız iddialar öne sürülmüştü. 1 Mart 1992 tarihinde Bosna-Hersek'in bağımsızlığının oylandığı referandumda, genel nüfusun %65'i (Müslümanlar ve Hırvatlar) Bosna-Hersek'in bağımsızlığı için oy kullanmışlardı. Sonuçların açıklanmasından sonra, Yugoslavya Ordusu ve Bosna Sırp Ordusu ile sivil Sırlardan teşkil edilen çeteler, Boşnak yerleşim birimlerini işgal etmek maksadıyla taarruza geçmişlerdi.⁵

² Smail Çekiç, "Genotsid nad Boşnyacima Srebrenitse; sigurne zone UN-a, yula 1995", *Novi Muallim*, No: 30, Udruženje Ilmiye İslamske Zayednitse BİH, Sarajevo, 29 Haziran 2007, s. 10.

³ *Zločini nad Boşnyacima u Srebrenitsi za vriyeme agresije na Republiku Bosnu i Herstegovinu 1991-1995, Dokumenti i svyedočenya*, Hazırlayan: Smail Çekiç vd., Institut za istrajivanye zločina protiv čovyečnosti i mecnarodnog prava Universiteta u Sarayevu, Sarajevo 1999, s. 25-26; Jan Willem Honig, Norbert, Both, *Srebrenitsa Record of a War Crime*, Penguin Book, New York, 1997, p. XVIII.

⁴ *Agresiya na Republiku Bosnu i Herstegovinu genotsid nad Boşnyacima*, (Temmuz 1995'te BM Güvenli Bölgesi Srebrenitsa'da Boşnaklara yapılan soykırımın 16. yılı münasebetiyle özel yayın, Temmuz 2011), Sarajevo, 2011, s. 27.

⁵ "Memoriyalni Tsentar Srebrenitsa - Potočari, spomen obilyeje i mezarye za jurte genotside iz 1995. godine", <http://www.potocarimc.org/index.php/11/07/1995>; erişim: 06.10.2017.

Sırbistan, Karadağ ve Bosnalı Sırp orduları, savaş süresince işgal ettikleri birçok yerin yanı sıra, Doğu Bosna’da, Boşnakların kahramanca savundukları Jepa, Srebrenitsa ve Gorajde’ye saldırmak üzere hazırlıklarını tamamlamışlardı. Doğu Bosna’ya 6-25 Temmuz 1995 tarihleri arasında düzenlenecek olan bu kapsamlı taarruzu, ‘Operatsiya Krivaya 95’ (95 Krivaya Harekâtı) olarak adlandırmışlardı. Aslında Bosna’nın orta kesimlerine saldırılacağı kanaatini oluşturmak suretiyle Boşnakları yanıltmak ve hazırlıksız yakalamak için, harekâta Krivaya Nehri’nin adını vermişlerdi. Harekât plânı gereğince, Doğu Bosna’daki yerleşim birimlerini işgal ettikten sonra, Drina Nehri’nin her iki tarafında Müslümanları katletmek veya sürgün etmek suretiyle, etnik temizlik yapacaklar ve buraları sadece Sırp- ların yaşayacağı bir bölge hâline getireceklerdi.⁶ Sırp işgalciler, (Sırbistan ve Karadağ’ın birleşmesinden oluşan Yeni Yugoslavya Cumhuriyeti, Bosna Sırp Cumhuriyeti, Sırska Krayina Cumhuriyeti ve bunların kurmuş olduğu ırkçı çetelerle teşkilâtlar), harekât sırasında, II. Dünya Savaşı’ndan sonra Avrupa’da gerçekleştirilen en korkunç ve en kanlı katliâmlardan birini 11 Temmuz 1995 tarihinden başlayarak 18 Temmuz 1995’e kadar, yine Doğu Bosna’da bulunan Srebrenitsa ve çevresinde gerçekleştirmişlerdi. Bu, bir soykırım ve II. Dünya Savaşı’ndan sonra Avrupa topraklarında işlenmiş olan en ağır savaş suçu olarak kabul edilmektedir.⁷ Çünkü bu saldırganlar, esir aldıkları binlerce Müslümanı katlederek toplu mezarlara atmışlar, yüzlerce insanı diri diri mezara gömmüşler, erkek, kadın ve çocuğu sakatlamış ve boğazlamışlar, annelerinin gözleri önünde çocuklarını katletmişler, kadın ve kızlara tecavüz etmişler, binlerce insanı esir kamp- larında hapsedmişler, Türk-Boşnak-İslâm eserlerini tahrip etmişler, din görevlilerini her fırsatta öldürmüşler, ekseriyeti kadın ve çocuklar olmak üzere 30.000 insanı memleketlerinden zorla sürmüşlerdir.⁸ Onlar, dört gün gibi kısa bir süre içinde Srebrenitsa’da yaşları 12 ile 60 arasında değişen 8.000’den fazla Müslüman-Boşnak erkeği katletmişlerdir.⁹ Ülkenin gene-

⁶ Mesud Şadinliya, *Teritoriyalna Odrana Bosne i Hercegovine 1986-1992*, Sarayevo, 2014, s. 115-120.

⁷ Hina Obyavlyeno “Oblyetnitsa Srebrenitse ukapa se 127 jrtva, vodstvo bosanskih Srba i dalye niyeçe genotsid”, *Yutarnji List*, 08.07.2016, <http://www.jutarnji.hr/vijesti/svijet/oblyetnica-srebrenice-ukapa-se-127-zrtva-vodstvo-bosanskih-srba-i-dalje-nijece-genocid/4508306>; erişim: 02.10.2017. <http://www.circassioncanada.com/tr/arastirma/almanyadaki-turk-diasporasi%C4%B1.htm>, s. 2., erişim: 22.10.2009.

⁸ *Agresiya na Republiku Bosnu i Herstegovinu...*, s. 27-29; Smail Çekiç, Meldiyana Arnaut-Haselyiç, Beçir Maciç, *Masovne grobnitse u Bosni i Hertsegovini -Sigurna zona uyedinyenih natsiya Srebrenitsa-*, Sarayevo, 2010, s. 660.

⁹ Mesud Şadinliya, *age*, s. 117-120; Smail Çekiç, “Genotsid nad Boşnyacima...”, s. 17; Osman Karatay, *Bosna-Hersek Bariş Süreci -Dayton Bariş Antlaşması Eki İle-*, Ankara, 2002, s. 8.

linde büyük bir felâket yaşanmıştır. 1992-1995 yılları arasında Bosna Hersek'te işgalciler 1.030.000 kişiyi evlerinden zorla kovmuştur. 1.170.000 kişi ise panik ve korkudan memleketlerinden kaçmıştır. Toplam 2.200.000 kişi evlerini terk etmek mecburiyetinde kalmıştır.¹⁰ 43 ay süren savaşta 200.000 ile 250.000 arasında sivil Boşnak plânlı ve sistemli bir şekilde katledilerek etnik temizlik yapılmıştır.¹¹ Potaçari'deki Soykırımı Anma Merkezi'nce ilân edilen resmî verilere göre ise, Sırp kuvvetlerinin takip ettikleri işgal ve etnik temizlik politikaları sonucunda, 200.000'den fazla Müslüman Boşnak öldürülmüş, on binlerce kadın ve kıza tecavüz edilmiş ve yüzbinlerce insana zulüm uygulanmıştır.¹² Bosna Devlet Sağlık Koruma Bürosu'nun 26 Mart 1996 tarihinde yaptığı resmî açıklamada ise 278.000 Bosnalının (Boşnak, Sırp ve Hırvat'ın) öldürüldüğü veya kaybolduğu ve 175.000 kişinin yaralandığı belirtilmiştir.¹³ Özetle Sırplarla Karadağlılar, zaman zaman Hırvatlar, Müslüman Boşnaklara cehennemi yaşatmışlardır.

Bosna'daki Müslümanlara yapılan ve insanlığın utanması gereken zulüm, kıyım ve şiddet görüntülerinin medyaya yansması, Türk kamuoyunu derinden üzmüştür. Kamuoyunun tepkisi karşısında Türk Hükümeti de Bosna-Hersek'teki savaşın durdurulması için eskiye oranla daha aktif bir siyaset takip etmeye başlamıştır. Bu bağlamda Türkiye, Bosna'da yaşanan trajedinin önlenmesi için, dönem başkanı olduğu İslâm Konferansı Teşkilâtı ve Avrupa Konseyi'nde konuyu gündeme getirmiştir. Aynı zamanda AGİK zirvesi ve Birleşmiş Milletler nezdinde, saldırganların derhal durdurulması yönünde girişimlerde bulunmuştur. Fakat bunda başarılı olamamıştır.¹⁴

2. Soykırımı Giden Süreç

Coğrafi konumu itibarıyla Srebrenitsa, Bosna-Hersek'in doğusunda, Drina Nehri ile Sırbistan sınırına yakın bir vadededir. Bu önemli jeopolitik ve jeostratejik konumundan dolayı şehir, Bosnalı Sırp birlikleriyle

¹⁰ *Agresiya na Republiku...*, s. 25.

¹¹ Kader Özlem, *Türkiye'nin Balkan Türkleri Politikası (1991-2014)*, Bursa, 2016, s. 119; Osman Karatay, *age*, s. V; Rony Blum, Gregory H. Stanton, Shira Sagi, Elihu D. Richter, "Ethnic Cleansing Bleaches the Atrocities of Genocide", *European Journal of Public Health*, Oxford, 2007, s. 1-6; İlker Alp, "1990'larda Yugoslavya ve Bosna Hersek", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C:1, S:1, Ocak 2011, s. 15; Ali Dikici, "Bosna Savaşı'nda Srebrenitsa Savunmasının Komutanı Naser Oriç'in Hikâyesi", *Avrasya Etütleri Balkanlar Özel Sayısı*, 50/2016-2, s. 208.

¹² "Memoriyalni Tsentar Srebrenitsa - Potoçari ...", *age*.

¹³ "Demografska Struktura Republike Bosne i Hertsegovine", <http://www.hdmagazine.com/bosnia/census.html>; erişim: 22.12.2010. Ayrıca bilgi için bkz. İlker Alp, *age*, s. 26.

¹⁴ Kader Özlem, *age*, s. 118-119.

Yugoslavya Federal Ordusu'nun öncelikli hedefleri arasında yer almıştır.¹⁵ Dolayısıyla 1992'nin ilkbaharından itibaren Bosna-Hersek'e saldırıya geçen Bosna Sırp Cumhuriyeti askerleri ve Yugoslavya Ordusu, Doğu Bosna'nın birçok yerleşim birimini, bu arada Srebrenitsa'yı da işgal etmişler ve 100.000 Boşnak'ı evlerinden kovmuşlardır. Ama eski polis şefi ve özel kuvvetler mensubu Naser Oriç komutasındaki Boşnakların yerel savunma kuvvetleri Sırları mağlup etmiş ve 1992'nin Mayıs'ında Srebrenitsa'yı kurtarmayı başarmıştır.¹⁶ Fakat Naser Oriç'in komutası altında vatanları için mücadele eden bu kahraman Boşnaklar, Batı kamuoyunda 'radikal İslâmcılar' olarak takdim edilmişlerdir.¹⁷ Sırların silâh, teçhizat ve asker sayısının çok daha fazla olmasına rağmen Müslüman Boşnaklar, baskınlar ve karşı saldırılar tarzında düzenledikleri harekâtlarla 1992'nin Eylül ayına kadar Srebrenitsa'nın güneyindeki Jepa kasabasına ulaşmaya başarmışlardır. 1993'ün Ocak ayında Tserska kasabasını da kontrolleri altına almışlardır. Böylece Bosna-Hersek Cumhuriyeti Ordusu, kendi ülkesinde 900 km² genişliğinde bir 'özgür bölge'ye hâkim olmuştur. Fakat Bosna'nın önemli merkezleri Sırların kuşatması altında kalmıştır.¹⁸

1993'ün ilk günlerinde yeniden taarruza geçen Bosna Sırp Ordusu'yla Yugoslavya Federal Ordusu, Kamenitsa, Nova Kasaba, Konyeviç Polye ve Tserska kasabalarını işgal etmişti. Böylece Srebrenitsa ile Jepa arasındaki bağ kesilmiş ve 'özgür bölge' 900 km²'den 150 km²'ye daralmıştı.¹⁹ Sırların saldırıları ve vahşetlerinden korkarak yakın bölgelerden kaçan Boşnaklar Srebrenitsa'yla etrafına sığınmıştı. Bu sebeple kasabanın nüfusu 60.000'e çıkmıştı. Sırp kuvvetleri, Srebrenitsa'yı kuşatmış, Müslümanların diğer yerlerle irtibatını kesmiş ve buradaki halkı adeta rehin olarak

¹⁵ Jan Willem Honig, Norbert Both, *age*, s. XVIII.

¹⁶ Smail Çekiç, *Genotsid i istina o genotsidu*, (İnstitut za istranjivanye zločina protiv çovyeçnosti i mećunarodnog prava Universiteta u Sarayevu), Sarayevu, 2012, s. 60-63; Zilha Mastalić-Koşuta, "Genotsid nad dyetsom u Srebrenitsi-Sigurnoy Zoni UN-a yula 1995", *Genotsid u Bosni i Hertsegovini – Poslyedice Presude Mecunarodnog Suda Pravde, Zbornik radova mećunarodne nauçne konferentsiye odrjane 10. i 11. yula 2009. godine u Potoćarima (Srebrenitsa)*, K: 2, (İnstitut za istranjivanye zločina protiv çovyeçnosti i mećunarodnog prava Universitet u Sarayevu), Sarayevu, 2011, s. 1034; Ali Dikici, "Bosna Savaşı'nda...", s. 183-186,189.

¹⁷ Ali Dikici, "Bosna Savaşı'nda...", s. 189.

¹⁸ Velid Şabiç, "Genotsid u Srednyem Podrinju 1992-1995", *Genotsid u Bosni i Hertsegovini – Poslyedice presude Mecunarodnog Suda Pravde, Zbornik radova mećunarodne nauçne konferentsiye odrjane 10. i 11. yula 2009. godine u Potoćarima (Srebrenitsa)*, K: 2, (İnstitut za istranjivanye zločina protiv çovyeçnosti i mećunarodnog prava Universiteta u Sarayevu), Sarayevu, 2011, s. 893; Smail Çekiç, *Genotsid i istina...*, s. 67.

¹⁹ Smail Çekiç, "Genotsid nad Boşnyatsima...", s. 11; *Agresiya na Republiku...*, s. 29; Memoriyalni Tsentar Srebrenitsa - Potoćari ..., *ags*.

tutmuşlardı.²⁰ Bir taraftan köylerin %90 oranında terk edilmesi sebebiyle buralardan yiyecek temininin kesilmiş olmasından, diğer taraftan Srebrenitsa nüfusunun 9-10 kat artmasından dolayı, halkın temel ihtiyaçları bile karşılanamaz olmuştu.²¹ 11 Aralık 1992 tarihinden itibaren Sırp çetecileriyle askerleri, hiçbir insanî yardımın yapılmasına müsaade etmemiş, su kaynaklarını kapatmış ve elektriği kesmişlerdi. Bu sebeple Srebrenitsa “insan dışkısının, pis kokusunun hâkim olduğu büyük bir mülteci kampı hâline gelmişti.” Kuşatma altında olan Boşnakların, temel yiyecek maddeleriyle, ilaç ve tıbbi malzemelerini bulmaları hayli zorlaşmıştı.²² Bu sebeple Srebrenitsa Hastanesi’nde ilaç olmadığından dolayı 320 kişi hayatını kaybetmişti. Her gün ortalama 5 kişi enfeksiyondan ölmüş ve her gün hastaneye en az 30 yaralı getirilmişti.²³

10-11 Mart 1993 tarihlerinde Srebrenitsa’ya giden BM Barış Koruma Gücü Komutanı Fransız General Philippe Morillon, Sırp kuşatmasının etkisiyle yaşanabilecek ortamın kalmadığını görünce, “*halkın BM’nin koruması altında olduğunu*” söylemişti.²⁴ Fakat 12 Nisan günü Sırp askerleri ateş ile Srebrenitsa’da 56 sivil öldürmüş ve 106 kişiyi yaralamışlardı.²⁵ 16 Nisanda Sırp askerleri, Boşnak savunmasını yararak kasabaya doğru yaklaşmışlardı. Ama Naser Oriç’in komutasındaki Boşnaklar karşı taarruza geçerek Sırp askerleri püskürtmüşlerdi. Bu çarpışmayı gören şahitlerden biri hadiseyi şöyle nakletmiştir:

“Bodrumda bekleyiyorduk. Her beş saniyede bir top patlıyordu. Bir ara balkona çıktım. Biraz sonra yanımdaki duvara makineli tüfek mermileri saplandı. Tekrar bodruma gittim. Silâh sesleri çok yakınımızdan geliyordu. Artık burada öleceğimize kanaat getirdik. Birden kasabadan dışarıya doğru atılan top sesleri işittik... Tekrar yukarı çıkıp dışarı baktım. Yüzden

²⁰ Tilman Zülch, “Zločin genotsida u Srebrenitsi: u Sigurnosnoj zoni Srebrenitsa 1995”, *Zbornik radova Zločini nad Bošnjacima u Srebrenitsi za vriyeme agresije na Republiku Bosnu i Hertsegovinu 1991-1995*, Institut za istrajivanye zločina protiv çovyečnosti i mećunarodnog prava u Sarayevu, Sarajevo, 1998; Zilha Mastalić-Koşuta, *agm*, s. 1034-1035. Ayrıca Sırp askerlerin soykırım politikalarıyla ilgili bkz. Tilman, Zülch, ed. ‘Ethnische Säuberung’-Völkemord für ‘Grosserben’: eine Dokumentation der Gesellschaft für bedrohte Völker, Luchterhand Literaturverlag, Hamburg, 1993.

²¹ Smail Çekiç, “Genotsid nad Boşnyatsima...”, s. 11.

²² Mesud Şadinliya, *age*, s. 95; *Zločini nad Boşnyatsima...*, s. 23; Ali Dikici, “Bosna Savaşı’nda...”, s. 191.

²³ Beçir Maciç, “Genotsid u Srebrenitsi do 1995. godine”, *Genotsid u Bosni i Hertsegovini – Poslyeditse presude Mecunarodnog Šuda Pravde, Zbornik radova mećunarodne naučne konferentsiye odrjane 10. i 11. yula 2009. godine u Potoçarima (Srebrenitsa)*, K: 2, Sarajevo, 2011, s. 913.

²⁴ *Agresija na Republiku...*, s. 29; Mesud Şadinliya, *age*, s. 95; Ali Dikici, “Bosna Savaşı’nda...”, s. 193-194.

²⁵ Zilha Mastalić-Koşuta, *agm*, s. 1035.

fazla adamın tepede bulanan Sırlara doğru koştuğunu gördüm... Daha sonra öğrendim ki Naser Oriç ve 150 kişilik grubu o gün Sırları 500 metre geriye püskürtmüşlerdi...’’²⁶

Ne gariptir ki, Naser Oriç’in bu başarısından sonra yapılan telsiz anonsuyla, Srebrenitsa’nın güvenli bölge olarak ilân edildiği duyurulmuştu. BM Güvenlik Konseyi, 16 Nisan 1993 tarihinden itibaren Saraybosna, Tuzla, Bihaç, Srebrenitsa, Jepa ve Gorajde’yi, yani 6 bölgeyi ‘güvenli bölge’ olarak ilân etmişti.²⁷ 16 Nisan 1993 tarih ve 819 sayılı Güvenlik Konseyi Kararı gereğince; “*Srebrenitsa ve çevresi güvenli bölge olacak ve burası bütün tarafların her çeşit saldırı ile diğer düşmanca faaliyetlerine karşı korunacaktır.*” Aynı zamanda “*Srebrenitsa’ya yönelik bütün silahlı saldırıların derhal durdurulması ve Srebrenitsa’nın etrafındaki bölgelerden Sırların zaman kaybetmeden çekilmesi*” istenmişti.²⁸ Ancak güvenli bölge Srebrenitsa’nın alanı oldukça dar tutularak genişliği 10 ve uzunluğu 15 kilometre olarak belirlenmişti.²⁹ Fakat BM Genel Sekreteri Boutros Ghali, BM Barış Gücü Komutanı General Wahlgren’e, Güvenlik Konseyi’nin 819 sayılı kararının alınmasından sonra gönderdiği talimatıyla; “*Güvenlik Konseyi’nin Kararı ile UNPROFOR’a (United Nations Protection Force - BM Koruma Gücü’ne), güvenlik bölgesinin korunması için askerî müdahalede bulunma görevinin verilmediği*” kanaatinde olduğunu vurgulamıştı. Hâlbuki Boutros Ghali’nin bu talimatı Güvenlik Konseyi’nin aldığı karara tamamen zıttı. Ayrıca bu talimat Güvenlik Konseyi üyelerine de bildirilmemişti. Böylece, BM Barış Gücü askerlerinin görevi sadece insanî yardımın yapılmasıyla sınırlı tutulmuş ve Boşnaklarla Dünya kamuoyu kandırılmıştı.³⁰

Boutros Ghali’nin Müslüman Boşnakların aleyhindeki bu müdahalesinin yanı sıra, BM Koruma Gücü Komutanı General Wahlgren, Güvenlik Konseyi’nin 819 sayılı kararına aykırı olarak Boşnak Kuvvetleri Komutanı General Sefer Haliloviç’i, Bosna Sırp Ordusu Başkomutanı General Ratko Mladiç ile 18 Nisan 1993 tarihinde “*Srebrenitsa Bölgesinin Askersizleştirilmesi Anlaşması*”nı, aslında “*Müslümanların elindeki silâh-*

²⁶ Ali Dikici, “Bosna Savaşı’nda...”, s. 196-197.

²⁷ <http://www.balgoc.org.tr/2004Srebrenitsa.html>, s. 3; erişim: 10.02.2006. Mesud Şadinliya, *age.*, s. 95. 28 *Agresiya na Republiku...*, s. 29; Smail Çekiç, “Genotsid nad Boşnyatsima...”, s. 11.

²⁹ Velid Şabiç, *agm.*, s. 895.

³⁰ *Zloçini nad Boşnyatsima...*, s. 25; Zilha Mastaliç-Koşuta, *agm.*, s. 1035; Smail Çekiç, “Genotsid nad Boşnyatsima...”, s. 11; *Agresiya na Republiku...*, s. 29-30.

ların alınmasına dair bir teslimnameyi” imzalamaya zorlamıştı.³¹ Anlaşma hükümlerinde; Srebrenitsa bölgesinde, kesinlikle ateşkesin uygulanması, BM Koruma Gücü askerlerinin konuşlandırılması, yaralıların Tuzla’ya taşınması için hava sahasının açılması, taraflarca halkın serbest dolaşımına izin verilmesi, BM Koruma Gücü’nün gelmesinden sonra silâhsızlanmanın yürürlüğe girmesi, kasaba içinde bulunan bütün silâhların Koruma Gücü’ne teslim edilmesi, Srebrenitsa’ya insanî yardımın gelmesine müsaade edilmesi, tutuklu, yaralı ve ölülerin ICRC (Milletlerarası Kızılhaç Komitesi)’nin denetimi altında değiştirilmesi öngörülmüştü.³² Böylece görünürde Srebrenitsa vd. bölgelerin emniyeti BM tarafından güvence altına alınmıştı. Güvenli bölgelerin oluşturulması gerekçesiyle Boşnakların elinde bulunan silâhlar ise Koruma Gücü tarafından toplanmıştı.³³ Fakat saldırganlar yani Sırp larla Hırvatlar silâhtan arındırılmamışlardı. Böylece, zaten askerî bakımdan üstün olan Sırp larla Hırvatlar karşısında, Boşnaklar tamamen savunmasız bir hâle getirilmişlerdi.³⁴ Bunun yanı sıra 6 güvenli bölgenin korunması için 37.000 askere ihtiyaç vardı. Ama BM tarafından sadece 7.000 asker konuşlandırılmıştı.³⁵

Müslüman Boşnaklar durumun vahametini henüz anlayamamışlardı. Bu sebeple BM’nin koruması altında güvenli bölge olarak ilân edilmesinden sonra, Srebrenitsa’ya, Sırp ların işgal ettikleri komşu yerlerden, canlarını kurtarmak maksadıyla on binlerce sivil Boşnak kaçıp gelmişti. Bunların arasında kadınlarla çocuklar büyük çoğunluğu teşkil etmişti. Çünkü savaşabilecek güçte olan Boşnaklar, gizlenerek ormanların içinden, ülkelerini savunmak için özgür alanlara gitmişlerdi. UNHCR - BM Mülteciler Yüksek Komiserliği, sığınanlardan bir miktarını Tuzla’ya nakletmişti. Yine de Srebrenitsa güvenli bölgesinde 42.000 sivil kalmıştı.³⁶

BM Koruma Gücü’nün ilk asker grubu 18 Nisan’da gelmişti. Srebrenitsa’yı kuşatan Sırp Ordusu, Boşnaklara oranla hem asker sayısı, hem de silâh ve teçhizat bakımından çok üstündü. Tank, top, roket, makineli tüfek gibi ağır ve gelişmiş silâhlarla donatılmıştı. Drina Kolordusu’na ait olan askerî birlikler kuşatmaya katılmıştı.

³¹ *Agresiya na Republiku...*, s. 30.

³² Zilha Mastaliç-Koşuta, *agm*, s. 1035; *Zloçini nad Boşnyatsima...*, s. 25-26.

³³ Osman Karatay, *age*, s. 8; Ali Dikici, “Bosna Savaşı’nda...”, s. 198.

³⁴ Zilha Mastaliç-Koşuta, *agm*, s. 1035; Ali Dikici, “Bosna Savaşı’nda...”, s. 198.

³⁵ Metin Krlıç, *Milliyetçilik ve Etnik Milliyetçilik Sırbistan ve Karadağ Örneği*, (İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2007, s. 59.

³⁶ Tilman Zülch, *age*, K. I, s. 27; Zilha Mastaliç-Koşuta, *agm*, s. 1035.

Srebrenitsa etrafında konuşlanan Naser Oriç komutasındaki Boşnakların silâhları yetersizdi. Bir kısmında sadece av tüfeği vardı. Buna rağmen büyük bir iman ve inançla vatanlarını müdafaaya devam etmişlerdi. Diğer taraftan Sırp lar, insanî yardımların sağlanmasına dair BM'nin aldığı kararlara ve kendilerinin imzaladığı anlaşmaya uymamışlardı. Kuşatma altında tuttıkları Srebrenitsa'ya yiyecek maddeleri ile tıbbi malzemelerin bile geçirilmesine müsaade etmemişlerdi. Sırp askerleriyle çetelerinin, saldırı ve baskıları 1994 yılı boyunca da devam etmişti.³⁷ BM tarafından bölgeye Kanadalı askerlerin yerine Hollandalılar gönderilmişti. Fakat savaşın başlamasıyla birlikte, özellikle 1995'in ilk günlerinden itibaren Temmuz 1995'teki işgale kadar, Sırp lar, abluka uygulamış ve neredeyse hiçbir ilaç, tıbbi malzeme, yiyecek ve halkın hayatını sürdürmesi için gereken temel ihtiyaç maddelerinin geçmesine müsaade etmemişlerdi. Elektrikle suyu kesmişlerdi. Halkın içecek suyu dahi kalmamıştı.³⁸ Sırp lar nadiren geçmelerine izin verdikleri yardım konvoylarındaki yiyeceklerle içecekleri ve kasabanın yakınından geçen ırmağı zaman zaman zehirlemişlerdi. Sırp ların bu zulmünün yanı sıra, halkı korumakla görevli olan BM Barış Gücü askerlerinin bir kısmı iğrenç davranışlarda bulunmuşlardı. Onlar, bir parça yiyecek ve yardım karşılığında aç olan kadınlarla kızları ilişkiye girmeye zorlayacak kadar alçalmışlardı.³⁹

NATO, Avrupa Birliği, BM Güvenlik Konseyi ve BM Koruma Gücü, köklü tedbirler alarak yaraları saracak yerde, hadiselerle gelişmeleri seyretmeyi tercih etmişlerdi. Güvenli bölge olarak ilân edilmesine rağmen Srebrenitsa'nın durumunda bir düzelme olmamıştı. Tam tersine bazı siyasetçiler bile her geçen gün durumun eskiye oranla daha fazla kötüleştiğini bildirmişlerdi. Örneğin diplomat ve siyaset adamı David Owen; şiddet, hırsızlık, gasp, karaborsa ve fuşşun son derece yaygınlaştığını, Srebrenitsa yerlileriyle mülteci Boşnaklar arasında tartışma ve kavgaların yaşandığını, tehlikeye en çok savunmasız çocuk, kadın ve yaşlıların maruz kaldıklarını, 50.000 civarında insanın hayatını sürdürmeye çalıştığı Srebrenitsa Güvenli Bölgesi'nin büyük bir mülteci kampı hâline geldiğini nakletmiştir.⁴⁰

³⁷ Mesud Şadinliya, *age.*, s. 95.

³⁸ Muhamed Borogovats, *Rat u Bosni i Hertsegovini i Politički Aspekti*, Zadar, 2010, s. 120-130.

³⁹ Ali Dikici, "Bosna Savaşı'nda...", s. 198-199.

⁴⁰ David Owen, *Balkan Odyssey*, New York, 1995, s. 134-135.

BM'nin ilgili kuruluşlarla bu bölgeye sağladığı yiyecek miktarı kişi başına günlük ancak 220 gramdı.⁴¹ Hâlbuki BM'nin güvenli bölge olarak ilân ettiği Srebrenitsa'da 10 binden fazla çocuk vardı. Örneğin Srebrenitsa Belediyesi Savaş Başkanlığı'nın kayıtlarına göre, 8 Kasım 1993 tarihinde, 18 yaşından küçük 11.193 çocuk vardı.⁴² Srebrenitsa'ya gelen çok az miktardaki yiyecek, bir insan vücudunun, özellikle gelişme çağındaki çocukların, normal hayatını sürdürmesi için gereken temel ihtiyacı karşılamaktan çok uzaktı. Yetersiz beslenmeden dolayı insanların vücut direnci zayıflamıştı. İlaçlar tükenmişti, sağlık şartları feciydi, tedavi uygulanamazdı, hijyenik şartlar çok kötüleşmişti. Bu ve benzeri sebeplerden dolayı çeşitli bulaşıcı hastalıklar yayılmıştı. Bu hastalıklardan dolayı çoğu kez çocuklar ölmüştü. Kurtulan çocuklar dahi hayatları boyunca hastalıkların izlerini taşıyacaktı. Bulaşıcı hastalıklar, ruhî bunalımlar, intiharlar, kadınlardaki düşük oranı vd. rahatsızlıklar anormal bir şekilde artmıştı. İnsanların psikolojik durumu çok sarsılmıştı. Korkunç bir tablo vardı.⁴³ Nitekim sözünü ettiğimiz ağır şartlardan dolayı her geçen gün ölenlerin sayısı da artmıştı. Örneğin; 6 Temmuz 1995 tarihinde 13 kişi açlıktan, 50 kişi ise tüberkülozdan ölmüştür.⁴⁴ Binlerce çocuğun babası öldürülmüştü. Bazen 10-15 yaşlarında olan bu çocuklar, aileleri, kardeşleri ve kız kardeşlerinin bakımını üstlenmişlerdi. Bu günahsız ve zavallı çocuklar, ruhen yaralanmıştı ve hayatları boyunca psikolojik yaraları taşıyacaktı. Ayrıca 4 yıl süren saldırılar boyunca Boşnak çocuklarının eğitim-öğretimine büyük darbe vurulmuştu.⁴⁵

Srebrenitsa Belediyesi Savaş Başkanlığı'nın tuttuğu kayıt ve raporlarına göre; askerden arındırılmış olan güvenli bölge Srebrenitsa'da 9 Mayıs 1993'ten 20 Eylül 1994 tarihine kadar Boşnaklardan 46 kişi öldürülmüş, 39'u kaybolmuş ve 85'i yaralanmıştı. İlin genelinde ise 81 köy, 27 cami ve diğer dinî yapılar tahrip edilerek yıkılmış, 22.000 Boşnak evlerini terk etmeye zorlanmış, 3.000 kişi öldürülmüş veya kaybolmuş, 1.820 kişi yaralanmış, 912 çocuk bir veya iki ebeveynsiz kalmıştı.⁴⁶ Buna rağmen Müslümanlar, son derece ağır şartlar altında, 3 yıl savaş süresince büyük

⁴¹ Velid Şabiç, *Genotsid u Srednyem Podrinyu 1992-1995*, Sarayev, 2008, s. 84; Zilha Mastaliç-Koşuta, *agm*, s. 1036.

⁴² Zilha Mastaliç-Koşuta, *agm*, s. 1036.

⁴³ Velid Şabiç, *agm*, 895, 903-904; Zilha Mastaliç-Koşuta, *agm*, s. 1036.

⁴⁴ Zilha Mastaliç-Koşuta, *agm*, s. 1036.

⁴⁵ Zilha Mastaliç-Koşuta, *agm*, s. 1036-1037.

⁴⁶ Zilha Mastaliç-Koşuta, *agm*, s. 1037.

fedakârlıkla mücadele ederek Srebrenitsa'yı Sırlara teslim etmemişlerdi. Bu sebeple Srebrenitsa, Boşnak direnişinin sembolü hâline gelmiş ve bu mücadele Boşnakların halk şarkılarına konu olmuştur.⁴⁷ Srebrenitsa'nın efsane Boşnak Komutanı Naser Oriç de verdiği bir röportajda, kendisiyle askerlerinin Srebrenitsa bölgesini üstün gayret, fedakârlık ve başarıyla müdafaa ettiklerini şu sözlerle ifade etmiştir:

*“...Bosna-Hersek'in hiçbir komutanı ben ve askerlerimin Srebrenitsa bölgesini savunduğu kadar başka bir bölgeyi savunmadı. Hiçbir komutan ben ve askerlerimin Srebrenitsa bölgesini birleştirdiğimiz kadar diğer bölgeleri birleştirmeyi başaramadı.”*⁴⁸

Bosna Sırlarına, savaşı durdurmalarına dair milletlerarası platformda yapılan baskılar 1995 Mart'ından itibaren artırılmıştı. Bosna Sırp Cumhuriyeti Başkanı Radovan Karaciç buna tepki göstermişti. O, 8 Mart 1995'te Sırp Ordusu'na, “Direktiva Za Dalya Deystva Op. Br. 7” (Müdahalelerin Devamı İçin 7 No'lu Harekât Direktifi) başlığıyla çok acele bir şekilde BM'nin güvenli bölgeleri Srebrenitsa ile Jepa arasındaki bütün irtibatı kesmesine, Srebrenitsa üzerindeki baskılarını şiddetlendirerek burasını Müslümanlar için yaşanmaz hâle getirmesine ve bütün Doğu Bosna'nın işgal edilmesine dair yazılı ve sözlü emirler vermişti.⁴⁹

Fakat aynı günlerde, yani Srebrenitsa'nın işgalinden kısa bir süre önce, Bosna Genelkurmay Başkanlığı tarafından akıl almaz bir adım atılmıştı. General Rasim Deliç'in emriyle, “*BM tarafından Srebrenitsa 'güvenli bölge' ilân edildi ve silâhtan arındırıldı*” gerekçesi kullanılarak, Naser Oriç birliğiyle birlikte başka bir savaş alanı olan Tuzla'ya nakledilmişti.⁵⁰ Oysa Naser Oriç, 1992'de Sırp çetniklerinin (çetecilerinin) saldırmaya başlamasından itibaren 1995 yılına kadar, Bosna-Hersek Cumhuriyeti adına Srebrenitsa müdafaasını başarıyla yürütmüş ve Sırlara kök söktürmüştü.⁵¹ Radovan Karaciç ile Ratko Mladiç'in emriyle 1992'den itibaren “yakalanıp öldürüleceklerin isim listesi” hazırlanmıştı. Bu isim listesi devamlı güncel-

⁴⁷ Jan Willem Honig, Norbert Both, *age*, s. XIX.

⁴⁸ Ali Dikici, “Bosna Savaşı'nda...”, s. 199.

⁴⁹ Agresiya na Republiku..., s. 30; Velid Şabiç, agm, s. 897-898.

⁵⁰ Ayhan Demir, “Efsane Komutan: Naser Oriç...”, *Yeni Akit*, 17.06.2015, <http://www.yeniakit.com.tr/yazarlar/ayhan-demir/efsane-komutan-naser-oric-10994.html>; erişim: 02.05.2017. İsmail Kılıçarslan, “Naser is a Hero” (Naser bir kahramandır), *Yeni Şafak*, 14.06.2015, <http://www.yenisafak.com/yazarlar/ismailkiliçarslan/naser-is-a-hero-2013420>; erişim: 02.05.2017.

⁵¹ Ayhan Demir, “Naser Oriç Srebrenitsa'da olsaydı...”, *Millî Gazete*, <http://timeturk.com/tr/2009/07/04/naser-oric-srebrenitsa-da-olsaydi.html>; erişim: 02.05.2017.

lenmişti. Buna rağmen ilk günden itibaren listenin başında yer alan Naser Oriç'in ismi devamlı birinci sırada kalmıştı. Bu listeler bile Sırların, Srebrenitsa müdafaasında kendilerine en büyük engel olarak Naser Oriç'i gördüklerini göstermektedir.⁵²

Savaş süresince Sırp çeteleriyle askerlerinin korkulu rüyası hâline gelen efsane komutan Naser Oriç, Hollandalı askerlere güvenilerek Tuzla'ya çağırılmasının büyük bir hata olduğu kanaatine sahiptir. O, Srebrenitsa'dan uzaklaştırılmasının burukluğu içinde: “Askerlerimiz, sanki bir şey yapacaktı gibi beni Tuzla'ya çağırdılar. Ama bir şey yapamadık.”⁵³ sözleriyle hayal kırıklığını ifade etmişti. Naser Oriç, Hollandalılara güvenilemeyeceğine dair şu örneği de vermişti:

“...Çetnikler, asker bulunmayan bir bölge olan Suçeska Belediyesi'ni işgâl edip o bölgenin bir kısmını aldılar. Biz bölgedeki Hollandalı askerlerden, Boşnak Müslümanlarının evlerine 50 metre mesafeye kadar yaklaşan Sırları o bölgeden çıkarmalarını talep ettik. Ama Hollandalılar bunu yapamıyorlar. Gece bölgedeki Çetnikleri temizlediğimizde bu sefer Hollandalı askerler, ‘Boşnaklar köye gelip Çetnikleri öldürdüler’ diye rapor tutuyorlardı.”⁵⁴

Temmuz 1995'te Sırların Srebrenitsa'ya taarruz ettikleri günlerde, Hollandalıların Sırlarla işbirliği yapmaları Naser Oriç'in iddialarını doğrulamıştı. Neticede 1995'te Srebrenitsa düşmüştü ve soykırım yapılmıştı. Bunun haberini alan Naser Oriç, üzüntüden yıkılmıştı. O, düşünce ve duygularını şöyle özetlemişti:

“...Srebrenitsa... Bu benim içimdeki en büyük yaradır. Ne kadar yaşayacağımı bilemiyorum. Ama sanırım beni öldürecek tek yara budur.”⁵⁵

Bosnalı ünlü roman yazarı İsnam Talyiç, *Srebrenitsa'nın Öyküsü* adlı kitabında, Sırların korkulu rüyası Naser Oriç'in Srebrenitsa'dan gidişinin meydana getirdiği boşluğu şu sözlerle dile getirmiştir:

“Naser burada olsaydı, onu kimse aldatamazdı. O, Çetniklerin Srebrenitsa'ya girmesine izin vermezdi. O, burada olsaydı, kendilerini neyin beklediğini bilen Çetnikler saldırmaya cesaret edemezlerdi.”⁵⁶

⁵² İsmail Kılıçarslan, “Naser is a Hero”..., *ags.*

⁵³ Ayhan Demir, “Efsane Komutan...”, *ags.*

⁵⁴ Ali Dikici, “Bosna Savaşı'nda...”, s. 199-200.

⁵⁵ Ayhan Demir, “Efsane Komutan...”, *ags.*

⁵⁶ Ayhan Demir, “O Burada Olsaydı”, *Milli Gazete*, 03.07.2009, <http://www.milligazete.com.tr/34-o-burada>

3. Krivaya 95 Harekâtı'nın Uygulanması

3.1. 6-10 Temmuz Hadiseleri

Radovan Karaciç'in verdiği emir üzerine Drina Kolordusu Komutanlığı, Güvenli Bölge Srebrenitsa'ya yapılacak harekât için gereken hazırlıkları tamamlamıştı. Yukarıda da belirtildiği gibi Sırlar bu harekâta "Krivaya 95" adını vermişti. Radovan Karaciç, Mayıs 1995'te, (Bosna-Hersek Sırp Demokrat Partisi Başkanı ve Bratunats Savaş Komisyonu -önceden Kriz Hücresi- Başkanı) Miroslav Deronyiç'e, yakında Srebrenitsa'ya askerî harekâtın düzenleneceğini bildirmişti. Harekâta fiilen 31 Mayıs 1995 tarihinde başlanmıştı. Sırlar 2 Haziran 1995'te Hollandalıların elindeki ilk gözlem noktasını zapt etmişlerdi. Buna BM ve büyük devletler tepki göstermeyince Sırlar, güvenli bölge Srebrenitsa'yı işgal edebileceklerini anlamışlardı. Sırlar 6 Temmuz 1995 tarihinde 04.00'da güvenli bölgeyi top ve tank ateşiyle bombalamaya başlamışlardı. Kısa bir süre sonra piyadeler de saldırıya geçmişti.⁵⁷ Bosna Sırp Cumhuriyeti'nin silâhlı kuvvetleri ve YNA - Yugoslavya Halk Ordusu (sonradan Yugoslavya Federal Cumhuriyeti Ordusu) birlikte taarruz etmişlerdi. Bunlara Rusya, Yunanistan, Ukrayna, Bulgaristan, Romanya ve Beyaz Rusya'dan gelen gönüllüler de katılmışlardı.⁵⁸ Taarruz üzerine Boşnaklar, BM Koruma Gücü yetkililerinden, "1993 askersizleştirme anlaşması gereğince teslim ettikleri silâhların iade edilmesini" istemişlerdi. Ancak bu istek, "Boşnakların değil, BM Koruma Gücü'nün güvenli bölgenin müdafaasından sorumlu olduğu" gerekçesiyle reddedilmişti.⁵⁹ Buna rağmen BM Koruma Gücü kuvvetleri Sırları durdurmaya çalışmamışlardı. Hatta Hollandalı birliklerin dirememesi Sırları cesaretlendirmişti. Sırp ordularına mensup kuvvetler, 8 Temmuz'da Bilyek ile Lyubisaviç askerî tesislerini zapt etmiş ve zırhlı araçlarıyla birlikte Hollandalı BM Koruma Gücü askerlerini esir almışlardı.⁶⁰ Bosnalı Sırların bu saldırgan ve pervasızca tutumuna karşı BM kuvvetleri ile büyük devletler caydırıcı tedbirler almamış ve gereken cevabı vermemişlerdi. Böylece Sırlara, müdahalede bulunulmayacağı mesa-

olsaydi34/127992; erişim: 02.05.2017. Ayhan Demir, "Efsane Komutan...", *ags*; Ayhan Demir, "Naser Oriç Srebrenitsa'da...", *ags*; İsmail Kılıçarslan, "Naser is a Hero"..., *ags*.

⁵⁷ Velid Şabiç, *agm*, s. 898.

⁵⁸ <http://www.slobodnaevropa.org/a/ruski-i-grçki-dobrovoljci-u-ratu-ubih/25290398>, Erişim: 28.04.2017.

⁵⁹ Smail Çekiç, "Genotsid nad Boşnyacima...", s. 10; *Agresiya na Republiku...*, s. 30; Beçir Maciç, *agm*, s. 908; Ali Dikici, "Bosna Savaşı'nda...", s. 202.

⁶⁰ Velid Şabiç, *agm*, s. 898; Smail Çekiç, "Genotsid nad Boşnyatsima...", s. 11-13; Zilha Mastaliç-Koşuta, *agm*, s. 1040.

jını vererek, saldırılarına devam edebileceklerine ve etnik temizlik yapabileceklerine dair yeşil ışık yakmışlardı. Bu durum ise artık Boşnakların kaderinin Bosna Sırp Cumhuriyeti ile Sırbistan idarecilerinin ve bunların ordu komutanlarının elinde olduğunun açık göstergesiydi.⁶¹ Nitekim 9 Temmuz akşamı güvenlik ve istihbarat yetkilileriyle Srebrenitsa ile ilgili yaptığı değerlendirmeden sonra, Radovan Karaciç, Miroslav Deronyiç’e: “*Batı Slavonya örneğinde olduğu gibi, herkesi öldürmelisiniz... Yakalayabileceğiniz herkesi öldürün!*” tarzında canavarca bir emir vermişti.⁶² 9 Temmuz akşamına kadar Sırp Cumhuriyeti askerleri, derinlemesine 4 kilometre ilerlemiş ve Srebrenitsa kasabasına 1 kilometre mesafede durmuşlardı. Srebrenitsa dışındaki gözetleme mevzilerinde bulunan ve adeta silâhsız olan Bosna Ordusu’na mensup savaşılar, ağır silâhların yoğun ateşi karşısında şehre çekilmişlerdi.

10 Temmuz günü sabah saatlerinde Srebrenitsa’daki durum son derece endişe verici bir hâl almıştı. Sırlar, önceden belirlenmiş ‘savaş plânı hedefleri’ne göre, yoğun halk kitlelerinin toplanmış olduğu şehir merkezini tank, top ve ağır silâhlarla ateş altına almışlardı. Birçok masum insanı yaralamış ve öldürmüşlerdi. Aynı zamanda saldırılardan kaçan Boşnakların yoğunlaştığı ve Srebrenitsa’nın kuzeyinde bulunan BM askerî üssünü de top ateşine tutmuşlardı. Hastaneye sığınan 2.000 kişinin üzerine de açtıkları ateşle ilk aşamada 6 kişiyi öldürmüşlerdi. Halk korkmuş ve paniğe kapılmıştı. Bu cehennemden kurtulmak için Müslümanlar, akın akın Potoçari’deki BM askerî üssüne doğru kaçımaya başlamışlardı.⁶³

Srebrenitsa bölgesinde sözünü ettiğimiz hadiseler cereyan ederken, Bosna’nın diğer yerlerindeki cephelerde rüzgâr değişmiş, 3 yıldır soykırım yapan Sırlar durdurulmuştu. Müslüman Boşnaklar, yavaş yavaş üstünlük sağlamış ve Sırların işgalinden bazı yerleri kurtarmaya başlamışlardı. Banya Luka, Gorajde, Tuzla gibi cephelerden zafer haberleri gelmeye başlamıştı. Hatta Boşnaklarla Hırvatların, Sırlara karşı ‘tam manasıyla bir ittifak’ kurma ihtimali kuvvetlenmişti. Bu ittifakın kurulması durumunda dengelerin değişeceği ve Bosna’daki Sırların sonunun gelebileceği değerlendirilmeleri yapılmıştı.⁶⁴ Aynı günlerde barışın yapılması için Dayton

⁶¹ Bianca Yagger, “Optujuyem-izdaya Srebrenice”, *Zbornik radova sa mecnarodnog skupa odrjanog u Sarayevu 12 yula 1997*, (Institut za istrajivanye zločina protiv çovyečnosti i mecnarodnog prava Univerzitetu u Sarayevu), Sarayevu, 1998, s. 84.

⁶² Zilha Mastaliç-Koşuta, *agm*, s. 1040; *Agresiya na Republiku...*, s. 30; Velid Şabiç, *agm*, s. 899.

⁶³ *Agresiya na Republiku...*, s. 31.

⁶⁴ İsmail Kılıçarslan, “Naser is a Hero” ..., *ags*.

müzakereleri gündeme alınmıştı. Bu sebeple Sırp lar, barış görüşmelerinin başlamasından önce üstünlüğü ele geçirmek maksadıyla, Srebrenitsa ile Jepa'yı kesinlikle işgal etmeye karar vermişlerdi. Dolayısıyla Sırp lar saldırılarını şiddetlendirmişti.⁶⁵

3.2. 11 Temmuz Hadiseleri

Albay Karremans 10/11 Temmuz gecesinde Srebrenitsa'daki Boşnak siyasi ve askerî yetkilileriyle yaptığı görüşmede; *“saldırganlara ‘güvenli bölge’den çekilmelerine dair nota verildiğini, Sırp ların bu notaya en geç 11 Temmuz sabahleyin saat 06.00’ya kadar cevap vermek zorunda olduklarını, saldırgan işgalci güçlerin çekilmemesi durumunda, bunlara NATO hava kuvvetlerinin müdahale edeceğini, Srebrenitsa’nın güneyinden Zeleni Yadar’a kadar uzanan bölgenin ‘ölüm alanı’ olarak ilân edildiğini ve burada hareket eden her şeyin vurulacağını”* bildirmişti. Ayrıca Hollandalı Albay, sivil halkın savaş hattından uzaklaşması ve evlerindeki sığınaklarda saklanmasını, müdafaa kuvvetlerinin de mevzilerden çekilmesinde ısrar etmişti. Bunun üzerine Srebrenitsa Müdafaa Güçleri Komutanlığı, 11 Temmuz’da sabahın erken saatlerinden itibaren başlatmayı plânladığı karşı taarruzu durdurmuştu. Bu da yanlış bir adım olmuş ve güvenli bölge Srebrenitsa’nın trajik sonunu hazırlamıştı. Çünkü saldırgan güçler bundan faydalanarak, kayda değer bir mukavemetle karşılaşmadan hedeflerine doğru ilerlemeye devam etmişlerdi. Ayrıca Albay Thom Karremans’ın NATO’nun saldırganlara müdahale edeceğine dair sözleri de havada kalmıştı. Hollandalı Albay Karremans, kasabanın müdafaası için NATO’dan çok acele yardım etmesini istemişti. Fakat yardım gönderilmemişti. NATO uçakları göstermelik olarak sadece birkaç tane Sırp tankıyla zırhlısına ateş açmıştı.⁶⁶ NATO uçaklarının hava saldırısında bulunmasına dair talepler Bosna’daki Barış Gücü Komutanı Fransız General Bernard Janvier tarafından ısrarlı bir şekilde geri çevrilmişti. BM Genel Sekreteri Boutros Ghali de hava saldırılarına karşıydı. BM Özel Temsilcisi Akashi ise meselenin müzakere ile çözümleneceğini öne sürmüştü.⁶⁷

‘Güvenli Bölge’ olarak ilân edilen Srebrenitsa ile çevresindeki sivil Boşnaklar, görünürde BM Koruma Gücü (UNPROFOR)’nün koruma ve güvencesi altına alınmıştı. Bu sebeple Boşnakların her çeşit silâhlı saldırıya veya düşmanca hareketlere karşı korunmaları gerekirdi.⁶⁸ Fakat Sreb-

⁶⁵ Ali Dikici, “Bosna Savaşı’nda...”, s. 203.

⁶⁶ Smail Çekiç, “Genotsid nad Boşnyatsima...”, s. 12.

⁶⁷ Ali Dikici, “Bosna Savaşı’nda...”, s. 201-203.

⁶⁸ “Memoriyalni Tsentar Srebrenitsa - Potočari...”, *ags.*

renitsa'nın 16 Nisan 1993 tarihinden itibaren, güvenli bölge olarak ilân edilmesine rağmen, Bileşmiş Milletler Güvenlik Konseyi ve 5 üyeli irtibat grubu güvenli bölgelerin hangi uygulamalara tabi tutulacakları konusu üzerinde anlaşamamışlardı. Aynı zamanda BM'de etkili olan devletler, Sırp'ların acımasız saldırıları karşısında söz konusu bölgeleri fiilen korumaya da yanaşmamışlardı.⁶⁹ Nitekim masum halkı korumakla görevli olan BM'nin Hollandalı askerleri, Sırp'ların taarruz etmek üzere yaptıkları hazırlıklar ve uyguladıkları baskılar karşısında, Srebrenitsa'nın etrafında bulunan gözetleme noktalarıyla mevzilerini terk ederek merkezdeki üslerine çekilmişlerdi.⁷⁰ 11 Temmuz 1995 günü sabahın erken saatlerinden itibaren General Ratko Mladiç'in emrindeki birlikler, BM Barış Gücü tarafından silâhtan arındırılmış olan ve Birleşmiş Milletler tarafından güvenli bölge olarak ilân edilen Srebrenitsa'ya taarruz etmişti. Fakat güvenliği korumakla sorumlu olan Hollanda askerî kuvvetleri, Bosna Barış Gücü Komutanı Fransız General Bernard Janvier'den aldıkları emir doğrultusunda ve Sırp'lar tarafından esir alınan 30 Hollandalı subaya zarar verilmesinden çekindikleri gerekçesiyle, hiçbir direnişte bulunmamış, saldırgan Sırp'lara tek bir mermi sıkmamış ve 14.30'da Srebrenitsa'daki üslerden Potoçari Kampı'na doğru kaçmışlardı.⁷¹ Böylece Müslüman halkı korumasız bırakmışlardı. Üstelik 1993 yılında 'güvenli bölgeler' oluşturma gerekçesiyle Boşnaklardan topladıkları silâhları geri vermeyi reddetmişlerdi.⁷² Diğer taraftan, Sırp'ların tehdit edici tutumlarına rağmen, Amerika ve Avrupa Devletleri de tepki göstermemişlerdi. Sonuçta BM eliyle 40.000'den fazla Müslüman Boşnak, Sırp'ların insafına bırakılmıştı. Nitekim BM Koruma Gücü'nün görevini yapmaması, sonraki günlerde Srebrenitsa'da 8 bin'den fazla ve Jepa'da 3 bin kişinin öldürülmesine zemin hazırlamıştı.⁷³

11 Temmuz 1995 tarihinde, saat 13.00'da Bosna Sırp Ordusu'na mensup piyadeler, tankların eşliğinde, BM'nin güvenli bölgesinin merkezine, Srebrenitsa'ya girmişti.⁷⁴ Saat 14.07'de ise kasabanın güneyindeki fırın üzerine ilk Sırp bayrağı çekilmişti. Birkaç saat içinde her tarafa işgalciler yayılmıştı. Öğleden sonra Ratko Mladiç, Milenko Jivanoviç, Radislav Kırstiç ve Bosna Sırp Ordusu'nun diğer yüksek rütbeli subayları, Sreb-

⁶⁹ Jan Willem Honig, Norbert Both, *age.*, s. XIX; "Srebrenitsa Katliamı", *ags.*

⁷⁰ Osman Karatay, *age.*, s. 8.

⁷¹ *Agresiya na Republiku...*, s. 31; Ali Dikici, "Bosna Savaşı'nda...", s. 203.

⁷² *Agresiya na Republiku...*, s. 30; <http://www.balgoc.org.tr/2004/Srebrenitsa.html>; erişim: 10.02.2006. http://www.diplomatik.gozlem.com/haber_oku.asp?id=137; erişim: 16.02.2004.

⁷³ Osman Karatay, *age.*, s. 8.

⁷⁴ Velid Şabiç, *agm.*, s. 899.

renitsa'nın boş caddelerinde zafer yürüyüşü yaparak gövde gösterisinde bulunmuşlardı. Srebrenitsa meydanında Bosna Sırp Ordusu Başkomutanı *General Ratko Mladiç* yaptığı konuşmada ise şunları söylemişti:

*“11 Temmuz 1995'te Sırpların Srebrenitsa'sında bulunuyoruz. Bugün Sırplığın yeni bir bayramıdır. Bu kasabayı Sırp milletine hediye olarak sunuyoruz. Nihayet bu alanda, Osmanlılara karşı giriştiğimiz ayaklanmanın hatırasına, Türklerden intikamımızı alma anı gelmiştir.”*⁷⁵

Aynı gün Bosna Sırplarının Televizyonu'nda General Ratko Mladiç'in bu beyanı defalarca yayınlanmıştı. Görüldüğü gibi General Ratko Mladiç beyanında; kibirli, kendini beğenmiş, Müslüman Boşnakları hor gören ve saldırgan bir tavırla, Osmanlı dönemindeki Türk yönetimini ve Boşnakları kastederek: *“Türklerden tarihî intikamlarını almanın zamanı geldiğini”* söylemiş ve *“Srebrenitsa şehrini Sırp milletine hediye olarak sunduğunu”* açık bir ifadeyle belirtmişti.⁷⁶

Müslümanlara karşı düzenlenen saldırılara ve yapılan soykırımı 'gönüllü' Ruslar ile 'gönüllü' Yunanlılar da katılmıştı. Bunlar doğrudan doğruya Ratko Mladiç ve Radovan Karaciç'in emrinde bulunuyordu.⁷⁷ Nitekim General Ratko Mladiç, sonradan Srebrenitsa soykırımına katılacak olan Yunanlılardan meydana getirilen bir birliği, 1995'in Mart'ında Drina Kolordusu'nun bünyesine dâhil etmişti. Bu düzenlemeyle ilgili haberler Sırp basınında da yayınlanmıştı. Her fırsatta Ratko Mladiç, Yunanlıların kendilerine sağladığı yardımlardan dolayı memnun olduğunu ifade etmiş ve onlardan övgüyle bahsetmiştir. Örneğin, 31.12.1995 tarihinde Han Piyesak yakınlarındaki Çırna Riyeka'da, yılbaşı kutlamalarının yapıldığı sırada Ratko Mladiç, Yunan gönüllülerinin komutanı *Antoni*'yi överken şunları söylemiştir:

*“Yunanistanlı kardeşlerimiz bize yardım ettiler. İki Yunanlıdan biri Antoni olsaydı ve iki Sırp'tan biri Antoni olsaydı işimiz kolaylaşacaktı. İki Rustan birinin Antoni olduğunu söyleyebilsem savaşımız çok daha kolay geçecekti.”*⁷⁸

⁷⁵ Smail Çekiç, “Genotsid nad Boşnyatsima...”, s. 12-13; Lara J. Nettefield, *Courting Democracy in Bosnia and Herzegovina*, (Cambridge University Press), New York, 2010, s. 80; Jan Willem Honig, Nobert Both, *age*, s. XIX; “Memoriyalni Tsentar Srebrenitsa - Potočari...”, *ags*.

⁷⁶ Jan Willem Honig, Nobert Both, *age*, s. XIX; “Srebrenitsa Katliamı”, 8. Yılında İHH (İnsani Yardım Vakfı)'nın Srebrenitsa Raporu, <http://www.ihh.org/modules.php?name=Sections&op=printpage&artid=58>, s. 1; erişim: 25.03.2005.

⁷⁷ <http://slobodnevropa.org/a/ruski-i-grcki-dobrovoljci-u-ratu-bih/25290398.html>; erişim: 28.04.2017.

⁷⁸ <http://bosnae.info/index.php/ucesce-stranah-dobrovoljaca-u-redovima-vojske-republike-srpske-tokom-agresije-na-bosnu-Herstegovinu>; erişim: 28.04.2017.

Radovan Karaciç de Yunanistan'la temaslarını gizlemeden sürdürmüş ve bunu açıkça söylemekten çekinmemiştir:

*“Bugün bizim çok dostumuz yoktur. Halihazırda sadece Yunanlılar ve Tanrı bizimle birliktedir.”*⁷⁹

Bosna Savaşı'nda ölen Rus gönüllülerinden birinin annesi olan Lyudmila Bogoslavskaya'nın katıldığı cenaze törenindeki konuşması hayli ilginçtir. Rusya'nın Sırbistan ile beraber hareket etmesine, askerî, iktisadî, siyasî ve diplomatik destek vermesine rağmen, bunu yetersiz bulan Lyudmila Bogoslavskaya şunları söylemiştir:

*“Sizin ülkenize oğlumun geleceğini hiçbir zaman düşünmedim. Ve sadece o gelmedi. Aynı zamanda, sizin büyük ülkenize bizim hükümetimizin yardım etmeye istekli olmadığı anlarda, savaşa katılmaktan korkmayan diğer gençlerimizle olgun erkeklerimiz de geldiler. Rus milletinin kendi kardeşlerine yardım etmesi her zaman bir gelenektir. Gençlerimizle erkeklerimiz buna uyararak geldiler ve onlar için en kıymetli olanı -kendi hayatlarını- verdiler.”*⁸⁰

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşıldığı gibi, gönüllü Ortodoks Yunanlılar ile Ruslar, Bosna Savaşı süresince çeşitli cephelerde, Sırp'ların safalarında savaşa katılmışlardı. Bununla birlikte Bosna Sırp Cumhuriyeti Ordusu'nun bünyesinde Srebrenitsa'ya girerek soykırıma katılan Ruslarla Yunanlıların tam sayısı bilinmemektedir. Ama Lahey Eski Yugoslavya Milletlerarası Ceza Mahkemesi Arşivi'ndeki belgelerde 529 ile 614 kişi oldukları kaydedilmiştir.⁸¹ Haçlı ruhuyla yapılan bu yardımdan dolayı memnuniyetini ifade etmek üzere bizzat Bosna Sırp Cumhuriyeti Başkanı Radovan Karaciç, Srebrenitsa'da, Sırbistan bayrağının yanına Yunanistan bayrağının da çekilmesine emir vermiştir.⁸² Aynı zamanda hizmetinden dolayı 4 Yunanlıyı Beyaz Kartal Şeref Madalyası ile ödüllendirmiştir.⁸³ Srebrenitsa'da göndere çekilen Yunan bayrağının, hatta o esnada Ratko

⁷⁹ <http://www.slobodnaevropa.org/a/ruski-i-grcki-dobrovoljci-u-ratu-u-bih/25290398.html>; erişim: 28.04.2017.

⁸⁰ “Stranih Voynici u Bosanskom Ratu” (Bosna Savaşında Yabancı Askerler), <http://novovrijeme.ba/ruski-dobrovoljci-u-bih-od-knina-do-krima-nas-i-rusa-trista-miliona-ima>; erişim: 28.04.2017; <http://bosnae.info/index.php/ucesce-stranih-dobrovolyaca-u-redovima-vojske-republike-srpske-tokom-agresije-na-bosnu-Herstegovinu>; erişim: 28.04.2017.

⁸¹ <http://www.slobodnaevropa.org/a/ruski-i-grcki-dobrovoljci-u-ratu-u-bih/25290398.html>; erişim: 28.04.2017.

⁸² *Agresiya na Republiku...*, s. 31; Smail Çekiç, “Genotsid nad Boşnyatsima...”, s. 13.

⁸³ Ali Dikici, “Bosna Savaşı'nda...”, s. 202.

Mladiç'in: "yanımızda yer alan kahraman Yunanlıların onurlandırılması için Yunan bayrağını göndere çekiniz" tarzında verdiği sözlü talimatının video kayıtları ise 2004 yılında Hollanda tarafından yayınlanmıştır.⁸⁴

13 Temmuz 1995 tarihinde, yani Potoçari'den Konyeviç Polye'ye kadar uzanan alanlarda Boşnaklara etnik temizliğin yapıldığı günlerde, Yunanistan'da yayınlanan *Ethnos* gazetesi: "İki milletin sevgi ile dayanışmasının ve Sırp askerlerinin, Yunan gönüllülerinin kendi yanlarında mücadele etmelerinden dolayı duydukları minnettarlığın canlı ispatı olarak Yunan ve Sırp bayrakları birbirinin yanında dalgalanmaktadır." şeklinde bir habere yer vermiştir.⁸⁵ Yunan bayrağının dalgalanması ise Sırplarla Yunanlıların dayanışmasının bir sembolü ve adeta bir haçlı seferinin göstergesi olmuştur. Nitekim saldırgan Sırpların yanında Bosna Savaşı'na katılan Rus, Yunan, Ukraynalı, Bulgar, Romen ve Beyaz Ruslar, "*Doşli smo pomoçi našoy braçi pravoslavnoy u borbi protiv Turaka*" (Türlere karşı yürüttükleri savaşta, kardeşlerimiz Ortodokslara yardım etmek üzere geldik.) sloganıyla dinî maksatla geldiklerini açık bir şekilde ifade etmişlerdir.

Sırp saldırıları devam ederken, katliâm ve tecavüzlerden kurtulmak için büyük korku, panik ve kaos içinde binlerce Boşnak, işgalcilerden kurtulmak ve korunmak için, Srebrenitsa'dan kaçarak Potoçari Köyü'ndeki BM Hollanda askerî kampının önüne gelmişti. Kasabada sadece birkaç yüz kişi kalmıştı.⁸⁶ Diğer yerlerden de panik içinde kalabalık gruplar hâlinde kaçan Müslümanlar, Potoçari'deki BM Barış Gücü'nün merkezi askerî üssüne doğru akın akın gelmişlerdi. Ama bu Boşnaklardan sadece birkaç bini kesilen dikenli tel örgünün arasından kampın içine girebilmişti. Bir kısmı kampın etrafında kalmıştı. 11 Temmuz akşamına kadar biriken 25 bin civarında Müslüman Boşnak, özellikle yaşlılarla kadınlar, çocuklar ve savaşamayacak durumda olan silâhsız 1.000-2.000 erkek, çoğunlukla etraf-taki ormanlık alanlarla fabrikalarda gizlenmeye çalışmışlardı. Şartlar çok ağırdı. En temel ihtiyaçlar bile karşılanamıyordu. Halkın içecek suyuyla yiyeceği de kalmamıştı. Aç, susuz, uykusuz ve tükenmiş bir vaziyette olan insanlar korku içindeydi. Buna karşılık Temmuz'un sıcaklığı dayanılmaz

⁸⁴ <http://www.slobodnaevropa.org/a/ruski-i-grcki-dobrovoljci-u-ratu-u-bih/25290398.html>; erişim: 28.04.2017.

⁸⁵ <http://depo.ba/clanak/92755/pripadnici-zloglasne-neonacisticke-zlatne-zore-u-julu-1995-bili-u-srebrenici>; erişim: 28.04.2017.

⁸⁶ Smail Çekiç, "Genotsid nad Boşnyacima...", s. 12-13; http://www.diplomatik_gozlem.com/haber_oku.asp?id=137, s. 1; erişim: 16.02.2004. <http://www.balgorc.org.tr/2004Srebrenitsa.html>, s. 6-7; erişim: 10.02.2006.

bir hâl almıştı. Keskin nişancıların bu zavallı insanları vurması ve Sırların evleri yakması mevcut korkuyla paniği daha fazla artırmıştı.⁸⁷ Korku ve panik içinde canlarını kurtarmak telaşıyla Srebrenitsa'dan kaçan Müslümanları takip eden Sırp askerleriyle çetelerine, General Radislav Kırstiç telsizle: “*Herkesi öldürün. Hiç kimseyi canlı olarak ele geçirmeyin.*”⁸⁸ şeklinde insanlıkla bağdaşmayan emrini vermiştir.

Srebrenitsa ve Potoçari’de biriken Boşnaklar, fırsat bekleyen Sırlar için hazır birer hedef hâline gelmişlerdi. Sırlar bundan faydalanarak 11-17 Temmuz 1995 tarihleri arasında, esir aldıkları 20.000-25.000 kişilik gruptan (kadın ve küçük çocuklarından) ayırdıkları, 14’ten 65 yaşına kadar, (hatta daha yaşlı olanlardan), 8 ile 12 bin arasındaki bütün Boşnak erkeklerini çeşitli alanlarda boğazlayarak, kurşuna dizerek, yakarak ve işkenceye tabi tutarak katletmişlerdi. Bunun yanı sıra çok sayıda kadın ile çocuk yaştaki kızlara tecavüz etmişlerdi.⁸⁹ Sırlar bu vahşetlerini, güvenli bölgeleri korumakla yükümlü olan BM yetkililerinin ve Hollandalı askerlerin gözleri önünde hatta zaman zaman onların onayı ile uygulamışlardı.⁹⁰ Hollandalı BM askerleri önce Srebrenitsa’dan çekilerek Boşnakları Sırların insafına bırakmışlardı. Şimdi ise Hollandalı Albay Karremans’ın talimatıyla Hollandalı BM askerleri, kampın etrafına gelen halkı korumamışlardı. Hatta kampa sığınmış olan Boşnakları, sonradan silâh zoruyla dışarıya çıkararak Sırlara teslim etmişlerdi.⁹¹ Bunun yanı sıra Sırlara her çeşit yardım yapmışlar ve askerî araçlarına yakıt vermişlerdir.⁹²

Hollandalı askerler, Sırlara teslim ettikleri Bosnalıların tahliye işlemlerini tamamladıktan sonra, kampa getirdikleri sigara ve biraları içerek kutlama partisi düzenlemişlerdi. Hâlbuki aynı saatlerde Sırlar tarafından

⁸⁷ Zilha Mastaliç-Koşuta, *agm*, s. 1041; Smail Çekiç, “Genotsid nad Boşnyatsima...”, s. 12-13; Velid Şabiç, *agm*, s. 899.

⁸⁸ Ali Dikici, “Bosna Savaşı’nda...”, s. 206.

⁸⁹ Smail Çekiç, Muharem Kreso, Beçir Maçic, *age*, s. 174-175; <http://www.balgoc.org.tr/2004/Srebrenitsa.html>, s. 3, 15 (12 bin); erişim: 10.02.2006. http://www.circossiancanada.com/tr/arastirma/almanyadaki_turk_diasporas%C4%B1.htm, s. 2 (8 binden fazla); erişim: 22.10.2009. <http://www.yenimesaj.com.tr/index.php?sayfa=guncel&haberno=4549> & tarih 2003-10-21, s. 2. (8 bin), 05.08.2008; http://www.bbc.co.uk/turkish/europe/story/2004/11/041112_Srebrenitsaserbia.shtml, s.1 (7 binden fazla); erişim: 10.04.2005.

⁹⁰ “Srebrenitsa Katliamı”, *ags*, s. 3.

⁹¹ “Memoriyalni Tsentar Srebrenitsa - Potoçari...”, *ags*; <http://www.balgoc.org.tr/2004/Srebrenitsa.html>, s. 6-7; erişim: 10.02.2006. <http://www.diplomatikgozlem.com/haberoku.asp?id=137>, s. 1; erişim: 16.02.2004.

⁹² Ali Dikici, “Bosna Savaşı’nda...”, s. 206.

binlerce Boşnak katledilmişti.⁹³ Sonradan yayınlanan fotoğraf ve kasetlerden, zavallı Boşnakların katledildiği ve kadınlarla çocukların işkenceye tabi tutulduğu sıralarda Hollandalı ve Sırp komutanların da sohbet ederek içki içtikleri dünya kamuoyu tarafından öğrenilmişti.⁹⁴

Konu üzerinde çalışan Jan Willem Honig ve Norbert Both adlı iki Hollandalı araştırmacı, yazdıkları kitabın girişinde, Sırpaların Müslümanlara yaptıkları mezâlimi şu şekilde özetlemişlerdir:

*“BM’ye mensup Hollandalı ‘mavi bereliler’ Sırpaların iki gün boyunca Müslüman erkeklerini ailelerinden zorla ayırdıklarını seyretti. Hollandalıların çoğu, kendilerinin ‘etnik temizleme’ harekâtına şahit olmaları, hatta katılmaları için zorlandıklarını anladı... Müslüman erkeklerinden büyük çoğunluğu korkunç bir kaderle karşılaştı. Bunlar öldürüldüler ve isimleri kaydedilmeden toplu mezarlara atıldılar. Birçoğu öldürülmeden önce işkenceye tabi tutuldu, az sayıdaki bir kısmını tutukladılar ve sadece birkaç kişi kaçmayı başardı.”*⁹⁵

Sırlara güvenmeyen Srebrenitsa Müslümanlarından bir grup 11 Temmuz günü Sırp kuşatmasından gizlice kaçarak, mayınlanmış alanlar, ormanlar ve dağlardan 50 km. uzaklıktaki Tuzla şehrine ulaşmaya çalışmışlardı. 10 ile 15 bin kişiden oluşan bu sivil grupta, çocuk, kadın, yaşlılar da vardı. Bunlar arasında 28. Tümen’den silâhsız az sayıda erkek de vardı. Fakat Sırpalar, böyle bir kaçıışı tahmin ettikleri için, Hayduçko Groble alanında, Bokçin Irmağı’nın altında, pusu kurmuşlar ve bu gruba ağır ve otomatik silâhlarla ateş ederek bir kısmını vahşice katletmişlerdi.⁹⁶ Sağ kalanlardan bazıları esir almışlar, kurtulabilenler ise etrafa kaçışmışlardı. Bu sebeple Müslüman halktan 1.000 civarında insan kurtularak Tuzla’ya ulaşabilmişti.

11 Temmuz 1995 tarihinde Tuzla’ya doğru götürülen bir grup Müslüman’ın uğradığı feci sonu bir görgü şahidi şöyle anlatmıştır:

*“Sırp askerleri, esir aldıkları 100’den fazla Müslüman erkeği, kadını ve çocuğu bıçaklarla yavaş bir şekilde boğazlamışlardı. Çocukları da anelerinin önünde boğazlamaktan geri kalmamışlardı...”*⁹⁷

⁹³ Ali Dikici, “Bosna Savaşı’nda...”, s. 206.

⁹⁴ http://telegraph.co.uk/multimediaarchive/0905mladic-driking_1905754ijpg. Erşim: 03.03.2017.

⁹⁵ Jan Willem Honig, Norbert Both, *age*, s. XVII-XVIII.

⁹⁶ Smail Çekiç, “Genotsid nad Boşnyatsima...”, s. 14; Zilha Mastaliç-Koşuta, *agm*, s. 1041.

⁹⁷ Bianca Yagger, *agm*, s. 79-83.

Srebrenitsa Kasabası'nın işgal edilmesinden sonra, Sırp tarafından Müslümanların katledildiği, kadın ve kızların tecavüz edildiği, evlerin tahrip edilip yağmalandığı 11 Temmuz akşamında, BM Özel Temsilcisi Akashi, New York'ta bulunan BM Barışı Koruma Misyonu Şefi Kofi Annan'a yazılı bir rapor göndermişti. Akashi bu raporunda: "*Konvoy hâlinde ilerlemeye çalışan Boşnakların yakınlarında patlayan bazı patlayıcılar, grup içerisinde paniğe yol açıyor.*"⁹⁸ şeklindeki ifadesiyle Sırp şiddet ve vahşetini gizlemiştir.

3.3. 12 Temmuz Hadiseleri

12 Temmuz 1995 tarihinde BM Güvenlik Konseyi, New York'ta olağanüstü bir toplantı düzenlemiştir. Güvenlik Konseyi'nin aldığı 1004 No'lu Karara göre: "*Bosnalı Sırp kuvvetleri derhal taarruzlarını durduracak ve Srebrenitsa Güvenli Bölgesi'nden çekileceklerdir.*"⁹⁹ Fakat bu karar, dünya kamuoyunun tepkisini azaltmaya yöneliktir. Dolayısıyla işgalciler tarafından ciddiye alınmayarak uygulanmamıştır.

Sırp güçleri 12 ve 13 Temmuz günlerinde, önceden ayrıntılarıyla düşünülmüş, plânlanmış ve iyi organize edilmiş bir şekilde, Potoçari'den Kladany'a kadın, çocuk ve yaşlıları zorla nakletmişlerdir. Bu Boşnakların süratle nakledilmesi için 12 Temmuz'da Potoçari'ye çok sayıda otobüsle kamyon ve Sırbistan'dan vasıtalar getirmişlerdir. Müslümanlar bu otobüslere ise Sırp askerleriyle özel birliklerinin denetiminde ve Hollanda askerlerinin yardımıyla bindirilmişlerdir.¹⁰⁰ Irkçı işgalciler, 12 Temmuz ve sonraki günlerde, bütün Müslümanları yok etmeye yönelik plânlarını uygulamaya devam etmişlerdir. Buna dair bazı örneklerle aşağıda yer verilmiştir.

12 Temmuz günü Potoçari'ye gelen Bosna Sırp Cumhuriyeti Genelkurmay Başkanı General Ratko Mladić ve yüksek rütbeli subaylar, kamuoyunu yanıltmak amacıyla, TV kameralarının eşliğinde ve toplanan halkın önünde gösteri yapmışlardı. Onlar, sahte gülücüklerle çocuklara çikolata, şeker, kek gibi sevdikleri yiyecekleri dağıtmışlardı.¹⁰¹ General Ratko Mladić, Potoçari'ye sığınan halka; "*Endişe etmemelerini, Sırp Ordusu'nun koruması altına alınacaklarını, ellerinde kalan bütün silâhlarını teslim etmelerini ve Boşnakların Kladany kentine gönderileceğini,*

⁹⁸ Ali Dikici, "Bosna Savaşı'nda...", s. 204.

⁹⁹ Smail Çekiç, Muharem Kreso, Beçir Macić, *age*, s. 178.

¹⁰⁰ Smail Çekiç, "Genotsid nad Boşnyatsima...", s. 13.

¹⁰¹ *Agresija na Republiku...*, s. 32; Smail Çekiç, "Genotsid nad Boşnyatsima...", s. 13.

paniğe kapılmadan önce kadın ve çocukların otobüslere binmesini, ama bir çocuğun dahi kaybolmaması için dikkat etmelerini” söylemişti. Fakat Sırp lar tarafından sınısice ve bütün Müslümanların katledilmesini öngören korkunç bir soykırım plâni hazırlanmıştı.¹⁰²

Sırp lar 12 Temmuz’dan itibaren Srebrenitsa’da korkunç bir mezâlim uygulamışlardı. Sırp askerleri işledikleri cinayetlerin yanı sıra Boşnak kadınlarıyla kızlarına tecavüz etmiş, Müslümanlarca kutsal sayılan yerleri tahrip etmiş, evleri yağmalamışlardı. Sırp lar, sistemli bir şekilde Boşnak ailelerini parçalayarak, erkekleri kadınları ile çocuklarından zorla ayırmışlardı. 23.000 kadınla çocuğu¹⁰³ zorla otobüslere bindirip Bosna Ordusu’nun kontrolünde olan Kladany şehrine taşımışlardı. Erkeklerin bir kısmını ise Potoçari’de Hollanda askerî üssünün hemen yakınlarında bulunan Biyela Kuça (Beyaz Ev) adını verdikleri bir binaya götürmüşlerdi. Binaya girmeden önce özel eşyalarını, para ve nüfus kâğıtlarını bırakmalarını zorlamışlardı. Sonradan bunları yakmışlardı. Geceleyin ise Müslümanları gruplar halinde binanın arkasına götürüp öldürmüşlerdi. Diğer taraftan Kladany’a nakledilmesi gereken yaralıları da otobüslerden indirerek yürümeye zorlamışlardı. Dolayısıyla bunların çoğu yollarda kalmıştı. Hollandalı askerler de bazı erkeklerin yollardan çıkarılarak kuytu yerlere götürüldüklerini, sonradan silâh sesleri duyduklarını ve o alanlara gittikleri zaman, kalp hizasında sırtlarından vurulan cesetleri gördüklerini bildirmişlerdi.¹⁰⁴

Fakat aynı gün, BM Özel Temsilcisi Akashi, BM Barış Koruma Misyonu Şefi Kofi Annan’a gönderdiği yeni raporunda da Sırp katliâm ve zulmünden söz etmemiş, akla hayale gelmeyen yalanlar yazmıştı. O, Sırp ların, Boşnakları otobüslere bindirerek BM’ye bağlı birliklere sağ salim bir şekilde teslim ettiklerini bildirmişti. Akashi raporunda asrın yalanını şöyle sürdürmüştü:

“Kampın boşaltılması sırasında bazı Sırp askerlerinin sivillere silâh doğrulttukları iddia edilmiş, ancak yapılan araştırmalar bunun doğru olmadığını, askerlerin bilâkis şeker ve çikolata dağıttıklarını ortaya koymuştur... Potoçari kampında havanın sıcak olması, sağlık ve tedavi imkânlarının bulunmaması ve aşırı kalabalıkla başa çıkılması güç bir durum ortaya

¹⁰² Smail Çekiç, Muharem Kreso ve Beçir Maciç, *Genotsid u Srebrenitsi ‘Sigurnoy zoni’ Uyedinyenih Natsiya, yula 1995*, (İnstitut za istrajivanye zločina protiv çovyečnosti i mecnarodnog prava Universtiteta u Sarayevu), Sarayevu 2000, s. 174-175.

¹⁰³ Jan Willem Honig, Norbert Both, *age*, s. XIX; “Srebrenitsa Katliamı”, 8. *Yılında İHH’nın Srebrenitsa Raporu*, <http://www.ihh.org/modules.php?name=sections&op=printpage&artit=58>. (25.03.2005).

¹⁰⁴ Smail Çekiç, Muharem Kreso, Beçir Maciç, *age*, s. 181-182.

*çıkarmıştır. Ancak şu ana kadar Sırların her hangi bir sivile yönelik bir saldırısı rapor edilmemiştir.*¹⁰⁵ Görüldüğü gibi dünyanın gözü önünde işlenen soykırımı Sırların yanı sıra BM temsilcileri, batılı diplomatlar, askerler ve gazeteciler gizlemek için büyük gayret sarf etmişlerdi.

3.4. 13 Temmuz Hadiseleri

Bosna Sırp Cumhuriyeti askerleriyle polis güçleri ve bunlara katılan Sırbistan, Karadağ ve “Krayina Sırp Cumhuriyeti”nden gelen özel birlikler, 12 ve 13 Temmuz 1995 tarihleri arasında Potoçari’deki BM askeri üssünün etrafındaki çeşitli yerlerde, yakaladıkları çok sayıda Müslüman erkeğini ve bir kısım kadınla çocuğunu acımasızca katletmişlerdi.¹⁰⁶

12 Temmuz öğleden sonra ve 13 Temmuz’da, Potoçari’de kadın, çocuk ve yaşlıları ayırarak otobüs ve kamyonlara bindirmişlerdi. Erkekler, bedenlen gelişmiş çocuklar ve güçlü görünen yaşlılardan 1.000 kadar sivil ve Tuzla’ya kaçarken yakaladıkları erkekleri Bratunats’a götürmüşlerdi. Potoçari’deki gruptan 15 yaşlarındaki genç kızları da ayırarak Bratunats’a nakletmişlerdi. Fakat bunların çoğuna önce tecavüz etmiş sonra öldürmüşlerdi. Hava kararınca çığlıklar, inlemeler, yardım çağrıları, bağırımlar, silâh sesleri ve başka ürpertici, korkutucu sesler duyulmaya başlamış ve bu sabaha kadar devam etmişti.¹⁰⁷

Ertesi gün, 13 Temmuz sabahleyin erkenden, Sırlardan kaçan ve su arayan bazı Müslümanlar, yakındaki dere kenarında aralarında kadınların da bulunduğu (şahitlere göre 300’den fazla) boğazlanmış insan cesetlerine rastlamışlardı. Canlı canlı boğazlanmış olan bu insanların hiçbirinin gövdesinde baş kalmamıştı. Sırlar, 13 Temmuz’dan itibaren geriye kalanları da gruplar hâlinde öldürmeye devam etmişler ve açtıkları derin çukurlara üst üste atmışlardır.¹⁰⁸

13 Temmuz sabahının erken saatlerinden itibaren Sırlar, Pobuda bölgesinde (Konyeviç Polye etrafındaki ormanda), Bratunats-Konyeviç Polye-Nova Kasaba ulaşım yolları arasında 8.000 kişiyi kuşatmışlardı. Bosna Sırp Cumhuriyeti yetkililerinin verdiği emir gereğince, orduyla emniyet güçleri, bunları da ortadan kaldırmayı plânlamıştı.¹⁰⁹

¹⁰⁵ Ali Dikici, “Bosna Savaşı’nda...”, s. 207.

¹⁰⁶ Smail Çekiç, “Genotsid nad Boşnyatsima...”, s. 13.

¹⁰⁷ Smail Çekiç, Muharrem Kreso, Beçir Macić, *age.*, s. 182-190.

¹⁰⁸ *Agresiya na Republiku...*, s. 32; Smail Çekiç, “Genotsid nad Boşnyatsima...”, s. 13.

¹⁰⁹ Velid Şabić, *agm*, s. 900; *Agresiya na Republiku...*, s. 33; Smail Çekiç, “Genotsid nad Boşnyatsima...”, s. 14.

13 Temmuz'da Sırp Cumhuriyeti askerleri ile İçişleri Bakanlığı birlikleri, Bratunats-Konyeviç Polye-Miliçi arasında, canlarını kurtarmak için kaçan en büyük Boşnak grubunu kuşatmışlardı. İçişleri Bakanlığı görevlileri, onlara megafonlarla seslenerek, Cenevre Konvansiyonu ile insan haklarına uygun olarak davranılacağına söz vermiş ve teslim olmalarını istemişlerdi. Akşama kadar 6.000'den fazla Müslüman erkeğini esir almışlar ve bunları birkaç kısma ayırarak farklı bölgelere götürmüşlerdi. Esirlerden 1.500-3.000 kişi arasında en büyük kısmını Nova Kasaba'nın futbol stadyumuna ve 1.000 ile 4.000 arasındaki grubu Sandiçi'de bir ova-ya götürmüşlerdi. Esir alma operasyonunu kontrol eden General Ratko Mladiç, her iki bölgedeki esir Müslümanlara, “*kötü bir şeyin yapılmaya-çağını, onların harp esiri olarak değiştirebileceğini ve ailelerinin Tuzla'ya götürülmüş olduğunu*” belirterek yalan söylemişti.¹¹⁰

Nova Kasaba ve Konyeviç Polye'de esir aldıkları Boşnaklardan bir kısmını Yadar Nehri'nin kenarında öldürmüşlerdi.¹¹¹

Aynı gün öğle saatlerinde esir Boşnakların bir kısmını üç otobüsle Tserska'ya taşımışlardı. Burada 14 ile 50 yaş arası ve elleri tellerle arkadan bağlanan 147'si sivil olmak üzere en azından 149 kişiyi saat 16.00 sularında kurşuna dizmişlerdi. Aynı zamanda Kravitsa-Miliçi yolu üzerinde esir aldıkları onlarca insanı da hemen orada öldürmüşlerdi.

Konyeviç Polye'de gençlerle birlikte esir alınan bir grup Boşnak, Yahorina ve Tırnovo'ya götürülerek Sırbistan Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı'na mensup özel birlikler tarafından katledilmişlerdi.¹¹² 13 Temmuz günü öğleden sonra Kravitsa'daki bir depoda cinayetlerine devam etmişlerdi. Aynı günün akşamı da 6 depoda tuttıkları ve Sandiçi'den önceden getirilen 1.000-1.500 kişiyi makineli tüfeklerle tarayarak ve bombalar atarak acımasızca katletmişlerdi.¹¹³ BM temsilcileri bu korkunç olaydan sonra Kravitsa'yı gezdiklerinde, saç, kan ve insanlara ait et parçalarının depoların duvarlarına yapışmış olduğunu görmüşlerdi.¹¹⁴ İncelemelerden

¹¹⁰ Smail Çekiç, “Genotsid nad Boşnyatsima...”, s. 14-15; *Agresiya na Republiku...*, s. 33; Velid Şabiç, *agm*, s. 900.

¹¹¹ Smail Çekiç, “Genotsid nad Boşnyatsima...”, s. 15; *Agresiya na Republiku...*, s. 33; Velid Şabiç, *agm*, s. 900.

¹¹² Zilha Mastaliç-Koşuta, *agm*, s. 1043-1044; Smail Çekiç, “Genotsid nad Boşnyatsima...”, s. 15.

¹¹³ Smail Çekiç, “Genotsid nad Boşnyatsima...”, s. 15; *Agresiya na Republiku...*, s. 34; Velid Şabiç, *agm*, s. 900.

¹¹⁴ Zilha Mastaliç-Koşuta, *agm*, s. 1043.

elde edilen sonuca göre, Sırp 6.000 civarında Boşnakı esir almış, esirleri birkaç gruba taksim etmiş ve bunların büyük bir kısmını öldürmüşlerdi.¹¹⁵

Bosna Sırp Cumhuriyeti askerî yetkililerinin verdiği emir gereğince, Bratunats'a çok sayıda esir getirilmişti. 13 Temmuz'da bu şehir esirlerle dolup taşmıştı. Esirleri futbol stadyumuna, okullara, askerî hapishaneye, karakollara, hangarlara, garajlara vd. yerlere kapatmışlardı. Bazılarını ise şehrin merkezindeki otobüs ve kamyonların içinde tutmuşlardı. Esirlere, su ve yiyecek vermedikleri gibi işkence yapmışlardı. Dışarıya çıkarıp öldürdüklerinin ise çığlıkları duyulmuştu. Zaten 13 Temmuz'un erken saatlerinde, Bosna Sırp Genelkurmay Başkanlığı'ndan Bratunats'taki esirlerin öldürülmesine dair yeniden bir emir gelmişti.¹¹⁶ Bu emir gereğince özel Sırp birlikleri, çok sayıda esiri, Bratunats'taki Vuk Karaciç İlkokulu'nda, Kravitsa-Miliçi yolu üzerinde ve Konyeviç Polye'de öldürmüşlerdi. Söz konusu emrin yanı sıra 13 Temmuz gecesinin geç saatlerinde Radovan Karaciç'in talimatı ve General Mladiç'in verdiği diğer bir emir gereğince, geriye kalan Müslüman esirler Zvornik'e götürülerek burada kurşuna dizileceklerdi.¹¹⁷ Böylece 13/14 Temmuz'da gece boyunca, Potoçari'de ailelerinden ayırdıkları ve Srebrenitsa'dan kaçarken yakaladıkları 2.000-2.500 erkeği, otobüslerle Orahovats'a yakın Gırbavtsi'deki ilkokulun spor salonu ile diğer okullara taşımışlardı. Bunlardan bir miktarını başka alanlara nakletmişler ve öldürmüşlerdi. Bir kısmını ise okulların arkasında kurşuna dizmişlerdi. Bunların cesetlerini hemen okul civarındaki toplu mezarlara atmışlardı. Sonradan ise mezarları açıp cesetleri farklı yerlere nakletmişlerdi. Soykırım izlerini yok etmek amacıyla ise 5 ile 27 Temmuz ve 7 ile 27 Eylül günlerinde toplu mezarların üzerlerini makinelerle düzeltmişlerdi.¹¹⁸

3.5. 14-23 Temmuz Hadiseleri

14 Temmuz'da yeniden Gırbavtsi okullarından 1.000 civarında esiri alarak gözleri ve elleri bağlı bir şekilde kamyonlarla Orahovats'a yakın kırsal alanlara götürmüşlerdi. Bu Müslümanları, General Ratko Mladiç'in denetiminde otomatik silâhlarla tarayarak katletmişlerdi.¹¹⁹ Cesetleri ise

¹¹⁵ Zilha Mastaliç-Koşuta, *agm*, s. 1044.

¹¹⁶ Smail Çekiç, "Genotsid nad Boşnyatsima...", s. 15; *Agresiya na Republiku...*, s. 34.

¹¹⁷ Smail Çekiç, "Genotsid nad Boşnyatsima...", s. 15.

¹¹⁸ Velid Şabiç, *agm*, s. 901; Zilha Mastaliç-Koşuta, *agm*, s. 1046; Smail Çekiç, "Genotsid nad Boşnyatsima...", s. 15; *Agresiya na Republiku...*, s. 34.

¹¹⁹ Zilha Mastaliç-Koşuta, *agm*, s. 1046; *Agresiya na Republiku...*, s. 34.

açılan derin çukurlara 14 ve 15 Temmuz günlerinde atarak üzerlerini toprakla örtmüşlerdi.¹²⁰

Sırlar yine 14 Temmuz'da Bratunats'dan aralarında delikanlılar da olan 1.500-2.000 esiri Petkovats'a taşımışlar ve ilkokulun spor salonuna doldurmuşlardı. Burada onlara çok kötü davranmışlar, dövmüşler, işkenceye tabi tutmuşlar ve üzerlerine ateş açmışlardı. Bu Müslümanları, 14 Temmuz gecesinden başlayarak 15 Temmuz sabahının erken saatlerine kadar, Petkovats Barajı'nın yakınlarına taşımışlardı. Burada yüzleri yere dönük ve elleri arkadan bağlı çok sayıda öldürülen Boşnak vardı. Elleri tellerle arkadan bağlanan ve ayakkabıları çıkartılmış olan yeni getirdikleri Müslümanları da barajın altında toplamışlar ve 5'er 10'ar kişi olarak makineli tüfeklerle kurşuna dizmişlerdi. 15 Temmuz sabahleyin bir taraftan infazlar hâlâ devam ederken, diğer taraftan Bosna Sırp Ordusu mensupları, zavallı kurbanları makinelerin yardımıyla açtıkları çukurlara atmışlardı.¹²¹

14 Temmuz'da Srebrenitsa'dan otobüslerle Pilitsa köyünün okuluna çok sayıda Boşnak erkeğini götürmüşlerdi. Elleri arkalarından bağlı olan esirlerden 1.200 kişiyi 16 Temmuz'da otobüslere bindirerek Branyevo'daki askerî iktisat tesisine nakletmişlerdi. Burada esirleri, 10'ar kişilik gruplar şeklinde dizerek öldürmüşlerdi. Cesetleri de toplu olarak makinelerle açtıkları çukurlara atmışlardı.¹²²

16 Temmuz'da öğleden sonra Pilitsa Kültür Evi'nde de 500 kişiyi yeniden otomatik silâhlarla tarayarak öldürmüşlerdi. Bir gün sonra buradaki cesetleri Branyevo'ya naklederek toplu mezarlara gömmüşlerdi.¹²³ Böylece Sırlar, Pilitsa ve Branyevo'da da plânlı soykırım yaparak 3.500 civarında Boşnak erkeğiyle çocuğunu katlederek vahşetlerine devam etmişlerdi.¹²⁴

Sırp askerleri cinayetlerine devam ederek 16 Temmuz'da da 500 civarında Boşnak Kozluk yakınlarında öldürmüş ve cesetleri yakındaki toplu mezara atmışlardı.

¹²⁰ Smail Çekiç, "Genotsid nad Boşnyatsima...", s. 15-16; *Agresiya na Republiku...*, s. 34.

¹²¹ Smail Çekiç, "Genotsid nad Boşnyatsima...", s. 16; Zilha Mastaliç-Koşuta, *agm*, s. 1046; *Agresiya na Republiku...*, s. 33; Velid Şabiç, *agm*, s. 902.

¹²² Smail Çekiç, "Genotsid nad Boşnyatsima...", s. 15; *Agresiya na Republiku...*, s. 35; Velid Şabiç, *agm*, s. 902.

¹²³ Smail Çekiç, "Genotsid nad Boşnyatsima...", s. 15; *Agresiya na Republiku...*, s. 35; Velid Şabiç, *agm*, s. 902-903.

¹²⁴ Velid Şabiç, *agm*, s. 902; Zilha Mastaliç-Koşuta, *agm*, s. 1046-1047; <http://www.balgoc.org.tr/2004/Srebrenitsa.html>; erişim: 10.02.2006.

18 Temmuz 1995 tarihinde Zvornik Sırp Tugayı Komutanı General Vinko Pandureviç, esirlerin taşınmamasını ve yakalandıkları yerlerde hemen öldürülmelerini emretmişti. Bu emir gereğince Sırp askerleri, eski Güvenli Bölge Srebrenitsa'dan Müslümanların Tuzla ve Kladany'a gitmelerini önlemişler ve 21 Temmuz'a kadar Boşnakları arayıp buldukları yerlerde öldürmüşlerdir.¹²⁵

Zvornik'teki hastanede tedavi gören Srebrenitsa yaralıları dahi General Ratko Mladiç'in emriyle, 23 Temmuz 1995 tarihinde askerî polis tarafından öldürülmüşlerdir.¹²⁶

4. Katliâmların Sonucunda Oluşturulan Toplu Mezarlar

Boşnak bilim adamları tarafından büyük fedakârlıkla uzun süre ve çok ciddî bir şekilde sürdürülen araştırmaların sonucunda, Srebrenitsa ve çevresinde Sırp'ların toplu katliâm yaptıkları yerlerin isimleri tespit edilmiştir. Bunlar arasında: Potoçari, Haydučko Groblye, Kameničko Brdo, Yadar, Tserska Dolina, Kravitsa depoları, Sandiçi, Nova Kasabası, Tişça, Orahovats, Petkovats Barajı, Branyevo askerî iktisat tesisi, Pilitsa Kültür Evi, Kozluk vd. yer almaktadır.

Sırp işgalciler, yaptıkları katliâmlardan sonra toplu mezarlar oluşturmuştur. Bu mezarlara ise, isimlerini kaydetmeden bazen birkaç, bazen de çok sayıda insan cesedini veya parçaladıkları insan kısımlarını atmışlardır. Bu sırada dinî merasim veya hiçbir toplumsal âdeti de uygulamamışlardır.¹²⁷

Bosna-Hersek'te Kaybolan Kişiler Enstitüsü Müdürler Komisyonu Boşnak Temsilcisi Amor Masoviç'e göre, suçlular, soykırımın izlerini gizlemek maksadını gütmüşlerdir. Bu sebeple soykırıma tabi tuttukları binlerce kurban cesedini atmakla oluşturdukları ilk büyük toplu mezarlardan, daha sonra cesetleri çıkararak oluşturdukları ikinci mezarlara hatta bazen buradan da alıp üçüncü mezarlara nakletmişlerdir. Öldürdüklerinin cesetlerini, mümkün olduğu kadar daha fazla bölgelere ve özellikle savaşın sürdürüldüğü cephe hatlarına yakın bulunan yerlere gömmüşlerdir. Bu şekilde suçlular, büyük toplu mezarların bulunmasını önlemek, oluşturdukları ikinci veya üçüncü mezarların ortaya çıkarılması hâlinde bile bu

¹²⁵ Smail Çekiç, Muharrem Kreso, Beçir Maciç, *age*, s. 201-206.

¹²⁶ Smail Çekiç, "Genotsid nad Boşnyatsima...", s. 16; *Agresiya na Republiku...*, s. 35.

¹²⁷ Smail Çekiç, Meldiyana Arnaut-Haselyiç ve Beçir Maciç, *Masovne grobnitse u Bosni i Hertsegovini - Sigurna zona Uyedinyenih Natsiya Srebrenitsa*, Sarayevo, 2010, s. 655.

cesetlerin savaşta ölen Boşnaklara ait olduğunu öne sürebilmek maksadını gütmüşlerdir.

Söz konusu maksatla Srebrenitsa soykırımına uğrayan kurbanların mezarlarını, Srebrenitsa'nın yanı sıra Bratunats, Zvornih, Vlasenitsa, Şekoviçi, Kalesiya, Rogatitsa, Vişegrad, Kladany, Miliçi, Osmatsi, Zvornik hatta Sarayevo'ya yakın olan Tırnovo Belediyesi sınırları içindeki yerlere yapmışlardır. Sonuç itibarıyla Srebrenitsa'da katlettikleri kurbanların cesetlerini 49 farklı belediyenin arazisine dağıtmışlardır.¹²⁸

31 Aralık 2009 tarihine kadar Srebrenitsa ve çevresindeki bölgelerde 133 toplu mezar ortaya çıkarılmıştır. Srebrenitsa Belediyesi alanında bulunan toplu mezarlardan bazısının yeri, isimleri ve kodları şöyledir:¹²⁹

1. Zeleni Yadar (ZY-05)
2. Zeleni Yadar (ZY-06)
3. Orahovitsa (S. OR-1/1)
4. İza Bolnitse (SR. BOL-1/1)
5. Budak (SR. BUD-01/1)
6. Potoçari (SR. POT-1/1)
7. Potoçari (POT-01 SRE-001)
8. Zeleni Yadar (Z. YA-01 SRE)
9. Zeleni Yadar (Z. YA-04 SRE)
10. Potoçari (POT-03 SRE)
11. Budak (BUD-02 SRE)
12. Zeleni Yadar (Z. YA-08 SRE)
13. Pustumuliçi (PUS-01 SRE)
14. Pustumuliçi (PUS-02 SRE)

Büyük özveriyle yapılan araştırmalardan sonra, 31 Aralık 2009 tarihine kadar Bosna'daki belediyelere göre tespit edilen toplu mezarlar-

¹²⁸ “Genotsid u brojkama: 8372 nestalih, 6599 identiftsiranih, 514 lokatsiya sa posmrtnim ostatsima ...”, *Faktor*, 08.07.2015; <http://www.faktor.ba/vijest/genocid-u-brojkama-8372-nestalih-6599-identiftsiranih-514-lokacija-sa-posmrtnim-ostacima-infografika-mapa-200749>; erişim: 02.10.2017.

¹²⁹ Smail Çekiç, Meldiyana Arnaut-Haselyiç, Beçir Maciç, *Masovne grobnitse...*, s. 461, 657.

dan bazılarında bulunan insan iskeleti ve vücut kalıntılarının sayısı ise şöyledir:¹³⁰

1. Zvornik:	8.736
2. Bratunats:	2.255
3. Srebrenitsa:	1.148
4. Vlasenitsa:	75
5. Vlasenitsa (Miliçi):	249
6. Şekoviçi:	73
7. Kalesiya:	11
8. Kalesiya (Osmatsi):	6
9. Trnovo-Sarayevo:	6
10. Drina ve Sava nehirleri:	16
Toplam:	12.575

Ocak 1993'ten Temmuz 1995'e kadar üzerinde müzakere edilen ve başarısız olan bütün barış plânlarında, Srebrenitsa, Jepa ve Gorajde'nin Müslümanların hâkimiyetinde kalmaları öngörülmüştür. Fakat BM'in görevini yapmaması ve büyük devletlerin göz yummasından dolayı önce Srebrenitsa'yı, 7 gün sonra Jepa'yı işgal eden Sırp lar, buralarda etnik temizlik yapmış ve büyük bir alana hâkim olmuşlardır. Böylece Sırp lar, 1993'ten itibaren gündemde olan Avrupa Birliği Harekât Plânı ve İrtibat Grubu'nun 1994 yılına ait haritasını zorla değiştirmişlerdir. Buna rağmen ABD'nin devreye girmesiyle Ekim 1995'te ateşkes yapılmış, ardından 14 Aralık 1995'te (Paris'te) imzalanan Dayton Antlaşması ile Sırp ların işgali bir emrivaki olarak kabul edilmişti. Sonuçta, savaştan önce nüfusunun büyük bir çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu Srebrenitsa ve Jepa, Republika Sırska adını taşıyan Bosna Sırp Cumhuriyetine dâhil edilmişlerdir.¹³¹ Böylece Sırp lar, yaptıkları vahşet ve işledikleri soykırımdan dolayı milletlerarası hukuka göre 'savaş suçlusu' olarak yargılanmaları gerekirken, ABD ve Avrupa devletleri tarafından mükâfatlandırılmışlardır.

¹³⁰ Smail Çekiç, *age*, s. 658.

¹³¹ Jan Willem Honig, Norbert Both, *age*, s. XIX. Ayrıca daha geniş bilgi için bkz. Osman Karatay, *age*, s. 117-184.

5. Soykırımın Boyutları ve Kabulü

Verdiğimiz örneklerden de görüldüğü gibi, Yugoslavya Federal Cumhuriyeti (Sırbistan'la Karadağ) ve Bosna Sırp Cumhuriyeti'nin siyasî ve askerî yetkilileri, BM Sözleşmesi, Helsinki Nihaî Senedi ile AGİT belgelerinde belirlenen ilkelere ve milletlerarası alanda yapılan diğer antlaşma, anlaşma, sözleşme ve uzlaşmalara uymamışlardır. Sırlar, 'Büyük Sırbistan'ı gerçekleştirmek maksadıyla saldırıya geçtikleri 6 Nisan 1992 tarihinden itibaren, Srebrenitsa'yı işgal ettikleri Temmuz 1995'e kadar o bölgede, bebekler ile çocuklar dâhil olmak üzere bütün Müslümanlara zulüm, işkence ve soykırım uygulamışlardır. Gazete haberlerine göre: "*Sırlar, Birleşmiş Milletlerin 'güvenli bölge' olarak ilân ettiği Srebrenitsa'da 20. yüzyılın gördüğü en büyük soykırımlarından birini yaptılar. 3 gün içerisinde 10 bini aşkın insanı katlettiler.*"¹³²

Potoçari (Soykırımı) Anma Merkezi (Potoçari Memoriyalni Tsentar)'nin 2003'te açılışı sırasında, Srebrenitsa'da 8.372 kişinin kaybolduğu resmen ilân edilmiştir. İlginç olan hususlardan biri ise devam eden araştırmalar sonucunda elde edilen yeni kanıtlar ve bulunan iskelet kalıntılarına rağmen, aynı rakamın değiştirilmeden geleneksel olarak günümüze kadar tekrarlanarak kullanılmasıdır. Örneğin 2016 yılında da Potoçari Anıt Mezar Kompleksi'ne 11 ile 77 yaşları arasında olan 127 kişiye ait iskelet kalıntıları resmî törenle defnedilmişti.¹³³

2005 yılında Bosna-Hersek Bakanlar Konseyi tarafından, Boşnak, Sırp ve Hırvat temsilcilerinin dâhil edilmesiyle, Milletlerarası Kayıp Kişiler Komisyonu (ICMP - International Commission on Missing Persons)'nin bünyesinde Bosna-Hersek Kayıp Kişiler Komisyonu (Kolegiya Direktora za Nestale Osabe BiH) kurulmuştur. 8 Temmuz 2015 tarihinde, bu komisyonun Boşnak temsilcisi Amor Maşoviç, komisyonun ilân ettiği resmî verilere dayanarak yaptığı açıklamasında; Temmuz 1995'te Srebrenitsa'da 8.372 Boşnak'ın kaybolduğunu ve bunlardan 6.599 kişiye ait ceset kalıntısının 514 farklı yerdeki mezarlarda bulunduğunu belirtmiştir.¹³⁴

Hırvatistan'daki yayın organlarında da Sırların Srebrenitsa'yı işgal ettikten sonra 8.000'den fazla insanı öldürdükleri, 1.000 kişiden fazla kurbana ait iskelet kalıntılarının aranmasına devam edildiği ve Anıt Mezar

¹³² İsmail Kılıçarslan, "Naser is a Hero"..., *ags.*

¹³³ Hina Obyavlyeno, *agg.*

¹³⁴ "Genotsid u broykama: 8.372 nestalih ..." , *ags.*

Merkezi'nin verilerine göre Potoçari'deki kurbanların sayısının 8.372 kişi olduğu vurgulanmaktadır.¹³⁵

Milletlerarası Kayıp Kişiler Komisyonu'nun "31 Mayıs 2017 İtibarıyla Srebrenitsa Rakamları" başlıklı raporuna göre ise; Srebrenitsa ve Jepa BM güvenli bölgelerinde 1995'in Temmuz'unda, tahminen 8.000 civarında Boşnak kaybolmuştur. 1995 Srebrenitsa katliamlarına ait 94 mezar ve 336 yüzey alanında bulunan 17.000 ceset (vücut ve vücut parçaları) patoloji ve antropoloji uzmanları tarafından incelenmiştir. Bu ceset kalıntıları üzerinde geleneksel yöntemle ve DNA analizi ile yapılan incelemeler sonucunda, Srebrenitsa'da öldürülen 6.971 Boşnak'ın kimliği tespit edilmiştir. Yine ICMP'nin raporuna göre, 2017 itibarıyla Potoçari ve civarındaki bölgelerde 6.504 adet gömülü vücut bulunmaktadır.¹³⁶

Önceleri direnmesine ve inkâr etmesine rağmen, Bosna Sırp Cumhuriyeti Srebrenitsa Komisyonu bile, soykırımla ilgili reddedilemeyecek delillerin ortaya çıkması ve kurbanların isimlerini içeren 34 listenin hazırlanmasından sonra, 7.800'den fazla Boşnak erkeği ile gencinin plânlı bir şekilde öldürüldüklerini kabul etmek durumunda kalmıştır.¹³⁷

Başta Prof. Dr. Smail Çekiç olmak üzere, Srebrenitsa soykırımı üzerinde çalışan değerli bilim adamlarına göre; "95 Krivaya Harekâtı" adıyla bilinen plâni uygulayan saldırganlar, 1995'in Temmuz'unda, 4 gün zarfında Müslüman oldukları ve işgalcilerin ele geçirip Büyük Sırbistan sınırlarına katmayı hedeflediği topraklarda yaşadıkları için, 14 ile 74 yaşları arasında 8.000'i aşkın Boşnakı insafsızca öldürerek soykırım yapmışlardır.¹³⁸ Bazı kaynaklardaki verilere göre 11-19 Temmuz arasında, Srebrenitsa'da 8.000 ve Jepa'da 3.000 olmak üzere, toplam 12.000 Müslüman katledilmiştir.¹³⁹

Sonuç itibarıyla, farklı rakamların verilmesine rağmen, 4 gün içinde Müslüman oldukları için 8.000'den fazla Boşnakın katledildiği bir ger-

¹³⁵ Hina Obyavlyeno, *agg.*

¹³⁶ International Commission on Missing Persons, "Srebrenica Figures as of 31 May 2017", <https://www.icmp.int/wp-content/uploads/2017/07-srebrenica-eng-2017.pdf>, erişim: 02.10.2017.

¹³⁷ "Memoriyalni Tsentar Srebrenitsa -Potoçari ...", *ags.*

¹³⁸ Smail Çekiç, "Pokoly u Srebrenitsi yula 1995, u: Zloçini nad Boşnyatsima u Srebrenitsi za vriyeme agresije na Republiku Bosnu i Herstegovinu 1991-1995", *Zbornik radova za mećunarodnog skupa odrjanog u Sarayevu 12. yula 1997*, (İnstitut za istrajivanye zloçina protiv çovyeçnosti i mećunarodnog prava Universiteta u Sarayevu), Sarayevo, 1998, s. 23; *Agresiya na Republiku...*, s. 22; Smail Çekiç, Meldiyana Arnaut-Haselyiç, Beçir Maciç, *Masovne grobnitse...*, s. 660; Smail Çekiç, "Genotsid nad Boşnyatsima...", s. 17.

¹³⁹ Osman Karatay, *age.*, s. 8; <http://www.balçoc.org.tr/2004/Srebrenitsa.html>, Erşim: 10.02.2006.

çektir. Ayrıca Nisan 1992'den Temmuz 1995'e kadar sadece Srebrenitsa bölgesinde işgalci güçler tarafından 12.000'den fazla Müslüman Boşnakın katledildiği tespit edilmiştir.¹⁴⁰ Katledilenlerin arasında zor yürüyen yaşlılar, 18 yaşını doldurmamışlar, hatta küçük çocuklarla bebekler vardır.¹⁴¹ Örneğin 18 yaşını doldurmamışlardan 800 civarında ve bunlar arasında 14 yaşından küçük olanlardan 400 Müslüman çocuğunu vahşice öldürmüşlerdir.¹⁴²

Sarajevo Üniversitesi, İnsanlığa Karşı İşlenen Suçları ve Milletlerarası Hukuku Araştırma Enstitüsü'nün arşiv belgelerine göre; BM'nin Güvenli Bölge olarak ilân ettiği Srebrenitsa'da, 1995'in Temmuz ayında işlenen soykırımda, (2009 yılına kadar yapılan incelemeler sonucunda), 9.503 cesedin ismi tespit edilmiştir. Kurbanların listesinde 3 yaşında Muviç (Ziyad) Edim, 4 yaşında Vranskyo (Nail) Emina, 5 yaşında Aliç (Muharem) Nesiba ve 11 ile 13 yaşları arasında çok sayıda çocuğun isimleri kaydedilmiştir.¹⁴³ Büyük Sırbistan'ı kurmak isteyen işgalciler binlerce Müslümanı öldürüp toplu mezarlara atmışlar ve yüzlerce yaralıyı canlı gömmüşlerdir. Ebeveynlerinden zorla ayırdıkları çocukları onların gözleri önünde öldürmüşlerdir. Dedelere torunlarının ciğerlerini zorla yedirmeye kalkışacak kadar vahşet sergilemişlerdir.¹⁴⁴ Küçük yaşta dâhil olmak üzere kızlarla kadınlara tecavüz etmişlerdir. Çocuk, kadın ve yaşlılardan 30 bin kişiyi memleketlerinden kovmuşlardır. Drina Nehri boylarındaki dört belden (Srebrenitsa, Zvornik, Bratunats ve Vlasenitsa'dan) 100.000 civarında Müslümanı silâh zoruyla zorunlu göçe tabi tutmuşlardır.¹⁴⁵

Sırların, Srebrenitsa'da plânlı bir şekilde Müslüman Boşnakları katlederek etnik temizlik yapmış oldukları demografik yapının değiştirilmesinden de anlaşılmaktadır. Öyle ki işgalciler, 1991'de nüfusun %65'ini Boşnakların oluşturduğu Bosna ve Hersek Cumhuriyeti'nin %70'ini işgal etmişlerdir. Özellikle Doğu Bosna'daki Müslümanlar %65-%70 oranıyla nüfusun büyük bir çoğunluğunu teşkil etmekteydi. Fakat savaştan sonra Srebrenitsa ve çevresindeki bu oran %2'ye düşmüştür.¹⁴⁶

¹⁴⁰ *Agresiya na Republiku...*, s. 22; Velid Şabiç, *agm*, s. 904-905.

¹⁴¹ Smail Çekiç, *Pokoly u Srebrenitsi yula 1995...*, s. 23.

¹⁴² *Agresiya na Republiku...*, s. 22.

¹⁴³ Zilha Mastaliç-Koşuta, *agm*, s. 1045-1046.

¹⁴⁴ Smail Çekiç, "Pokoly u Srebrenitsi yula 1995...", s. 23; Smail Çekiç, "Genotsid nad...", s. 10, 17; Smail Çekiç, Meldiyana Arnaut-Haselyiç, Beçir Maciç, *Masovne grobnitse...*, s. 660.

¹⁴⁵ Velid Şabiç, *agm*, s. 904-905.

¹⁴⁶ *Agresiya na Republiku...*, s. 28.

Zilha Mastaliç-Koşuta, Bosna Hersek olaylarından dolayı Sırbistan ve Karadağ'ın Milletlerarası Adalet Divanı'nda yargılanmaları sırasında, 26 Şubat 2007 tarihli mahkeme tutanaklarında Srebrenitsa'da soykırımın yapıldığına dair kaydedilen şu ifadeyi örnek olarak vermiştir:

“Bosnalı Sırplar, Bosnalı Müslümanların bir kısmını ortadan kaldırmak maksadıyla soykırım yapmışlardır. Onlar Srebrenitsa'da yaşayan 40 bin Müslüman'ı yok etmeyi hedeflemişlerdir. Sırplar asker ve sivil, yaşlı ve genç tutuklu olan bütün Müslüman erkeklerinin özel eşyalarıyla belgelerini almışlar, sonradan ise önceden belirlenen plân ve usuller çerçevesinde öldürmüşlerdir. 1995 Temmuz'unda Srebrenitsa çocuklarına da soykırım yapmışlardır. Srebrenitsa'da soykırım yapılmıştır. İnsanların temel hak ve hürriyetlerini güvence altına alan milletlerarası bütün antlaşmalarla sözleşmeler çiğnenmiştir. Aynı zamanda milletlerarası antlaşmalarla çocuklara sağlanan bütün haklar da ayaklar altına alınmıştır.”¹⁴⁷

Bütün belge ve deliller, BM'nin Güvenli Bölge olarak ilân ettiği, Srebrenitsa ve civarında, 1992 ile 1995 yıllarını kapsayacak şekilde, ayrıntılarıyla düşünülen, plânlanan, sonuç alacak şekilde organize edilen bir soykırımın yapıldığını ispatlamaktadır. Srebrenitsa'yı işgal ettikten sonra Sırplar; Müslüman Boşnakların, farklı millî, ırkî, dinî ve sosyo-kültürel mensubiyetinden dolayı, bütün temel hak ve hürriyetlerini çiğnemişler, yaşama alanlarını ellerinden almışlardır. Boşnakları, Müslümanlığı terk ederek Hristiyanlığı kabule zorlamışlar ve isimlerini değiştirmişlerdir. Hâlbuki insanların temel haklarından biri istediği dine inanmak ve bunun gereklerini yerine getirmektir. Fakat işgalci Sırplarla Karadağlılar buna da müdahale etmişlerdir.¹⁴⁸ İşgalciler tarihî, kültürel, sanatsal ve bilimsel açıdan değerleri belirlenemeyecek kadar yüksek olan cami, mektep, tekke ve türbeler gibi 1.200 civarında İslâm kültür eserini sistemli bir şekilde tahrip etmiş, zarar vermiş, yağmalamışlardır.¹⁴⁹ Bunların yanı sıra esir aldıkları Müslüman Boşnakları zorla vaftiz etmişler, Ortodoksluğu kabul etmeye, haç çıkarmaya ve Sırp isimleri de almaya mecbur etmişlerdir. Bu tarzdaki olaylar Srebrenitsa, Kalimaniçi, Rogatitsa, Vlasenitsa, Byelimiçi, Foça, Kozara, Semberiya vd. yerlerde yaşanmıştır. Böylece, bedenlen yok etmenin yanı sıra, âdet, gelenek ve inanç temellerini de ortadan kaldırmak, din ve milliyet değiştirmek suretiyle, Boşnaklar üzerinde plânlı ve sistemli bir

¹⁴⁷ Zilha Mastaliç-Koşuta, *agm*, s. 1055.

¹⁴⁸ Beçir Macić, *agm*, s. 914.

¹⁴⁹ *Agresiya na Republiku...*, s. 22-23.

şekilde sosyo-kültürel soykırım da yapmışlardır.¹⁵⁰ Ayrıca ele geçirdikleri on binlerce kadın ve kıza, hatta çocuklarla erkeklere tecavüz etmişlerdir.¹⁵¹ Bu insanlık suçlarında da hiçbir sınır tanımamışlardır. Öyle ki, esir aldıkları kadınlarla kızları, seks yapmak için hazırladıkları özel toplama kamplarına götürmüşlerdir. Siyasî ve askerî yetkililerin bilgisi dâhilinde Sırp askerleriyle çetecileri, bu kamplardaki kadın ve kızlara zorla sahip olmuşlardır. Direnenlerin memelerini, ellerini, cinsel organlarını kesmişler, karınlarını deşmişler vb. işkencelerle kötülükler yapmışlardır.¹⁵² Srebrenitsa ve etrafındaki yerleşim birimlerindeki Müslümanlardan 30.000 civarında kadın, çocuk ve yaşlıyı erkeklerinden ayırıp diğer yerlere sürmüşlerdir. Bu arada kadınlarla 15 yaşındaki kızlardan bir kısmını tecavüz ettikten sonra öldürmüşlerdir. Ailelerinden zorla ayırarak esir aldıkları binlerce erkekle genci bilinmeyen yerlerdeki esir kamplarına nakletmişlerdir. Esir Müslüman Boşnakları, her çeşit zulüm ve işkence yaptıktan sonra, kitleler hâlinde veya bireyler olarak katlederek gözden uzak yerlerdeki toplu mezarlara atmışlardır. Ancak bütün bu insanlık suçlarının gizli kalması için çeşitli tedbirler almışlardır. Bu tedbirler arasında; belli bir süre geçtikten sonra toplu mezarlardaki cesetleri çıkararak ikinci veya daha sonra üçüncü bir toplu mezara nakletmişlerdir. Bazen ise cesetleri parçalamışlar ve vücut uzuvlarını ayrı yerlerdeki çukurlara atmışlardır. Böylece aynı vücuda ait parçaları birkaç mezara dağıtmışlardır. Bu ise vücut parçalarının birleştirilmesini ve şahıs isimlerinin tespitini zorlaştırmış, hatta imkânsız hâle getirmiştir. Ayrıca toplu mezarların üzerindeki toprağı sürmüştür ve düzeltmişlerdir. Bu suretle toplu mezarların bulunmasını önlemişlerdir. Tarihte buna benzer insanlık dışı bir uygulamaya rastlanılmamıştır.¹⁵³

Soykırımın siyasî ve ideolojik olarak yürütülmesinde Sırp lider Slobodan Miloşeviç, Sırbistan Hükümeti'yle Genelkurmay Başkanlığı, Ortodoks Sırp Kilisesi ve ırkçı akademisyenlerle aydınların 'Büyük Sırbistan amaç ve hedefi', yani 'bütün Sırpı ve Sırp topraklarını bir devlet bünyesinde birleştirmek siyaseti' belirleyici olmuştur.¹⁵⁴ Soykırımı ise; Yugoslavya Federal Cumhuriyeti'nin (Sırbistan'la Karadağ'ın) düzenli orduları ve Ujitse, Niş, Belgrad vd. yerlerden getirilen özel birlikler, Sırbistan Cumhuriyeti

¹⁵⁰ Beçir Maciç, *agm*, s. 914-915; *Agresiya na Republiku...*, s. 22-23.

¹⁵¹ *Agresiya na Republiku...*, s. 24.

¹⁵² Beçir Maciç, *agm*, s. 916.

¹⁵³ Smail Çekiç, "Pokoly u Srebrenitsi yula 1995..." s. 23; Smail Çekiç, Meldiyana Arnaut-Haselyiç, Beçir Maciç, *Masovne grobnitse...*, s. 655-658, 660.

¹⁵⁴ Velid Şabiç, *agm*, s. 887-889.

İçişleri Bakanlığı, Sırp Sırpska Krayina Cumhuriyeti, Bosna ve Hersek'in Sırp Demokrat Partisi, Bosna Sırp Cumhuriyeti Hükümeti, Bosna Sırp Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı, Bosna Sırp Cumhuriyeti silâhlı kuvvetleri ve çeşitli ırkçı teşkilât ile çeteleri icra eden başlıca birimlerdir. Ayrıca Rusya, Ukrayna, Beyaz Rusya, Yunanistan, Bulgaristan ve Romanya'dan gelen 'gönüllüler' de bu soykırıma katılmışlardır. Bosna Sırp Cumhuriyeti Hükümeti'nin incelemelerine göre, Temmuz 1995'te BM'in Güvenli Bölgesi Srebrenitsa'da, resmî makamlarca yapılan görevlendirmeler ve verilen emirler sonucunda, Boşnaklara soykırımı uygulayanların sayısı 25.000'den fazlaydı.¹⁵⁵ Bu sayı bile soykırımın boyutlarının büyüklüğü hakkında açık bir kanaat oluşturmaktadır. Nitekim 26 Ocak 2007 tarihinde Milletlerarası Adalet Divanı, ICTY (Eski Yugoslavya Milletlerarası Suçlar Mahkemesi), Srebrenitsa'da yapılan plânlı katliâmların bir soykırım olduğu tespitini doğrulamıştır.¹⁵⁶ Bu bağlamda Milletlerarası Adalet Divanı tarafından, dönemin Yugoslavya Devlet Başkanı Slobodan Miloşević, Bosna'daki Sırp sığınmacı lideri Radovan Karaciç, Bosna Sırp Ordusu'nun Komutanı General Ratko Mladiç, Bosnalı Sırp General Radislav Kırstić, Bosna Sırp Demokrat Partisi Başkanı ve Bratunats Savaş Komisyonu Başkanı Miroslav Deroniyiç ile çok sayıda siyasi ve askerî Sırp yetkili soykırımı plânlama, emir verme ve sistemli bir şekilde icra ettirmekten suçlu bulunmuşlardır.¹⁵⁷ Ancak, Karaciç ile Mladiç'in yargılanmaları sırasında, Bosna-Hersek Savaşı'nda Sırp sığınmacılarına gelen Yunan, Rus, Beyaz Rus, Ukraynalı, Bulgar, Romen gibi gönüllü fanatik Ortodoksların işledikleri cinayetler ve yaptıkları mezâlimle kötülüklerden tek kelime söz edilmemiş ve bunlardan hesap sorulmamıştır. Hâlbuki Radovan Karaciç'le Ratko Mladiç'e doğrudan bağlı olan Altın Şafak üyelerinin de bulunduğu Yunanlılar ile Ruslar, Sırp ordularıyla birlikte Srebrenitsa'ya girerek soykırım yapmışlardır. Yine birlikte Jepa'yı işgal ederek halka zulmetmişlerdir.

Bosna Sırp Cumhuriyeti'nin tamamında bulunan mezarlar, mezar taşları, kitabeler, heykeller ve Sırp Cumhuriyeti Hükümeti'nin savaşta ölen Rusların hatırası şerefine 12 Nisan 2017 tarihinde Vişegrad'ta, Sokullu Mehmet Paşa Köprüsü üzerinde diktiği 5.5 metre yükseklikteki 'Rus

¹⁵⁵ Smail Çekiç, Meldiyana Arnaut-Haselyiç, Beçir Maciç, *Masovne grobnitse...*, s. 660; Smail Çekiç, "Genotsid nad Boşnyatsima...", s. 12, 16-17; Zilha Mastaliç-Koşuta, *agm*, s. 1055; *Agresiya na Republiku...*, s. 18, 21 - 22, 27-29, 37.

¹⁵⁶ Ali Dikici, "Bosna Savaşı'nda..." s. 183.

¹⁵⁷ Zilha Mastaliç-Koşuta, *agm*, s. 1047-1051; Smail Çekiç, Meldiyana Arnaut-Haselyiç, Beçir Maciç, *Masovne grobnitse...*, s. 660.

Haçı' şeklindeki Rus Gönüllüleri Heykeli,¹⁵⁸ başta Ruslarla Yunanlılar olmak üzere, Ortodoks gönüllülerinin savaşa katıldıklarının delilleridir. Bu maddî delillerin yanı sıra Bosna Sırp Hükümeti, çok sayıda Rus ve Yunan gönüllüye çeşitli derecede kahramanlık madalyaları vermiştir. Ayrıca Yunan, Rus, Kozak, Romen, Bulgar ve Ukrayna kökenli eski gönüllülerden bazıları Sırp Cumhuriyeti'nde kalarak burada yaşamayı tercih etmişlerdir. Bunlara emekli maaşı bağlanmış veya malulen emekli hakları tanınmıştır. Bütün bunlar Sırpların yabancı Ortodoks gönüllüleri ile işbirliği yaptıklarının göstergeleridir. Nitekim Aziz Tafro, *Ruski i grčki plaćenici u ratu u BiH* (Bosna-Hersek Savaşı'nda Rus ve Yunan Paralı Askerleri) başlığıyla yayınladığı kitabındaki belgeler, şahitlerin ifadeleri ve yapılan diğer araştırmaların sonucunda, Bosna-Hersek Savaşı süresince Bosna Sırp Cumhuriyeti Ordusu'nun bünyesinde Rus, Yunan, Ukraynalı, Beyaz Rus, Romen, Bulgar ve Kozaklardan 10.000 civarında gönüllü Ortodoks'un savaşa katıldığı tespit edilmiştir.¹⁵⁹

Sarajevo Üniversitesi, İnsanlığa ve Milletlerarası Hukuka Karşı İşlenen Suçları Araştırma Enstitüsü'nün elemanları, özellikle Enstitü Müdürü ve Soykırım Uzmanı Prof. Dr. Smail Çekiç, konu üzerinde ciddi, titiz ve ilmî araştırmalar yapmışlardır. Bilim adamları bu araştırmalar sonucunda, başta Srebrenitsa olmak üzere, ülkenin tamamında Sırplarla Hırvatların yaptığı soykırımı bütün ayrıntılarıyla, sebepleri, sonuçları, devletlerarası boyutlarıyla bilimsel bir şekilde ispatlamış ve dünya kamuoyunun bilgisine sunmuşlardır. Bu değerli araştırmaların yanı sıra Amerikalı araştırmacı ve *New York Times* muhabiri David Rohde neşrettiği yayınlarla, Sırpların Bosna'da yaptığı etnik temizliği gözleriyle kulaklarını uzun zaman kapatan Batı dünyasının da görmesini sağlamıştır. David Rohde'un 1995 yılında *The Christian Science Monitor*'da Boşnaklılara yapılan mezâlimle ilgili yazdığı bir makalede ve 1997'de yayınladığı *Son Oyun Srebrenitsa'nın Düşüşü ve İhanet, II. Dünya Savaşı'ndan Sonra Avrupa'da Yaşanan En Büyük Katliâm* başlıklı kitabı büyük yankılara yol açmıştır. O, bu çalışmalarlarıyla bütün dünya kamuoyunun dikkatini Srebrenitsa'daki vahşete çekmeyi başarmıştır. David Rohde, kitabındaki belge ve deliller ile etnik

¹⁵⁸ "İznad Višegrada postavljen krst u čast ruskih dobrovolatsa", <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/11/region/2698791/iznad-visegrada-postavljen-krst-u-cast-ruskih-dobrovoljaca.html>; erişim: 28.04.2017. "Krst u cast ruskih dobrovoljatsa iznad Višegrada", <http://www.nezavisne.com/novosti/bih/Krst-u-cast-ruskih-dobrovoljcima-iznad-Visegrada/421285>; erişim: 28.04.2017.

¹⁵⁹ <http://novovrijeme.ba/ruski-dobrovoljci-u-bih-od-krnina-do-krima-nas-i-rusa-trista-miliona-ima>; erişim: 28.04.2017; <http://www.slobodnaevropa.org/a/ruski-i-grcki-dobrovoljci-u-ratu-ubih/25290398.html>; Erşim: 28.04.2017; <http://bosnae.info/index.php/ucesce-stranih-dobrovolyaca-u-redovima-vojske-republike-srpske-tokom-agresije-na-bosnu-herstegovinu>; erişim: 28.04.2017.

temizliğin gerçek boyutlarını gözler önüne sermiştir. O, bu soykırımın yapılmasından dolayı sadece Sırları suçlamamıştır. Aynı zamanda Birleşmiş Milletlerin, Hollanda Hükümeti'nin ve bazı milletlerarası kuruluşların da suçlu olduğunu belgelemiştir.¹⁶⁰

Ortaya çıkarılan her toplu mezarla birlikte Srebrenitsa soykırımını yeniden gündeme gelmiştir. Vahşetin gerçek yüzü görüldükçe, katillere ve Birleşmiş Milletler ile Hollanda'ya karşı tepkiler artmıştır. Nihayet 8 yıl geçtikten sonra, suçluluğunu kabul eden Hollanda Hükümeti, 16 Nisan 2003'te istifa etmek zorunda kalmıştır.¹⁶¹ Ayrıca bu vahşeti geç de olsa Hollanda ve Bosna Sırp hükümetleri kabul ederek olaydan dolayı özür dilemişlerdir.¹⁶² 20 Eylül 2003'te Bosna-Hersek'te, Srebrenitsa katliâmında hayatını kaybeden 12.000 Müslüman Boşnakın anısına Potoçari yakınlarında bir 'katliâm anıt mezarı'nın açılışı yapılmıştır.¹⁶³ Soykırım tel'in etmek münasebetiyle her yıl düzenlenen törenlere Bosna'nın çeşitli yerlerinden Potoçari Anıt Mezarı'na binlerce Müslüman gelmektedir. Onlar hunharca şehit edilen yakınları için gözyaşları içinde dualar etmekte ve her defasında yapılan vahşeti lânetlemektedirler.¹⁶⁴

Her geçen gün Bosna'nın tamamında soykırım suçunun işlendiğini gösteren yeni toplu mezarlar ortaya çıkarılmaktadır. Nitekim BM'nin 'güvenli bölge' olarak ilân ettiği Srebrenitsa ve çevresinde, 31 Aralık 2009 tarihine kadar yapılan bilimsel araştırmaların sonucunda, Müslüman Boşnaklara ait 133 toplu mezar bulunmuştur.¹⁶⁵ Bunlar ise Bosna-Hersek Devleti'ne ait toprakların genelinde 4 yıl boyunca Sırların, (zaman zaman Hırvatların), işledikleri zulmün ve soykırımın sadece buz dağının görünen kısmını teşkil etmektedir. Buz dağının büyük bir kısmı ise varlığı bilinmesine rağmen, henüz toprak altında kalmış, gün ışığına çıkarılamamış ve gözler önüne serilememiştir. Bu sebeple halen çok sayıda Boşnakın, kendi yakınlarına (evlatlarına, kardeşlerine, baba ve annelerine) ait kalıntıların bulunmasını ve gerektiği gibi dinî törenlerle defnedilmesini, üzüntü için-

¹⁶⁰ Ali Dikici, "Bosna Savaşı'nda...", s. 183; Ali Dikici, "Srebrenitsa Katliamının Canlı Tanığı Hasan Nuhanoviç'in Hikâyesi", *Balgöç Resmî Web Sitesi*, <http://www.balgoc.org.tr/2004/Srebrenitsa.html>, s. 1; erişim: 25.03.2005.

¹⁶¹ Ali Dikici, *agm*, s. 3.

¹⁶² http://www.bbc.co.uk/turkish/europe/story/2004/11/041111_Srebrenitsa_serbia.shtml; erişim: 10.04.2005. http://www.diplomatikgozlem.com/haber_oku.asp?id=137, s.1, Erişim: 16.02.2004; <http://f.neset.tripod.com/Srebrenitsa.htm>, s. 1-3; erişim: 16.12.2004.

¹⁶³ <http://www.balgoc.org.tr/2004/Srebrenitsa.html>, s. 3, 15; erişim: 10.02.2006.

¹⁶⁴ Ali Dikici, "Srebrenitsa...", *ags*, s. 3.

¹⁶⁵ Smail Çekiç, Meldiyana Arnaut-Haselyiç, Beçir Maciç, *Masovne grobnitse...*, s. 656-658.

de, ama dua edebilecek bir mezarın olması umut ve tesellisiyle beklediğini belirtmek gerekmektedir.

6. Sonuç

Srebrenitsa trajedisi, II. Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa topraklarında yaşanan en büyük vahşet, en acımasız katliâm ve etnik temizliktir. Sivil Boşnakların sistemli bir şekilde, belirlenen plân ve program dâhilinde katledilmesi, bazılarının ise toplama kamplarına ve sorgulama yerlerine götürülmesi gibi insanlık dışı uygulamalar, bu vahşetten Pale'de bulunan Bosna'lı Sırp İdaresi'nin doğrudan sorumlu olduğunun ve Belgrad Hükümeti'nin de bunun arkasında yer aldığı açıkça göstergeleridir. Fakat ne yazık ki bu insanlık suçu karşısında Avrupa devletleri, ABD, BM ve NATO seyirci kalmışlardır. Hatta güvenli bölge olarak ilân edilen Srebrenitsa'da Boşnakları korumakla görevli olan Hollanda Askerî Birliği, komutanları Albay Karremans'ın emriyle, Potoçari askerî kampına sığınan Boşnakları zorla Sırp'lara teslim ederek katliâma yardımcı olmuştur. Bu sebeple Srebrenitsa soykırımı, Avrupa ve dünya siyasetinin her zaman utulacak bir kara lekesi olmaya devam edecektir.

Yiğit mücahit ve Srebrenitsa'nın efsane komutanı Naser Oriç, Batılıların Bosna-Hersek'in parçalanmasına taraf iken ve Müslümanların yok edilmesine göz yumarlarken, Türkiye gibi büyük bir gücün, savaş boyunca Boşnakları desteklemesinin onur verici olduğunu vurgulamıştır. O, Sırpların, Boşnakları Türk gördüklerini ve bu sebeple yok etmeye çalıştıklarını şöyle dile getirmiştir:

*“Türk halkının Boşnak halkıyla aynı duyguları paylaşması bizim için çok değerlidir. Biz Boşnak'ız, ama Sırp'lar savaşta bize hep ‘Türkler’ diye hitap ediyordu. Kendi aralarında konuşurken de Sırp'lar bize Boşnak değil hep Türk diyorlar.”*¹⁶⁶

Srebrenitsa Kahramanı Naser Oriç, Türk gazetecileriyle yaptığı diğer bir mülakatında da Sırpların, Boşnakları sadece Müslüman değil, aslında Türk gördüklerini şu sözlerle yeniden açıkça vurgulamıştır:

*“Biz (Osmanlı döneminde) beş asır birlikte yaşadık. Sırp'lar bize hiçbir zaman ‘Müslüman’ olarak seslenmediler. Bizi her zaman ‘Türk’ diye çağırıyorlar. Türkiye'nin bizim üzerimizde sorumluluğu olduğunu ve Balkanlar'daki varlığını daha fazla hissettirmesi gerektiğini düşünüyorum.”*¹⁶⁷

¹⁶⁶ “Efsane Komutanın Hayali Gerçek Oldu”, <http://www.haber7.com/neler-oluyor-hayatta/haber/9020040-efsane-komutanin-hayali-gercek-oldu>; erişim: 02.05.2017.

¹⁶⁷ Ayhan Demir, “Efsane Komutan: Naser Oriç...”, *Yeni Akit*, 17.06.2015, <http://www.yeniakit.com.tr/>

Gerçekten de Ortodoks Sırlar, Müslüman Boşnakları her zaman dışlamış, Türk olarak görmüş ve savaş dönemlerinde, örneğin I. Dünya Savaşı, II. Dünya Savaşı ve 1992-1995 Bosna-Hersek Savaşı'nda yok edilecek düşman olarak düşünmüşlerdir.

XX. yüzyılın son çeyreğinde, Avrupa'nın ortasında ve bütün dünyanın gözü önünde işlenen bu insanlık ayıbı, Batı'nın, haçlı zihniyetiyle 'Şark Meselesi' hedefleri doğrultusunda, Balkanlar'daki Türk ve Müslümanlara karşı takip ettiği yok etme politikalarını ve yaklaşım tarzını anlamayı sağlayan örneklerden birini teşkil etmektedir. Sırlar; "*Sırbistan'da Türkleri istemiyoruz. Bütün Türkler Türkiye'ye!*", "*Türklerden tarihî intikamımızı alıyoruz!*" sloganlarıyla Müslüman Boşnaklara sözünü ettiğimiz mezâlimi yapmışlardır. Onlar, Boşnakları, Türk gördüklerinden ve sahip oldukları Müslüman-Türk kimliğinden dolayı vahşice öldürmüş, işkenceye tabi tutmuş, tecavüz etmiş, vatanlarından sürmüşlerdir. Tarihî ve paha biçilemez sanat değeri taşıyan binlerce Boşnak-Türk-İslâm kültür eserini, okulları, kütüphaneleri, camileri, türbeleri ve Boşnakların evlerini yağmalayarak tahrip etmişler, hatta Boşnakları Hristiyanlığı kabule zorlamışlardır. Yeni haçlı seferinin uygulayıcıları olarak hareket eden Sırlar, bunlara yardım eden Yunan, Rus, Beyaz Rus, Romen, Bulgar, Kozak ve Ukraynalı fanatik Ortodokslar, bazen fırsatlardan yararlanan Katolik Hırvatlar, asırlarca aynı coğrafyada yaşayan Müslüman komşularını, hem bedenen, hem madden, hem de ruhen yok etmek ve ülkelerini işgal etmek maksadıyla tüm dünyanın gözü önünde merhametsizce saldırmış ve büyük ölçüde bu emellerine ulaşmışlardır.

KAYNAKÇA

Kitap ve Makaleler

- Agresiya na Republiku Bosnu i Hertsegovinu genotsid nad Boşnyatsima*, (Temmuz 1995'te BM Güvenli Bölgesi Srebrenitsa'da Boşnaklara yapılan soykırımın 16. yılı münasebetiyle özel yayın Temmuz 2011), Sarayevu, 2011.
- Alp, İlker. "1990'larda Yugoslavya ve Bosna Hersek", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C:1, S:1, Ocak 2011.
- Blum, Rony, Gregory Stanton, Shira H. Sagi and Elihu D. Richter. "Ethnic Cleansing Bleaches the Atrocities of Genocide", *European Journal of Public Health*, Oxford, 2007.

- Borogovats, Muhamed. *Rat u Bosni i Hercegovini i politikçi aspekti*, Zadar, 2010.
- Çekiç, Smail. *Genotsid i istina o genotsidu*, (İnstitut za istrajivanye zloçina protiv çovyeyçnosti i mecnarodnog prava Universitet u Sarayevu), Sarayevo, 2012.
- Çekiç, Smail. “Genotsid nad Boşnyatsima Srebrenitse; sigurne zone UN-a, yula 1995”, *Novi Muallim*, No: 30, Udrujenye İlmiye İslamske Zayednice BiH, Sarayevo, 29 Haziran 2007.
- Çekiç, Smail. “Pokoly u Srebrenitsi yula 1995: Zloçini nad Boşnyatsima u Srebrenitsi za vriyeme agresiyeye na Republiku Bosnu i Hertsegovinu 1991.-1995.”, *Zbornik radova za mecnarodnog skupa odrjanog u Sarayevu 12. yula 1997*, (İnstitut za istrajivanye zloçina protiv çovyeyçnosti i mecnarodnog prava Universiteta u Sarayevu), Sarayevo, 1998.
- Çekiç, Smail. *Zloçini nad Boşnyatsima u Srebrenitsi za vriyeme agresiyeye na Republiku Bosnu i Hertsegovinu 1991-1995, Dokumenti i svyedoçenya*, (İnstitut za istrajivanye zloçina protiv çovyeyçnosti i mecnarodnog prava Universiteta u Sarayevu), Sarayevo, 1999.
- Çekiç, Smail, Meldiyana Arnaut-Haselyiç ve Beçir Maciç. *Masovne grobnitse u Bosni i Hertsegovini-Sigurna zona Uyedinyenih Natsiya Srebrenitsa*, Sarayevo, 2010.
- Çekiç, Smail, Muharem Kreso ve Beçir Maciç. *Genotsid u Srebrenitsi “Sigurnoy zoni” Uyedinyenih Natsiya, yula 1995*, (İnstitut za istrajivanye zloçina protiv çovyeyçnosti i mecnarodnog prava Universiteta u Sarayevu), Sarayevo, 2000.
- Dikici, Ali. “Bosna Savaşı’nda Srebrenitsa Savunmasının Komutanı Naser Oriç’in Hikâyesi”, *Avrasya Etütleri*, Balkanlar Özel Sayısı, 50/2016-2.
- Honig, Jan Willem and Norbert Both, *Srebrenica Record of a War Crime*, Penguin Book, New York, 1997.
- Karatay, Osman. *Bosna-Hersek Barış Süreci -Dayton Barış Antlaşması Eki İle-*, Ankara, 2002.
- Krliç, Metin. *Milliyetçilik ve Etnik Milliyetçilik Sırbistan ve Karadağ Örneği*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007.

- Macić, Bećir. “Genotsid u Srebrenitsi do 1995. godine”, *Genotsid u Bosni i Hertsegovini – Poslyeditse presude Mecunarodnog Suda Pravde, Zbornik radova mecunarodne naučne konferentsiye odrjane 10. i 11. yula 2009. godine u Potočarima (Srebrenitsa)*, K: 2, Sarajevo, 2011.
- Mastalić-Košuta, Zilh. “Genotsid nad dyetsom u Srebrenitsi-Sigurnoy Zoni UN-a yula 1995”, *Genotsid u Bosni i Hertsegovini – Poslyedice Presude Mecunarodnog Suda Pravde, Zbornik radova mecunarodne naučne konferentsiye odrjane 10. i 11. yula 2009. godine u Potočarima (Srebrenitsa)*, K: 2, (Institut za istrajivanye zločina protiv čovyečnosti i mecunarodnog prava Universitet u Sarayevu), Sarajevo, 2011.
- Nettelfield, Lara J. *Courting Democracy in Bosnia and Herzegovina*, Cambridge University Press, New York, 2010.
- Obyavlyeno, Hina. “Oblyetnitsa Srebrenitse Ukapa se 127 jirtva, vodstvo bosanskih Sırba i dalye niyeçe genotsid”. *Yutarnyi List*, 08.07.2016.
- Owen, David. *Balkan Odysseys*, New York, 1995.
- Özlem, Kader. *Türkiye'nin Balkan Türkleri Politikası (1991-2014)*, Bursa, 2016.
- Şadinliya, Mesud. *Teritoryalna Odbrana Bosne i Hertsegovine 1986-1992*, Sarajevo, 2014.
- Şabiç, Velid. *Genotsid u Srednyem Podrinyu 1992-1995*, Sarajevo, 2008.
- Şabiç, Velid. “Genotsid u Srednyem Podrinyu 1992.-1995.”, *Genotsid u Bosni i Hertsegovini – Poslyeditse presude Mecunarodnog Suda Pravde, Zbornik radova mecunarodne naučne konferenciye odrjane 10. i 11. yula 2009. godine u Potočarima (Srebrenitsa)*, K: 2, (Institut za istrajivanye zločina protiv čovyečnosti i mecunarodnog prava Universitet u Sarayevu), Sarajevo, 2011.
- Yagger, Bianca. “Optujuyem-izdaya Srebrenitse”, *Zbornik radova sa mecunarodnog skupa odrjanog u Sarayevu 12 yula 1997*, (Institut za istrajivanye zločina protiv čovyečnosti i mecunarodnog prava Universiteta u Sarayevu), Sarajevo, 1998.
- Zülch, Tilman. “Zločin genotsida u Srebrenitsi: u Sigurnosnoy zoni Srebrenitsa 1995”, *Zbornik radova Zloçini nad Boşnatsima u Srebrenitsi za vriyeme agresiye na Republiku Bosnu i Hertsegovinu 1991-1995*, Institut za istrajivanye zločina protiv čovyečnosti i mecunarodnog prava u Sarayevu, Sarajevo, 1998.

Elektronik Kaynaklar

Demir, Ayhan. “O Burada Olsaydı”, *Millî Gazete*, 03.07.2009, <http://www.milligazete.com.tr/34-o-burada-olsaydi34/127992>; erişim: 02.05.2017.

Demir, Ayhan. “Efsane Komutan: Naser Oriç...”, *Yeni Akit*, 17.06.2015, <http://www.yeniakit.com.tr/yazarlar/ayhan-demir/efsane-komutan-naser-oric-10994.html>; erişim: 02.05.2017.

Demir, Ayhan. “Naser Oriç Srebrenitsa’da olsaydı...”, *Millî Gazete*, <http://timeturk.com/tr/2009/07/04/naser-oric-srebrenitsa-da-olsaydi.html>; erişim: 02.05.2017.

Demografska Struktura Republike Bosne i Hertsegovine”, <http://www.hd-magazine.com/bosnia/census.html>., s. 1; erişim: 22.12.2010.

Dikici, Ali. “Srebrenitsa Katliamının Canlı Tanığı Hasan Nuhanoniç’in Hikâyesi”, *Balgöç Resmi Web Sitesi*. <http://www.balgoc.org.tr/2004/Srebrenitsa.html>; erişim: 25.03.2005.

“Efsane Komutanın Hayali Gerçek Oldu”, <http://www.haber7.com/neler-oluyor-hayatta/haber/9020040-efsane-komutanin-hayali-gercek-oldu>; erişim: 02.05.2017.

Genotsid u brojkama: 8372 nestalih, 6599 identifitsiranih, 514 lokatsiya sa posmrtnim ostatsima ...”, *Faktor*, 08.07.2015; <http://www.faktor.ba/vijest/genocid-u-brojkama-8372-nestalih-6599-identifitsiranih-514-lokacija-sa-posmrtnim-ostacima-infografika-mapa-200749>; erişim: 02.10.2017.

<http://www.balgoc.org.tr/2004/Srebrenitsa.html>; erişim: 15.12.2004.

<http://www.bbc.co.uk/turkish/europe/story/2004/11/041111-Srebrenitsa-serbia.shtml>; erişim: 10.04.2005.

<http://bosnae.info/index.php/ucesce-stranih-dobrovolyaca-u-redovima-vojske-republike-srpske-tokom-agresije-na-bosnu-hercegovinu>; erişim:28.04.2017.

<http://www.bbc.co.uk/turkish/europe/story/2004/11/041111-Srebrenitsa-serbia.shtml>; erişim: 10.04.2005.

<http://www.circassiancanada.com/tr/arastirma/almanyadaki-turk-diasporasi%C4%B1.html>; erişim: 22.10. 2009.

<http://depo.ba/clanak/92755/pripadnici-zloglasne-neonacisticke-zlatne-zore-u-julu-1995-bili-u-srebrenici>; erişim: 28.04.2017.

- <http://f.neset.tripot.com/Srebrenitsa.html>; erişim: 25.03.2005.
- <http://www.slobodnaevropa.org/a/ruski-i-grcki-dobrovoljci-u-rat-u-bih/25290398.html>; erişim: 28.04.2017.
- <http://www.slobodnaevropa.org/a/ruski-i-grcki-dobrovoljci-u-ratu-u-bih/25290398.html>; erişim: 28.04.2017.
- <http://telegraf.co.ukmultimediaarchive0905mladic-driking-1905754i.jpg>; erişim: 03.03.2017.
- <http://www.yenimesaj.com.tr/index.php?sayfa=guncel&haberno=4549&-tarih2003-10-21>; erişim: 08.08.2008.
- International Commission on Missing Persons, “Srebrenica Figures as of 31 May 2017”, <https://www.icmp.int/wp-content/uploads/2017/07/srebrenica-eng-2017.pdf>; erişim: 02.10.2017.
- “İznad Vişegrada postavljen krst u časst ruskih dobrovoljatsa”, <http://www.rts.rs/page/stories/sr/region/2698791/iznad-visegrada-postavljen-krst-u-cast-ruskih-dobrovolyatsa.html>; erişim: 28.04.2017.
- Kılıçarslan, İsmail. “Naser is a Hero” (Naser bir kahramandır), Yeni Şafak, 14.06.2015, <http://www.yenişafak.com/yazarlar/ismailkiliçarslan/naser-is-a-hero-2013420>; erişim: 02.05.2017.
- “Krst u časst ruskih dobrovoljatsa iznad Vişegrada”, <http://www.nezavisne.com/novosti/bih/Krst-u-cast-ruskim-dobrovoljcima-iznad-visegrada/421285>; erişim: 28.04.2017.
- “Memoriyalni Tsentar Srebrenitsa - Potočari, spomen obilyejje i mezarje za jurtve genotside iz 1995. godine”, <http://www.potocarimc.org/index.php/11-07-1995>; erişim: 06.10.2017.
- “Srebrenitsa Katliamı”, 8. Yılında İHH (İnsanî Yardım Vakfı)’nın Srebrenitsa Raporu, <http://www.ihh.org/modules.php?name=sections&op=printpage&artid=58>; erişim: 25.03.2005.
- “Strani Voynici u Bosanskom Ratu” (Bosna Savaşında Yabancı Askerler), <http://novovrijeme.ba/ruski-dobrovoljci-u-bih-od-knina-do-krimanas-i-rusa-trista-miliona-imal>; erişim: 28.04.2017.

Yayın İlkeleri

1. Avrasya Etüdleri Dergisi öncelikle TİKA'nın çalışmalarını yürüttüğü coğrafya ile ilgili siyaset, dış politika, toplumsal sorunlar, ekonomi, kültür, dil, din, milliyetler, çevre, medya ve askeri konularda makale, inceleme ve kitap tahlillerini yayımlar. Dergi, güncel uluslararası normlar ve bölgesel konular üzerine vurgu yapan, tanımlayıcı olmaktan ziyade analitik ve özgün çalışmaları tercih eder. Dergide Türkçe ve İngilizce makalelere yer verilir.

2. Makaleler 12 punto, Arial / Times New Roman yazım karakterinde, tek aralıkla yazılmalıdır.

3. Makaleler için standart bir uzunluk olmamakla birlikte son notlarla beraber kelime sayısı 6.000 -9.000 arası tercih edilmektedir.

4. Makalelerde yer alacak bütün diyagramlar, tablolar ve grafikler düzenli olarak numaralandırılmalıdır.

5. Makalenin başında makalenin adı, yazar(lar)ının ad(lar)ı, çalıştığı yeri gösteren bilgi, elektronik ve posta adresleri, telefonları, TC kimlik ve banka hesap numaraları bulunan bir kapak sayfası olmalıdır.

6. Metnin başında, makalenin, Türkçe ve İngilizce olarak, adı, özü ve anahtar kelimeleri yer almalıdır.

7. Dipnot standardı:

Dipnotlar, sayfa altında numara sıralı dipnotlama sistemiyle yapılmalıdır. Dipnotlar, bilgisayarda "ekle" komutuyla verilmeli ve 8 punto büyüklüğünde olmalıdır. Dipnotta verilen makaleler tırnak içinde, kitaplar italik yazılmalıdır. Kitapların, makalelerin ve dokümanların başlıkları orijinal metne uygun olmalıdır. Yabancı dilde yayımlanmış çalışmalarda bağlaçlar ve kısaltmalar metin dili ile uyumlu olmalıdır. Kaynaklar, ilk kullanımda tam künye halinde (yayınevi, basım yeri, basım tarihi dahil), izleyen dipnotlarda 'Age, s...' şeklinde verilmelidir. Sonraki kullanımlarında tam künye verilebileceği gibi sadece yazar ve kaynak adı ile sayfa numarası da kullanılabilir. İnternette ulaşılan kaynaklarda erişim tarihi bulunmalıdır.

Kitaplar için örnek:

¹ Ergün Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, Yetkin Yayınları, Ankara, 1990, s. 20.

Makaleler için örnek:

¹ Güngör Turan, “10 Yıllık Süreç İçinde Türkmenistan’ın İnsan Kaynakları Gelişiminde Yaşanan Sorunlar ve 2002 Yılı İçin Olasılıklar”, *Avrasya Etüdüleri*, No. 18 (Yaz 2001, Özel Sayı), s. 141.

İnternette indirilen kaynaklar için örnek:

¹ Enver Bozkurt, “Uluslararası Hukuk Bakımından Yeni Devletlerin Ortaya Çıkışı”, 21.2.2008, <http://www.turkishweekly.net/turkce/yorum.php?id=600>; erişim: 26.3.2008.

8. Kaynakça standardı:

Yararlanılan kaynakların listesi “Kaynakça” başlığı altında makalenin sonuna eklenmelidir. Kaynakça, yazar soyadlarına göre alfabetik olarak düzenlenmelidir. Birden çok yazar bulunması halinde birinci yazarın soyadı esas alınmalı, diğer yazarlar ise (adı soyadı) biçiminde yazılmalıdır. Yazar adları açık olmalıdır.

Kitaplar için örnek:

Özbudun, Ergün. *Türk Anayasa Hukuku*, Yetkin Yayınları, Ankara, 1990.
Çalış, Şaban, Birol Akgün ve Önder Kutlu. *Uluslararası Örgütler ve Türkiye*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2006.

Holbrooke, Richard. *Bir Savaşı Bitirmek*, (çev: Belkıs Çorakçı Dişbudak), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1999.

Makaleler için örnek:

Turan, Güngör. “10 Yıllık Süreç İçinde Türkmenistan’ın İnsan Kaynakları Gelişiminde Yaşanan Sorunlar ve 2002 Yılı İçin Olasılıklar”, *Avrasya Etüdüleri*, 19, (Yaz 2001, Özel Sayı), s. 141 -162.

Aydın, Mustafa. “Kafkasya ve Orta Asya’yla İlişkiler”, (Ed. Baskın Oran), *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt II, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 366-439.

Kaiser, Robert and Elena Nikiforova. “Borderland Spaces of Identification and Dis/location: Multiscalar Narratives and Enactments of Seto Identity and Place in the Estonian-Russian Borderlands,” *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 29, No 5, September 2006, pp. 928-958.

İnternette indirilen kaynaklar için örnek:

Bozkurt, Enver. “Uluslararası Hukuk Bakımından Yeni Devletlerin Ortaya Çıkışı”, 21.2.2008, <http://www.turkishweekly.net/turkce/yorum.php?id=600>; erişim: 26.3.2008.

9. Gönderilecek makaleler başka bir yerde yayınlanmamış veya yayınlanmak üzere gönderilmemiş olmalıdır.

10. Belirtilen formatta gönderilmeyen makaleler değerlendirmeye alınmaz; gönderilen makaleler yayımlansın veya yayımlanmasın geri iade edilmez.

11. Makaleler iki basılı nüsha halinde ve bir CD ile birlikte **TİKA (Avrasya Etüdleri Editörlüğü) GMK Bulvarı No:140 Çankaya-Ankara** posta adresine veya **avrasyaetudleri@tika.gov.tr** elektronik adresine gönderilmelidir.

12. Avrasya Etüdleri Dergisi hakemli bir dergidir. Yayın Kurulu hakemlerin görüşlerini dikkate alarak yazıları yayımlama ya da yayımlamama hakkına sahiptir. Yayın Kurulu, dergide yayımlanacak makalelerin TİKA yayın politikası ile çelişmesi durumunda, yazılarda yazarın görüşleri de dikkate alınarak düzeltme ya da çıkarma yapmaya yetkilidir.

13. Yazı sahiplerine TİKA Yayın Yönetmeliği'nin 9. maddesine uygun olarak belirlenecek telif ücreti, derginin yayımından sonra ödenir.

14. Bu dergide yayımlanan makale ve yazılar kaynak gösterilmek şartıyla iktibas ve atıf şeklinde kullanılabilir.

Editorial Principles

1. “Eurasian Studies” Journal primarily composed of articles, reviews and analysis on politics, foreign policies, social problems, economy, culture, language, religion, nationality, environment and military topics covering the TIKA’s landscape of interests. While focusing on recent international norms and regional subjects, Journal prefers analytical and authentic works rather than being descriptive.

2. Articles must be written in 12 points, with Arial / Times New Roman fonts, single line spacing.

3. Though there is not an exact standard for the length, articles around 6000 to 9000 words (including postscripts) are preferred.

4. All diagrams, tables and graphics in an article must be organized and numbered in a proper manner.

5. Sender must provide a cover page in the beginning of the article, including details like; the title of the text, name(s) of the authors, information about the places they are working for, mail and e-mail addresses, phone number, ID number and bank accounts.

6. There must be an abstract, the title of the text and keywords in English and Turkish in the beginning of the text.

7. Post scripting:

Post scripting should be created electronically in numbered form with direct references at the end of the page through the use of “Add” function in Microsoft Word and must be in size of 10pts. The articles provided in this section must be written in quoted form in italics. Names of the books, articles and documents must be relevant to the original text. In texts written in foreign languages, connectors and abbreviations must be consistent. References must be written in full form when they are mentioned for the first time (including Publication, Place of Publication, and Publication Date), then following postscripts it can be referred as “ibid, p...” As it can be referenced in full form each time, further use of same material can also just include author, title, and page number. Internet-based references must be provided with the dates of retrieval.

Example Reference of a Book:

David M. Kotz and Fred Weir, *Revolution From Above: the Demise of the Soviet System*, London, Routledge, 1997.

Example Reference of an Article:

Thomas G. Weiss, "The Illusion of UN Security Council Reform", *The Washington Quarterly*, Vol. 26, No. 4, Autumn 2003, p.150.

Example Reference of an Internet Resource:

Akira Uegaki, "Russian Federation's Foreign Economic Relations", March 2001, <http://www.esri.go.jp/en/tie/russia/russia5-e.pdf>; accessed: 14.8.2009.

8. Referencing standards:

An alphabetical surname ordered "References" section must be included in the end of the text. If there are multiple authors, first of the authors surname must be considered, the rest of the authors must be written in (Name Surname) form. Author names must be clear.

9. Sent articles can't be published before, or sent to be published to other publications.

10. Articles in other forms than clearly stated here will not be evaluated and published, and no matter it is published or not, articles cannot be returned.

11. Articles must be sent to e-mail addresses: avrasyaetudleri@tika.gov.tr

12. Eurasian Studies is a refereed journal. Publication committee has rights to publish or unpublished a text, considering the ideas of referees. Publication committee is authorised to revise the texts, in the light of author's information if the articles is not compatible with the TİKA's publication policies.

13. Authors of the texts are paid accordingly to the TİKA's Publication Regulations Article 9, after the publication of the journal.

14. The articles and texts in this journal can be cited and/or quoted, as long as they are correctly referenced.